

SSSH
SSSH

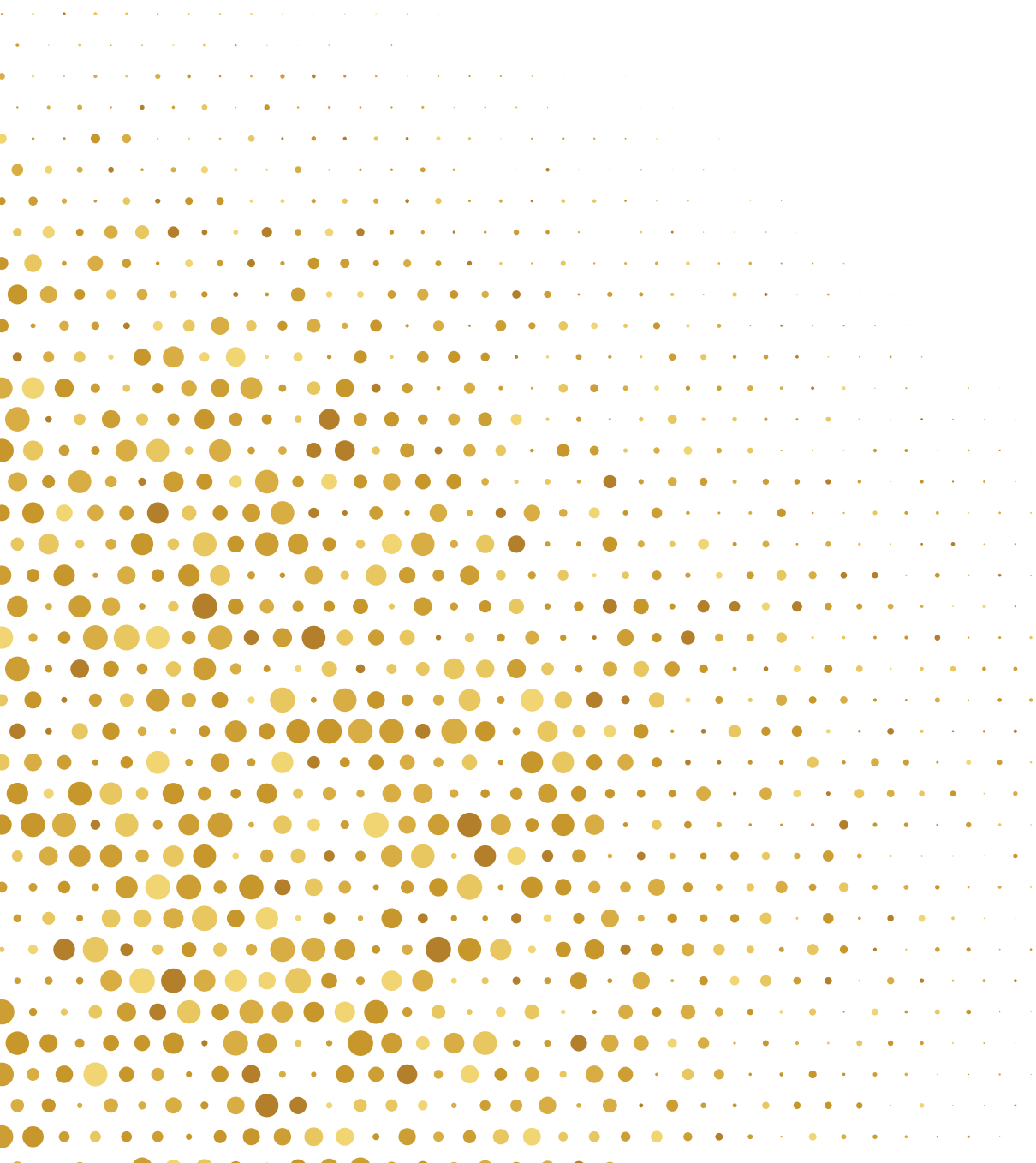
Slovenska znanstvena zbirka za humanistiko
Slovene Scientific Series in Humanities

10

**Integrirana
kmečka
ekonomija**
**Koncept
in dejstva**

Uredil Aleksander Panjek

Zgodovina History

Integrirana kmečka ekonomija
Koncept in dejstva

Slovenska znanstvena zbirka za humanistiko (SZZH) je knjižna zbirka, ki podpira kritično razmišljanje, neguje izvirne pristope in spodbuja primerjalne študije s področja zgodovine, antropologije, etnologije, jezikoslovja, geografije in arheologije podeželskih, mestnih in pomorskih človeških okolij. Osredotoča se na Slovenijo in vzhodno polovico Evrope, vendar je odprta širšim evropskim in svetovnim temam. SZZH želi prispevati k preseganju perspektiv in interpretacij, ki so osredinjene predvsem na evropski zahod, ter k zapolnjevanju vrzeli v znanju o vzhodni, srednji, jugovzhodni in vzhodni Evropi v mednarodni znanstveni literaturi. Naklonjena je interdisciplinarno zasnovanim zvezkom, teoretičnim preiskovanjem in alternativnim razmišljanjem, izvirnim študijam primerov in rezultatom terenskih raziskav. Njen tematski obseg vključuje delo, razvoj, prebivalstvo, migracije, gospodinjstvo, spol in sorodstvo, kulturno krajino in rabo naravnih virov, večkulturne in večjezične družbe, snovno in nesnovno kulturo preteklih in sedanjih skupnosti. Knjižna zbirka bo obsegala visoko kakovostne tematske zbirke prispevkov, izvirne raziskovalne monografije in visokošolske učbenike. Knjige iz SZZH bodo zanimive za raziskovalce, podiplomske in dodiplomske študente, univerzitetne in šolske učitelje, kakor tudi za druge strokovnjake, poznavalce ter ljubitelje aktualnih in inovativnih perspektiv na področju humanističnih raziskav.

Glavni urednik

Aleksander Panjek

Uredniki

- Žarko Lazarević (zgodovina)
- Katja Hrobat Virloget (etno-antropologija)
- Nives Zudič Antonič (jezikoslovje)
- Gregor Kovačič (geografija)
- Irena Lazar (arheologija)
- Lev Centrih (stiki z gostujočimi uredniki in avtorji,
lev.centrih@fhs.upr.si)

Uredniški odbor

Aleksej Kalc, Alenka Janko Spreizer, Allen J. Grieco, Alma Hafizi, Ana Zwitter, Angela Fabris, Boris Kavur, Claudio Minca, Eerika Koskinen-Koivisto, Ernest Ženko, Guido Alfani, Jesper Larsson, Jonatan Vinkler, Julijana Vučo, Kinga Dávid, Krish Seetah, Michele Baussant, Miha Koderman, Mirza Mejdanija, Nevena Škrbič Alempijević, Peter Teibenbacher, Petra Kavrečič, Piotr Guzowski, Saša Čaval, Satoshi Murayama, Vlado Kotnik, Vuk Tvrтко Opačić

SSSH
SZZH

Slovenska znanstvena zbirka za humanistiko
Slovene Scientific Series in Humanities

10

Integrirana kmečka ekonomija

**Koncept
in dejstva**

Uredil Aleksander Panjek

Koper 2023

Integrirana kmečka ekonomija: koncept in dejstva

Uredil Aleksander Panjek

Slovenska znanstvena zbirka za humanistiko · 10

E-ISSN 2712-4649

Recenzenta · Sašo Jerše in Darja Mihelič

Lektoriral · Davorin Dukič

Tehnična ureditev in prelom · Alen Ježovnik

Izdala in založila · Založba Univerze na Primorskem

Titov trg 4, 6000 Koper · hippocampus.si

Glavni urednik · Jonatan Vinkler

Vodja založbe · Alen Ježovnik

Koper · 2023

© 2023 Avtorji

Brezplačna elektronska izdaja

<https://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-293-225-1.pdf>

<https://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-293-226-8/index.html>

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-225-1>

Slika na zadnji strani ovitka: slovenski prodajalec suhe robe, fotografiran nekje v Avstriji (Slovenski etnografski muzej, Digitalne zbirke, Zbirka starih fotografij, F 0004552; foto: Gallonray Berlin).

Publikacija je rezultat projekta Koncepti kmečke ekonomije: teoretični in empirični primerjalni pristop (15.–20. stoletje), ki ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS J6-1799).

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID 151116291

ISBN 978-961-293-225-1 (PDF)

ISBN 978-961-293-226-8 (HTML)

Kazalo

Uvod

Aleksander Panjek · 7

PRVI DEL Koncepti in interpretacije v zgodovinopisju · 13

1 Koncepti in teorije v mednarodnem zgodovinopisju (1966–2012)

Aleksander Panjek · 15

2 Konceptualizacije in interpretacije v slovenskem zgodovinopisju (1956–2015)

Aleksander Panjek · 59

3 Integrirana kmečka ekonomija: koncept in primerjalni pristop

Aleksander Panjek · 83

DRUGI DEL Prakse na slovenskem podežlju · 95

4 Zibelka integrirane kmečke ekonomije: Kranjska in Goriška (16.–18. stoletje)

Aleksander Panjek in Ines Beguš · 97

5 Brez izjeme: integrirana kmečka ekonomija na Štajerskem (16.–18. stoletje)

Leonida Borondič in Aleksander Panjek · 127

6 Izziv gorskih kmetij: integrirana kmečka ekonomija na Koroškem (16.–18. stoletje)

Nataša Henig Miščič, Leonida Borondič in Aleksander Panjek · 149

7 Daljni zahod: integrirana kmečka ekonomija v Beneški Sloveniji (16.–18. stoletje)

Ines Beguš · 175

8 Integrirana kmečka ekonomija v slovenskih deželah: primerjava (16.–18. stoletje)

Aleksander Panjek · 193

Literatura · 199

Uvod

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

V starejših delih o družbeni in gospodarski zgodovini podeželja je bil poudarek na strukturnih značilnostih ter na dolgoročnih procesih, katerih glavni tvorci so bili pripadniki elit in premožnejših slojev. Zaradi tega se je podeželje zaznavalo kot skoraj negibno, na kmete pa se je gledalo pretežno kot na pasivne akterje, ki so se kvečjemu odzivali na impulze iz zunanjega sveta. V takih predstavah je kmet le lutka na prizorišču zgodovine, katere niti se vlečejo od drugod. A če ne razumemo kmečke družbe in ekonomije ter večinskemu delu prebivalstva ne priznavamo nobene vloge, ne moremo zares razumeti zgodovine neke dežele ali naroda. Za to, da razumemo življenje ogromne večine navadnih ljudi in jim priznamo zmožnost odločanja, pa potrebujemo ustrezna konceptualna orodja.

Knjiga obravnava eno temeljnih zagonetk v zgodovini evropskega podeželja: kako dojeti kmečko ekonomijo v njenih raznolikih in spremenljivih pojavnih oblikah v različnih regijah ter obdobjih. Kmečko udejstvovanje v neagrarnih panogah je ena vidnejših značilnosti v zgodovini evropskega in tudi slovenskega podeželja. Donedavna in v bistvu še danes prevladuje teza o pasivnosti kmečkega družbenega in ekonomskega položaja, ki poudarja prevladujočo težnjo k samooskrbnemu kmetovanju in preprostem preživetju v skromnih življenjskih pogojih. Obenem zgodovinska dela navajajo množico dejavnosti kmetov izven ožjega okvira kmetovanja. To velja tako za Slovenijo kot tudi za Evropo.

V tem je videti protislovje na konceptualni ravni, saj taka interpretacija ne povezuje agrarne in neagrarne sfere ter hkrati kmetu ne priznava sposobnosti lastne iniciative. Preseči ga je mogoče z novo paradigmo, ki kmečko ekonomijo pojmuje kot celovit sistem agrarnih in neagrarnih dejavnosti, združenih na podlagi razpoložljivih virov, tehnologij in znanj. Tako prenovljeni pogled razkriva sistem, ki smo ga poimenovali »integrirana kmečka ekonomija« in zajema vse tri gospodarske sektorje (primarnega, sekundarnega in terciarnega) kot enakovredne sestavine celote.

Integrirano kmečko ekonomijo lahko opredelimo kot holističen pristop h kmečki ekonomiji, ki postavlja pod vprašaj prevladujočo predpostavko, da je kmet v večjem delu Evrope in na Slovenskem stremel izključno k

preživetju in da so bile dejavnosti onkraj samooskrbnega kmetovanja izraz gole potrebe. Nasprotno, razkriva, da kmet izkazuje voljo in zmožnost doseganja boljšega življenjskega standarda ter sposobnost povečanja produktivnosti svojega dela in razpoložljivega časa. Po tej poti dviga nosilno zmogljivost okolja, v katerem živi, in lahko dejavno prispeva k širši rasti in razvoju. S tega gledišča kmet premore podjetnost in sposobnost sooblikovanja zgodovine ter gospodarstva na podežlju in tudi onkraj njega. To nikakor ne izključuje revščine in pomanjkanja niti ne zanika obstoja ovir, ki jih predstavljajo družbeni in institucionalni okviri, v katerih so delovali kmetje. Integrirana kmečka ekonomija ni rožnata, kruh je pogosto ostajal trd. A skozi tako prenovljeno perspektivo se slovenska in evropska zgodovina pokažeta v bistveno kompleksnejši ter zanimivejši podobi.

Koncept integrirane kmečke ekonomije smo razvili izhajajoč iz slovenskega zgodovinopisja (Gestrin, Grafenauer, Vilfan, Žontar idr.) in v tem pogledu pomeni reinterpretacijo slovenske historične empirije. To smo združili z drugimi zgodovinopisnimi tradicijami, zlasti z italijansko, pri čemer je Coppola pomenil pomembno potrditev, da smo na pravi poti. Od vsega začetka integrirana kmečka ekonomija ni le koncept, temveč hkrati primerjalni raziskovalni pristop preko regionalnih študij primerov. Kot namensko orodje za primerjavo je bil sestavljen seznam dejavnosti, ki so prinašale povečanje dohodkov in njihovo diferenciacijo v odnosu do samooskrbne kmetijske proizvodnje, in sicer na podlagi tistih, ki jih Coppola omenja v italijanskih Alpah, in tistih, ki jih de Vries navaja v svoji obravnavi »prizadevnosti« na podežlju zahodne Evrope.

Opredelitev in razvoj koncepta ter pristopa integrirane kmečke ekonomije poteka že več let (Panjek 2014a), zlasti v sklopu dveh temeljnih raziskovalnih projektov, ki jih je podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. V prvem projektu smo v sodelovanju med slovenskimi, italijanskimi in švedskimi zgodovinarji uspeli globlje utemeljiti koncept v odnosu do slovenskega zgodovinopisja ter izvesti prvo primerjavo z drugimi koncepti v mednarodnem zgodovinopisju, ki obravnavajo sorodno tematsko področje.¹ Opravili smo tudi temeljit pregled in analizo empiričnih dokazov o obstoju integriranja dohodkov v zahodni ter osrednji Sloveniji na podlagi literature in primerjavo s študijami primera iz severne ter srednje Italije, Skandinavije in Japonske. S pomočjo empiričnega primerjalnega pristopa smo dopolnili seznam značilnosti in nabor dejav-

¹ Temeljni raziskovalni projekt Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem v primerjalni perspektivi, 16.–19. stoletje (ARRS J6-6831, 2014–2017).

nosti, ki sodijo v integrirano kmečko ekonomijo, in obenem dokazali, da je koncept uporaben ne samo na Slovenskem, ampak v res različnih delih Evrope in zgodovinskih obdobjih, in sicer vsaj od zadnjih stoletij srednjega veka do vključno 20. stoletja ter vse do današnjih dni.²

Pričujoča knjiga je rezultat drugega projekta, v katerem smo poglobili konceptualno in teoretično dimenzijo, obenem pa dodatno razširili geografsko in problemsko razsežnost s preverjanjem uporabnosti integrirane kmečke ekonomije s študijami primerov iz slovanskih dežel srednje-vzhodne ter vzhodne Evrope (Poljska, Češka, Bosna in Hercegovina, Srbija, Ukrajina in Rusija), pri čemer smo koncept soočili tudi s specifično stvarnostjo socialistične Slovenije.³ Rezultati so ali bodo objavljeni tudi v posameznih znanstvenih člankih ter posebej v dveh drugih monografijah (Centrih in Sitar 2022; Panjek v pripravi).

Na ta način je bilo v zadnjih letih opravljeno obsežno teoretično, empirično in primerjalno delo, ki ne bi moglo nastati brez sodelovanja številnih raziskovalcev s preverjanji in potrditvami, kakor tudi ne brez njihove podpore, diskusij in konstruktivnih kritik. Vse to je odločilno prispevalo k razvoju koncepta integrirane kmečke ekonomije. Kolegi in kolegice, ki se jim želim prav posebej zahvaliti, so: Aleksej Kalc, Žarko Lazarevič, Luca Mocarelli, Jesper Larsson, Mats Morell (†), Alessio Fornasin, Renato Sansa, Paolo Tedeschi, Satoshi Murayama, Anne-Lise Head-König, Gérard Béaur, Luigi Lorenzetti in Darja Mihelič ter nenazadnje Ines Beguš in Lev Centrih. Hkrati sem hvaležen vsem, ki so s svojimi dragocenimi prispevki sodelovali v knjigah na to temo.⁴ Z njihovo pomočjo je integrirana kmečka ekonomija redke primer znanstvenega koncepta, ki smo ga razvili v Sloveniji in se uveljavlja na mednarodni ravni.

To je knjiga o zgodovini podeželja in je sestavljena iz dveh delov, teore-

² Glej opombo 4.

³ Temeljni projekt Koncepti kmečke ekonomije: teoretični in empirični primerjalni pristop, 15.–20. stoletje (ARRS J6-1799, 2019–2022).

⁴ Ines Beguš (2017; 2018a; 2018b), Matjaž Bizjak (2017; 2018), Štefan Bojnec (2017; 2018), Alessandra Bulgarelli Lukacs (2017), Alessio Fornasin in Claudio Lorenzini (2017), Tanja Gornišek (2018), Katja Hrobat Virloget (2017; 2018), Aleksej Kalc (2017; 2018), Petra Kavrečič (2017; 2018), Nataša Kolega (2017), Jesper Larsson (2017), Žarko Lazarevič (2017; 2018), Luca Mocarelli in Paolo Tedeschi (2017), Mats Morell (2017), Satoshi Murayama idr. (2017), Eva-Lotta Päiviö (2017), Renato Sansa (2017), Anna Westin, Maths Isacson in Tommy Lennartsson (2017); Lev Centrih in Polona Sitar (2022). Za sodelovanje v prihajajoči knjigi (Panjek v pripravi) pa gre zahvala sledečim kolegom: Piotru Guzowskemu in Radosławu Poniatu, Josefu Grulichu, Philippeju Gelezu, Milošu Ivanoviću, Volodymyrju Kulikovu, Viktorju Borisovu ter Levu Centrihu in Poloni Sitar.

tičnega in empiričnega. V prvem so predstavljeni pomembnejši koncepti in raziskovalni pristopi, s katerimi se je v mednarodnem zgodovinoписju obravnavala in se deloma še vedno obravnava tematika kmečke ekonomije, s poudarkom na kombiniranju različnih virov dohodka. Časovni razpon sega od prve objave angleškega prevoda vplivnega dela ruskega raziskovalca Aleksandra Čajanova (Thorner, Kerblay in Smith 1966) do pomembne reinterpretacije srednje- in vzhodnoevropske zgodovine podeželja izpod peresa avstrijskega zgodovinarja Markusa Cermana (2012). Razume se, da ni bilo mogoče omeniti vseh konceptov in modelov, ki jih srečamo v agrarni in ruralni zgodovini, antropologiji in sociologiji; nekateri, četudi pomembni, pa niso podrobneje obravnavani prav zato, ker odrekajo pomen kmečkim povezavam s trgov in kombiniranju dohodkov ali se nanje ne osredotočajo. Nekateri izmed njih so v slovenskem strokovnem okolju bolj znani, drugi manj, na splošno pa ni zaznati njihovega močnejšega vpliva na usmeritve v slovenskem zgodovinoписju. Zato bo seznanitev z njimi lahko zanimiva za mlajše generacije raziskovalcev zgodovine podeželja. K predstavitvi pristopam kritično, saj je poudarek na kmečkem kombiniranju različnih dejavnosti ter na sorodnostih in razhajanjih v primerjavi s pojmovanji, na katerih sloni integrirana kmečka ekonomija. Nekaj polemičnosti namenjam tudi zakoreninjenemu pogledu v mednarodnem in še posebej v zahodnoevropskem zgodovinoписju, ki družbeni in ekonomski status kmetov v srednjevzhodni ter vzhodni Evropi dojema kot bistveno drugačnega in celo nasprotnega v primerjavi z zahodnim. Za zahod in posebej severozahod se je uveljavilo prepričanje, da je kmet užival bistveno večjo stopnjo svobode in širše možnosti sprejemanja ter udejanjanja svojih odločitev. V drugem poglavju s podobnim pristopom obravnavam slovensko zgodovinoписje na isto temo, ki ima zelo bogato tradicijo, in sicer v časovnem loku od obravnave gospodarske in družbene problematike v zgodnjem novem veku Josipa Žontarja (1956–1957) do že sodobnih refleksij Žarka Lazarevića o spremembah v slovenski gospodarski zgodovini (2015). Izpostavljeni so pojavne oblike kombiniranja različnih virov dohodka v kmečki ekonomiji, ki so pritegnile največ pozornosti slovenskih zgodovinarjev, pojmovna orodja, ki so jih uporabljali, ter njihove interpretacije. To je še toliko bolj potovanje v iskanju korenin, saj tudi v tem primeru rdečo nit tvori preverjanje skladnosti in neskladij s konceptualnimi ter z interpretativnimi stališči integrirane kmečke ekonomije in ugotavljanje opornih točk zanje. Trete poglavje je končno namenjeno celoviti predstavitvi integrirane kmečke ekonomije.

V drugem delu knjige so predstavljene prakse kombiniranja dejavnosti

in integriranja dohodkov po slovenskih deželah v zgodnjem novem veku. V vsakem poglavju je orisana agrarna struktura, ki tvori institucionalno, družbeno in gospodarsko podstat delovanju kmečkega prebivalstva ter je hkrati vsaj deloma rezultat njegovih ravnanj. S pregledom neagrarnih in tržno usmerjenih dejavnosti se preverja prisotnost posameznih vrst dejavnosti ter splošnejšo razširjenost pojava diverzifikacije in kombiniranja. Končni namen je preizkus uporabnosti pojma integrirana kmečka ekonomija in preverjanje prisotnosti tega pojava na Slovenskem tudi onkraj Kranjske in Primorske, kjer smo koncept razvili. Tudi ta del knjige sloni na obstoječi literaturi, pri čemer je na Štajerskem in na Koroškem opazna šibkejša tradicija zgodovinske obravnave naše specifične tematike, zato je bilo treba informacije in podatke o kombiniranju dejavnosti ter virov dohodka zbrati iz bolj ali manj raztresenih navedb v besedilih z drugačnim primarnim fokusom. Kljub temu menim, da nam je uspelo, za kar gre zahvala sodelavkama Leonidi Borondič in Nataši Henig Mišič. Za območje Beneške Slovenije razpolagamo z ustrezno oporo v že izvedenih zgodovinskih raziskavah, ki jih je povzela Ines Beguš. Obravnavi Istre in Prekmurja pa smo se odpovedali zaradi preskromne podlage za našo temo in obdobje v obstoječi literaturi.

V zaključnem poglavju je s pomočjo kontrolnega seznama dejavnosti predstavljena primerjava razširjenosti različnih vrst dejavnosti po slovenskih deželah v zgodnjem novem veku. Izriše se slika, iz katere je jasno razvidno, da je koncept mogoče aplicirati na ves obravnavani prostor in da je integrirana kmečka ekonomija predstavljala temeljno skupno značilnost slovenskega podeželja v zgodnjem novem veku.

Prvi del

**Koncepti in interpretacije
v zgodovinopisju**

Koncepti in teorije v mednarodnem zgodovinopisju (1966–2012)

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

Kmečko kombiniranje dohodkov v zgodovinskem raziskovanju

Protoindustrija: kmet nikoli več ne bo to, kar je bil

Prvi koncept, ki je po vsej Evropi pritegnil pozornost na kmečke neagrarne dejavnosti in sprožil obširen val zgodovinopisnih raziskav, je bila »protoindustrija« Franklina Mendelsa (1972). To nikakor ne pomeni, da je bil pred tem zgodovinarjem pojav nepoznan. Že Mendels je na prvi strani svojega dela priznal obstoj »odličnih« pregledov na temo podeželskih industrij v Evropi, in sicer predvsem v njenem zahodnem delu, pri čemer se je poklonil Domenicu Selli (1970) in Hermannu Kellenbenzu (1963).

Izvorni Mendelsov model je protoindustrijo definiral v ekonomskem in hkrati v socialno-demografskem smislu. Kmetje so se delno vključevali v panoge, ki spadajo v sekundarni sektor, in tako oblikovali vzorec razpršenih malih proizvajalcev, ki so delali na svojih domovih. V mrežo so jih povezovali trgovci – podjetniki, ki so jim zagotavljali obratna sredstva ter zbirali in tržili njihove izdelke (angl. *putting-out system*). Ob tej temeljni obliki organizacije proizvodnje je koncept z ekonomskega vidika temeljil na dveh pogojih: proizvodnja je bila izvozno naravnana, sistem pa je predstavljal fazo pred industrializacijo, ki je vodila v proces moderne industrializacije. Z družbenega vidika je bil ključni pogoj ta, da so bili akterji protoindustrije revne kmečke družine, ki so imele zaradi sezonskih nihanj dela v kmetijstvu neizrabljen delovni potencial. Tega so učinkoviteje izkoriščale tako, da so se dejavno angažirale pri industrijskem delu. Nekatera območja so se specializirala v (proto)industrijski proizvodnji, kar je privedlo do povpraševanja po živilih, saj sama niso več dovolj kmetovala. To povečano povpraševanje je drugim območjem na podeželju nudilo priložnost za specializacijo v smeri »komercialnega kmetijstva« (Mendels 1972).

Pomembna značilnost modela je bila že od samega začetka ta, da je prisotnost pojava protoindustrije zaznal »v mnogih regijah Evrope«. Mendels

je za 16. in 17. stoletje izrecno omenjal severno Nizozemsko ter Saško, Lužico in severno Češko, ki so izvažale svoje industrijske izdelke na Poljsko, Madžarsko in v Avstrijo ter od tam v zameno uvažale kmetijske pridelke (Mendels 1972, 241, 248). Podoben vzorec je bilo mogoče najti na Flamskem med 17. in 18. stoletjem, kjer je bilo to »obdobje industrializacije podeželja s hkratnim razcepom med območji samooskrbnega kmetovanja z domačo industrijo (angl. *cottage industry*) in območji komercialnega kmetovanja brez nje« (Mendels 1975, 203). Protoindustrija je bila razmeroma razširjena in je spodbujala specializacijo. Vendar je bila na flamskem podeželju, kjer je Mendels najprej zaznal protoindustrijski razvoj, po njegovem mnenju »industrija platna le stranski poklic«, »pomožni dohodek za v bistvu poljedelsko prebivalstvo« (str. 203). Ob tem je ocenjeval, da so bili kmetje, ki so se s tem ukvarjali, »v večini primerov [...] na dnu družbene lestvice in so tam tudi ostali. Bili so tisti, ki niso imeli dovolj zemlje, da bi preživljali svojo družino, po tem, ko so od bruto proizvodnje odšteli najemnine in davke« (Mendels 1972, 242–243).

Opozoril je tudi na to, da »so neke vrste podeželske industrije vselej obstajale«. Podeželska industrija (angl. *rural industry*) je bila »dejavnost gospodinjestev, ki se ukvarjajo tako z industrijo kot s kmetijstvom, deloma za trg in deloma za domačo porabo«. To je bila »oblika dejavnosti, ki je temeljito preobrazila odnose med ljudmi in zemljo, in sicer tudi v tradicionalni »predindustrijski« Evropi«, saj zemlja ni bila več toliko potrebna za preživetje. Obdobje, v katerem so se »številne regije, ki so se prej ukvarjale s kmetijsko proizvodnjo«, spremenile v »industrijo s krajšim delovnim časom« (angl. *part-time industry*), je bil čas med 16. in 18. stoletjem (Mendels 1972, 247, 250, 258).

Mendelsova protoindustrija se je od splošnega vzorca podeželske industrije razlikovala po tem, da je težila k specializaciji na ravni gospodinjestev in še bolj na ravni geografskih območij, da je uvajala delovno intenzivnejšo proizvodnjo, da je bila njena proizvodnja namenjena zunanjim trgovom in da je delovala v tesni navezi s trgovci – podjetniki, ki so bili njeni naročniki. Pomembna razlika v obravnavanih vzorcih je bila tudi demografija protoindustrije, saj je »vplivala na populacijske trende«. Razmerje je bilo dvosmerno (Mendels 1972, 252):

Razvoj delovno intenzivne industrije s strani kmetov jim je omogočil, da so se množili v svojih vaseh brez premo sorazmernega večanja obdelovalnih površin. [...] Po drugi strani je na raznih območjih tudi zaznati, da je do širjenja podeželske industrijske proizvodnje prišlo

kot odgovor na rast prebivalstva. Med industrijsko in demografsko rastjo je obstajala medsebojna in stalna interakcija.

To pa ni bilo brez posledic. Na eni strani so bile »regije protoindustrializacije hkrati tiste, kjer je bila demografska rast najhitrejša«, vendar pa, ravno zaradi tega, »na splošno industrializacije podeželja ni spremljalo trajno izboljšanje življenjskega standarda kmetov, vključenih vanjo« (Mendels 1972, 252). Kot je Mendels (1975, 203) sklenil svoj esej o Flandriji, »protoindustrija ni le omogočila rasti prebivalstva, ampak jo je tudi aktivno spodbujala. Vloga domače industrije je bila torej perverzna v smislu, da je ohranjala turobne pritiske, ki so izvirno povzročili njen prodor na podeželje«.

Kmalu zatem so Peter Kriedte, Hans Medick in Jurgen Schlumbohm objavili svojo različico koncepta (1977). Njihovo delo je pripeljalo do tega, da je protoindustrija postala abstraktnější model, ki se je med drugim močno opiral na kmečko družinsko ekonomijo, izposojeno od Aleksandra Vasiljeviča Čajanova (Thorner, Kerblay in Smith 1966). Kriedte je poudaril, da zmožnosti kmečkega aktiviranja v protoindustriji nista določali le intenzivnost in dolžina kmetijskega dela, ki je bilo potrebno v različnih agrarnih sistemih, temveč tudi lastniška razmerja do zemlje. Tako so bili po njegovem mnenju mali in revni kmečki lastniki glavni kandidati za protoindustrijsko delo. V nemški in slovanski Evropi vzhodno od Labe pa naj bi prosti čas ter energijo kmetov porabljali veleposestniki v obliki prisilnega izkoriščanja delovne sile v sistemu drugega tlačanstva,¹ razen če so tlako spremenili v denarno plačilo. Le v slednjem primeru je bila protoindustrija mogoča tudi v srednji in vzhodni Evropi. Po mnenju Kriedteja, Medicka in Schlumbohma protoindustrializacija ne predstavlja prve, kot pri Mendelsu, temveč drugo fazo prehoda v moderno industrializacijo, saj so prvo fazo videli v popuščanju fevdalnega pritiska (kar naj se ne bi zgodilo na vzhodu). Zanje je bila to oblika razvoja podeželja, v kateri je kmečko prebivalstvo, večinoma ali v celoti, živelo od industrijske proizvodnje za zunanje trge. Ta je bila organizirana na dva kronološko zaporedna načina: najprej v obliki *Kaufsystema* (angl. *domestic system*), v katerem so proizvodna sredstva pripadala proizvajalcem (kmetom), trženje pa je v bilo rokah trgovcev, kasneje pa v obliki *Verlagssystema* (angl. *putting-out system*), v katerem so podjetniki – trgovci dobavljali proizvodna sredstva (surovine in

¹ Angleško *second serfdom*, slovensko tudi druga nesvoboda oz. nevoljništvo (Vilfan 1980b, 341).

včasih orodja).² Po njihovem mnenju je bila največja verjetnost, da bi se protoindustrija prišla v hribovitem svetu, kjer ni bilo ugodnih pogojev za kmetovanje (Kriedte, Medick in Schlumbohm 1981).

V desetletju je koncept protoindustrije osvojil Evropo in tudi kasneje je bilo izvedenih nešteto mikro in makro raziskav, ki so na zgodovinsko stvarnost pogledale v luči novega koncepta. Preverjale so prisotnost protoindustrije na različnih koncih celine in hkrati teoretsko napoved Mendelsovega modela, da predstavlja glavno pot do moderne industrializacije. Poleg vseplošnega navdušenja je protoindustrija precej zgodaj naletela tudi na nekaj kritik. Že leta 1981 je Sidney Pollard v svojem temeljnem delu o evropski industrializaciji presodil, da se koncept protoindustrializacije »ne ukvarja s tem, kar bi moral biti eden najtemeljnejših ciljev raziskovanja: kako je v nekaterih protoindustrijskih regijah prišlo do popolne industrializacije, v drugih pa do deindustrializacije« (str. 76).

Mandels je nato (1982) natančneje opredelil svoj model. Povzemam samo tiste lastnosti oz. hipoteze njegovega modela, ki so za našo temo najrelevantnejše:³

- Protoindustrializacija je regionalni pojav in kot tako jo je treba tudi analizirati.
- Protoindustrializacija pomeni rast industrije, katere delovna sila so bili kmetje, ki so sodelovali v proizvodnji za trg; njihovo delo je bilo večinoma sezonsko, vendar je lahko postalo tudi njihova izključna dejavnost.
- Proizvodnja protoindustrije je namenjena trgov, ki se nahajajo zunaj regije in včasih celo države.
- Kmetje, ki so delali v protoindustriji, so posedovali premajhne kmetije, da bi lahko zagotovile preživljanje, in so svoje dohodke dopolnjevali z mezdnim delom na velikih kmetijah (dninarji) hkrati z domačo industrijo; predstavljali so nižji družbeni sloj kmečkega prebivalstva, živeli pa so med bogatejšimi vaščani, ki so proizvajali presežke hrane.
- Mesta so bila vključena v proces protoindustrializacije v deželi tako, da so zagotavljala priložnosti za prodajo ter hkrati kapital in znanje mestnih trgovcev, ki so organizirali založniško mrežo (nem. *Verlags-system*).

Leto pozneje je D. C. Coleman zatrdil, da protoindustrija ni nič več kot

² To sta organizacijski različici tega, čemur v slovenskem zgodovinopisju rečemo založništvo.

³ Tu se opiram na sintezo Mendelsa (1982 v Coleman 1983, 436–437).

»odvečen koncept«. V pikrem članku je pokazal, kako protoindustrijska »teorija« ne ustreza nobeni od značilnosti razvoja v prvi državi, ki je doživela moderno industrializacijo, to je v Angliji in njenih deželah (1983). Čeprav je izražal navdušenje nad novim modelom, je istega leta tudi Carlo Poni že kazal na primere, ko se protoindustrijske regije niso razvile v moderna industrijska območja. Na podlagi primerov iz Italije je poleg tega predstavil zamisel, da bi morala protoindustrija vključevati tudi osredotočene proizvodne obrate (manufakture) ter namenjati večjo pozornost povezavam med mestom in podeželjem, vključno z vlogo urbanih središč kot krajev, kjer se protoindistrijska proizvodnja ne le koordinira s strani trgovcev – podjetnikov, ampak tudi izvaja (»urbana protoindustrija«) (Poni 1985). Vprašal se je celo (Poni 1983, 305): »Kaj je pravzaprav podeželska protoindustrija, če ne preoblikovan koncept *Verlagssystema*?«

V zgodnjih osemdesetih letih so postale predmet kritike številne, če že ne večina osnovnih hipotez teorije: vloga protoindustrije pri uvajanju moderne industrializacije, njeno zanemarjanje drugih oblik industrijske proizvodnje, njena dejanska neuporabnost v velikem delu Evrope zunaj severozahodne kakor tudi njene demografske razsežnosti. »Niso vse protoindustrijske regije imele večje gostote prebivalstva, hitrejše demografske rasti, nižje starosti ob poroki, višje stopnje rodnosti, večjih gospodinjstev ali delitve dela po spolu.« Vse navedeno je namreč mogoče najti tudi na območjih in v obdobjih intenziviranja ter širjenja kmetijske proizvodnje, ne pa protoindustrijskega razvoja (Ogilvie in Cerman 1996b, 8–9). Relevantna je tudi epistemološka kritika protoindustrije, češ da ima jasno zaznavno »teleološko« razsežnost, saj vnaprej predvideva prihodnji izid razvoja, to je moderno industrializacijo, ki pa lahko postane znan šele kasneje, *a posteriori* (Morell 2017).

Številne kritike, temelječe na nasprotnih empiričnih dokazih, med katerimi velja še posebej izpostaviti številne primere cvetočega protoindustrijskega pojava, ki pa mu ni sledila moderna industrializacija, temveč deindustrializacija, kar spodkopava sam temelj koncepta kot »faze« v zgodovini industrializacije, bi lahko pomenile konec protoindustrije. A temu ni bilo tako. Do konca sedemdesetih let prejšnjega stoletja se je »koncept protoindustrializacije razrastle v družino različnih teorij, ki so zavzele precej različne definicije protoindustrije in so se dokaj bistveno razhajale glede vzrokov gospodarskega razvoja« (Ogilvie in Cerman 1996b, 5). Kot sta predlagala Maths Isaacson in Lars Magnusson, lahko pomemben preobrat k uspehu in dolgi življenjski dobi »protoindustrializacije«, navkljub vsemu, prepoznamo v spoznanju ekonomskih zgodovinarjev, da razvoj moderne

industrije ni nujno in povsod potekal skozi Gerschenkronove »velike skoke« (angl. *big spurt*) – nasprotno, tako v industriji kot v kmetijstvu je razvoj temeljil na proizvodnih enotah majhnega obsega in je bil hkrati dolgotrajen, saj se je odvijal skozi celo 19. stoletje. Protoindustrijo je bilo mogoče prilagoditi na način, da je ustrezala tej novi sliki razvoja. Tako ni bilo več treba preverjati rezultatov protoindustrijskih oblik proizvodnje v obliki nastanka centraliziranih obratov, obenem pa je bilo mogoče podaljšati njihovo trajanje skozi celoten proces zgodnje industrializacije (Isaacson in Magnusson 1987, 2–17). Toda za to je bilo treba opustiti večino teoretičnih togosti Mendelsovega modela, ki so bile predmet kritik. To je pot, po kateri sta šla Isaacson in Magnusson pri svojem delu o Švedski. Njuno izbiro glede pojmovanja protoindustrije je smiselno navesti, ker sta se zelo dobro zavedala, kateri njeni elementi so bili najbolj izpostavljeni kritikam, a še posebej, ker dobro predstavlja »fleksibilizacijo« koncepta (str. 15):

Za naš namen smo izbrali manj strogo definicijo protoindustrializacije, kot jo je razdelal Mendels. Ko uporabljamo ta koncept, ne mislimo samo na domačo industrijo, ki so jo izvajale revne družine, organizirano v obliki *Verlagssystema* ali *Kaufssystema*. Nanašava se na širšo tradicijo obrtne in podeželske proizvodnje neagrarnega blaga za oddaljeni trg, ki je potekala predvsem na podeželju, a tudi v urbanih središčih, pri čemer izključuje centralizirane manufakture ali »prototovarne« v lasti ali subvencionirane od države, velike železarske industrije (*bruk*) na podeželju, ki so proizvajale surovo železo in jeklo ter so bile večinoma v lasti bogatih trgovcev ali veleposestniškega plemstva, kakor tudi proizvodnjo, ki so jo omejevali in ščitili cehi v mestih.

Koncept protoindustrije v svoji prvotni obliki ni zdržal kritike, ker ga empirično ni bilo mogoče potrditi. Kljub temu je zaživel samostojno življenje, kajti s številnimi teoretizacijami in z različnimi načini uporabe je pridobil na fleksibilnosti ter se znebil nekaterih izhodiščnih predpostavk, ki so ga utesnjevale. Sčasoma v razlagah ni bilo več potrebno, da bi protoindustrija vodila v moderno industrializacijo, da bi temeljila na izvozno usmerjeni proizvodnji, da bi bila zakoreninjena v jedrnih družinah z zgodnjimi porokami in s številnim naraščanjem, da bi predstavljala obliko razpršene proizvodnje, in niti ne, da bi se odvijala na podeželju. Na koncu se zdi, da se danes izraz protoindustrija pogosto uporablja kot ohlapno ogrinjalo, ki se prilega malodane vsemu, s čimer meji na sinonim za predindustrijske

oblike industrije nasploh. Koristnost tako razumljenega pojma je dvomljiva, ker dopušča preveč poljubno presojanje o oblikah in krajih produkcije, ki so mišljeni s tovrstno rabo izraza. Po drugi strani ortodoksnejše branje protoindustrije še naprej razume kot pojem, ki se uporablja za razpršene oblike industrijske proizvodnje na podeželju, ki jih usklajuje trgovec – podjetnik, in je usmerjena v izvoz.⁴

Glede na temo te knjige pa je vendarle smiselno poudariti vsaj tri pozitivne vidike koncepta protoindustrije s perspektive integrirane kmečke ekonomije. Prvič, obsežna znanstvena literatura na temo protoindustrije je v nekaj desetletjih zbrala veliko dokazov, ki neizpodbitno pričajo o tem, kako je bilo pridobivanje dohodkov od dejavnosti iz sekundarnega sektorja razširjen pojav med kmečkim prebivalstvom v Evropi tako v predindustrijski dobi kot v času moderne industrializacije.

Drugič, z uvedbo koncepta protoindustrije razmerje med kmetijstvom in industrijo v sklopu zgodovine razvoja ne more biti nikoli več enako kot pred tem, kot je nakazal že Poni. Medtem ko so dotedanji zgodovinarji razvoja kmetijstvo obravnavali v podrejeni vlogi v procesu industrializacije (kot vir kapitala, živil in poceni delovne sile ter trg za industrijske izdelke), protoindustrijski model razkriva »podeželske in agrarne regije, ki proizvajajo industrijsko blago za svetovni trg«. Gre za zelo pomembno in izvirno »epistemološko spremembo«, po kateri podeželje in kmetijstvo nista več »zunanji« sektor industrijskega razvoja (Poni 1983, 8).

V svoji »bilanci«, ki jo je napisal ob izteku 20. stoletja, je tudi eden izmed prvotnih avtorjev zgodnje teorije protoindustrije, Schlumbohm, slednjo označil kot enega njenih glavnih ciljev – »v gospodarsko in družbeno zgodovino uvesti novo pristop, ki bi presegel prelom med dotlej ločenimi polji raziskovanja.« Nova »integrirana raziskovalna strategija« je imela za cilj »združiti industrijsko in agrarno zgodovino, jima dodati zgodovinsko demografijo ter zgodovino gospodinjstva in družine ter vključiti tudi zgodovino vsakdanje kulture in razvoja institucij«. Lahko se strinjamo z njim, da se je to »teoretično predvidevanje izkazalo za izjemno plodno« (Schlumbohm 1996, 12–13).

Tretjič, pomembno je, da je Mendels v protoindustrijski model vključil kombinacijo kmečkega dela in dohodka iz industrijskih dejavnosti s tistim iz lastne kmetijske pridelave ter iz meznega dela v kmetijstvu (vključno s sezonskim). S tem je vzpostavil sistemsko povezavo med kmetijsko in industrijsko razsežnostjo kmečkega ekonomije, ki se izkaže kot sistem, se-

⁴ Primeri novejšega razumevanja protoindustrije v Ogilvie in Cerman (1996a).

stavljen iz različnih dejavnosti in oblik dela, ki se nanašajo na primarni in sekundarni sektor. Poleg tega je priznal, da so bile »podeželske industrije« v Evropi zelo razširjene, čeprav niso imele lastnosti, zaradi katerih bi se prilegale njegovi protoindustrijski teoriji.

Kljub temu pa protoindustrija ni najuporabnejše konceptualno orodje, s katerim bi lahko razvozlali kmečko ekonomijo, saj se osredotoča le na en gospodarski sektor, in sicer sekundarni. Interes protoindustrije za kmečke ljudi je, navkljub drugačnemu videzu, zgolj instrumentalen. To je razvidno že iz besed, izbranih za poimenovanje modela. Čeprav so njeno delovno silo sestavljale množice kmetov po vsej Evropi, je protoindustrija dobila ime po industriji, njeni dve organizacijski različici pa po kupcu (nem. *Kaufsystem*) in po dobavitelju (nem. *Verlagssystem*), torej po trgovcu in podjetniku.

Pluriaktivnost: kmetje med srpi in kladivi

Čeprav je protoindustrija podeželje in kmete vključila v zgodovino razvoja v novi luči ter vlogi in opozorila na kombiniranje kmečkega dohodka iz primarnega ter sekundarnega sektorja, so jo pobudniki novega koncepta, imenovanega »pluriaktivnost«, kritizirali ravno zaradi tega, ker ni obsegala kmečke ekonomije v celoti. Koncept pluriaktivnosti se je pojavil v istem času, kot se je Mendels trudil bolje razjasniti in uveljaviti svoj model protoindustrije.

Izraz pluriaktivnost izvira iz Francije in zdi se, da so ga prvič uporabili na letni konferenci francoskih »ruralistov« z naslovom Pluriaktivnost kmečkih družin (»La pluriactivité dans les familles agricoles«) leta 1981 (Hubscher 1988, 9, 16). Na njej so sodelovali ekonomski zgodovinarji, sociologi in antropologi, pri čemer je pomenljiva njihova izhodiščna ugotovitev, da je pluriaktivnost pojav, ki je prisoten na »sodobnih« kmetijah druge polovice 20. stoletja in je hkrati »globoko zasidran« v zgodovini (Pingaud 1981, 113). Kot je zapisal Ronald Hubscher v prvem stavku svojega uvoda v zbirko študij Med srpi in kladivi, je »pluriaktivnost na francoskem podeželju trajno in strukturno dejstvo« (1988, 7).

Hubscher je veliko prispeval k oblikovanju definicije pluriaktivnosti. Koncept je bil že ob svojem nastanku programsko širše zastavljen kot protoindustrija, imel pa je tudi polemično noto do starejših zgodovinarjev podeželja (1988, 7):

Delo na domu, v delavnici ali tovarni, družinski poglavar, ki se izmenjuje med kmetijskim in sekundarnim ali terciarnim sektorjem, hišne pomočnice, ki opravljajo dragoceno dodatno dejavnost – to so

liki, ki vsekakor obstajajo in sobivajo. Kljub temu pa pluriaktivnost ni predstavljala specifičnega študijskega področja za zgodovinarje.

Pluriaktivnost se je že od samega začetka predstavljala kot alternativa protoindustriji, in sicer tako v smislu tematike kot pristopa, saj se je osredotočala na podeželsko družbo in gospodarstvo namesto na zgodovino industrije ter razvoja. Hubscher je priznal, da so bili zgodovinarji protoindustrije prvi, ki so tem dejavnostim dali »neko legitimnost«. Ker pa so se omejili na poklice v industriji, je bilo treba polje interpretacije razširiti v tri smeri:

1. v prostoru – vključevati ne le lokalne podeželske industrije, temveč tudi pogosto večmesečne migracije na dolge razdalje;
2. po sektorjih – vključevati dejavnosti iz terciarnega sektorja, s katerimi so se ukvarjale kmečke družine;
3. v času – ker je pluriaktivnost dolgotrajen pojav, ki presega kronološke meje, postavljene za protoindustrijo.

Temeljne značilnosti Hubscherjevega razumevanja pluriaktivnosti je mogoče sintetizirati takole (1988, 9–11):

1. pluriaktivnost raziskuje integracijo »podeželskega sveta« v industrijsko družbo;
2. pluriaktivnost kmetu ponuja manevrski prostor med kmetijskimi in nekmetijskimi viri dohodka;
3. protoindustrija je ena od možnih oblik pluriaktivnosti;
4. kmetijsko komponento je treba podrobno preučiti, da bi razumeli načine kombiniranja z drugo, neagrarno dejavnostjo;
5. pluriaktivnost izkazuje plastičnost, fleksibilnost, sposobnost prilagajanja različnim okoliščinam, kar pojasnjuje ohranjanje te oblike dela skozi stoletja;
6. pluriaktivnost nima vnaprej določenega izida glede odpornosti kmečke ekonomije in družbe na spremembe.

Hubsher in »francoska šola« sta menila, da pluriaktivnost obstaja le, če je bil prvi poklic kmetijstvo in se je to kombiniralo z drugo dejavnostjo v industrijskem ali terciarnem sektorju. Tako razumevanje je pomenilo, da nobena kmetijska dejavnost ni prišla v poštev kot oblika kombiniranja dohodkov, ki bi tvorila pluriaktivnost. Zato so bile iz koncepta izključene tako dejavnosti v sklopu lastnega kmetijskega obrata, pa čeprav so bile tr-

žno usmerjene, kot tudi tiste, ki so se izvajale »izven kmetije in največkrat izven regije« (Garrier, Goujon in Rinaudo 1988, 233–234). Argumentacija Yvesa Rinauda o tej teoretični izbiri je razsvetljujoča (1987, 284):

Mali kmet, ki se zaposli kot kmetijski delavec pri svojem premožnejšem sosedu ali se poda na sezonsko delo na daljše razdalje, se ne upošteva. Zagotovo zbira več vrst dohodkov (kot lastnik, kot delavec...). A vsi so kmečkega izvora in predvsem on sam ostaja tehnično, socialno in kulturno znotraj kmetijskega sveta. V resnici predstavlja primer notranjega prilagajanja taistega sveta, ne pa oblike njegovega prilagajanja družbenemu okolju, ki ga obdaja.

Ta definicija je pluriaktivnosti priznavala obstoj samo onkraj kmetijstva, zato je bila še bolj toga od Mendelsove teorije, po kateri je mezdno delo v kmetijstvu običajna sestavina ekonomije protoindustrijskega kmečkega gospodinjstva. To popolno izključitev kmetijskih dejavnosti iz modela lahko razumemo kot neposredno posledico dobesedne razlage samega izraza »pluriaktivnost«, v kateri se kmetijstvo obravnava kot prvi in osnovni poklic, medtem ko *pluri* (več) predstavlja tisti dodatek, ki je predmet zanimanja. Po tej logiki se vsaka vrsta dela v kmetijstvu, vključno z dninarstvom, šteje kot del primarnega kmetijskega poklica. Pluriaktivnost je torej razumljena kot način, kako se kmetje »prilagajajo ali upirajo družbi, ki jih obkroža« (Hubscher 1988, 10). Dejstvo je, da so francoski raziskovalci pluriaktivnost preučevali kot obliko prilagajanja in vključevanja kmetov v procese industrializacije ter modernizacije. Garrier, Goujon in Rinaudo so v svojem raziskovalnem programu izrecno predlagali periodizacijo, katere »prva faza« se začne leta 1850 (1988, 235).

Rinaudo in sodelavci so razlikovali med odprto in zaprto različico pluriaktivnosti. »Zaprta pluriaktivnost« zanje pomeni kombiniranje dejavnosti in poklicev znotraj posamezne vasi, ki so bili namenjeni pokrivanju življenjskih potreb v skupnosti in so prispevali k njeni »kolektivni avtarkiji« (Garrier, Goujon in Rinaudo 1988, 234). Nasprotno je »odprta pluriaktivnost« morala nujno potekati izven vasi in biti komercialno usmerjena, sicer ni mogla veljati za odprto. Na splošni ravni je bila tovrstna pluriaktivnost »ekstrovertirana«, imela je »odkrito komercialno naravnanoost«, predpostavljala je tudi plačevanje v denarju. Skratka, povsem je bila vključena »v tržno gospodarstvo«. Na ravni posameznih dejavnosti je zahtevala določeno specializacijo, bila je »povezana z oblikami protoindustrializacije«, razvijala se je skozi čas ter se »po potrebi« modernizirala (Rinaudo 1987, 284).

Ločevanje med odprto in zaprto različico kaže na to, da so ti avtorji celo v novejši dobi še vedno predpostavljali obstoj »zaprte« oz. avtarkične ekonomije na vasi. Zato jih je najbolj zanimalo odpiranje, h kateremu je lahko prispevala pluriaktivnost tako, da je kmečko ekonomijo izpostavljala trgu. »S pluriaktivnostjo se podeželska območja odpirajo trgu, so podvržena nacionalnim, če ne mednarodnim ekonomskim impulzom, ki jim neštetim kmečki tkalci, kovinarji ali rudarji ne morejo ubežati« (Hubscher 1988, 9). Kmetje so tukaj še vedno dojeti kot pretežno pasivni igralci, saj tržnim vplivom »ne morejo ubežati« in se jim lahko kvečjemu prilagodijo.

Pomembno je bilo tudi vprašanje socialnih in ekonomskih ciljev pluriaktivnega kmeta. Na eni strani je bila »pluriaktivnost iz pomanjkanja ali za preživetje«, obstajale pa so tudi druge možne namembnosti kapitala, pridobljenega s pluriaktivnostjo, preko katerih se je nakazovala tudi težnja k družbeni mobilnosti (Hubscher 1988, 9). To mnenje so potrdile tudi nadaljnje raziskave v Franciji. Desetletje pozneje je tudi Jean-Luc Mayaud menil, da »kmečka pluriaktivnost ni le pluriaktivnost iz nuje«. Z vidika »najrevnejših, ki se želijo povzpeti, se poseganje po pluriaktivnosti kaže kot možna, če že ne neobhodna pot do vzdrževanja in izboljšanja majhnih kmetij« (Mayaud 1999, 233–235). Ugotovimo lahko, da je obstajala tudi taka pluriaktivnost, ki je bila usmerjena v socialno mobilnost in izboljšanje življenjskega standarda.

Glavna področja pluriaktivnosti so bila naslednja (Garrier, Goujon in Ri-naudo 1988, 234):

1. dejavnosti, povezane s protoindustrializacijo: kmetje – tkalci, orodjarji, rudarji, kopači in kamnoseki;
2. prometni poklici, vezani na ceste (tovorniki, furmani, kolarji) in kasneje na železnico (polagalci tračnic, nadzorniki železniških prehodov);
3. komunalni in podobni poklici: redarji, cestarji, poštarji.

Leta 1989 je bila objavljena zanimiva teoretična razprava med francoskimi in italijanskimi raziskovalci o novem konceptu, v kateri so italijanski zgodovinarji sicer prepričano sprejeli pluriaktivnost, a hkrati izrazili živahno kritiko togosti francoskega razumevanja in predlagali bolj »vključujočo« interpretacijo. Med obema stranema je obstajala tudi temeljna razlika. Medtem ko so se Francozi osredotočali na obdobje industrializacije (19. in 20. stoletje) in jih je zanimala vloga kmečke pluriaktivnosti pri vključevanju podeželske družbe v modernizacijske procese, so Italijani problematiko

raztegnili nazaj v predindustrijski čas, vendar v glavnem le do 18. stoletja. Čeprav so se eni in drugi načeloma strinjali, da je smotrno preseči proto-industrijski pristop, je to kronološko razhajanje prinašalo posledice: perspektiva in vprašanja so bili na italijanski strani širši od francoskega prevladujočega interesa za kmečko soočanje z industrializacijo, četudi so ga vključevali. Pasquale Villani in Luciano Cafagna sta nazorno izrazila podporo in skupne iztočnice:

Perspektiva [protoindustrije] je v bistvu ostala pri interesu za oblikovanje industrijske osnove. Problemi podeželske družbe so bili obravnavani, ko so bili, le mimogrede [...]. Nasprotno, pluriaktivnost izhaja ravno iz analize podeželske družbe in se razširi na upoštevanje celotnega spektra del in poklicev, ki so jih na različne načine ter v različnih okoliščinah in časih opravljali in jih opravljajo prebivalci podeželskih območij. [Villani 1989, 14]

Pogled raziskovanja pluriaktivnosti želi biti širši od pogleda raziskav protoindustrializacije. Njegov cilj ni ugotavljanje dejavnikov razvoja/upada industrializacije, temveč razumevanje načinov preživetja in priložnosti vključevanja kmečkih družin, ki se soočajo z družbenimi spremembami. Rezultati takšnih raziskav bi se sicer lahko »obrestovali«, kar zadeva boljše poznavanje celotnega procesa industrializacije, vendar niso neposredno in namenoma povezani s tovrstnim spoznavanjem. [Cafagna 1989, 79]

Po drugi strani pa je Cafagna izpostavil, kako »rigorozna« francoska definicija pluriaktivnosti kot »druge, nujno neagrarne dejavnosti« ni mogla vključiti »večpoklicnosti ali prekarnosti dela pri prebivalcih italijanskega podeželja«. Z italijanskim podeželjem 18. in 19. stoletja v mislih je odločno zagovarjal stališče, da so kmečke »integracijske izbire« vključevale tudi dejavnosti iz primarnega sektorja, pri čemer je kot primer navedel tiste, povezane s proizvodnjo svile. Navedene aktivnosti bi bilo tudi treba šteti k pluriaktivnosti, kajti »gotovo predstavljajo »dodatek« dejavnosti in dohodka«, razpravljati o tem pa bi bilo naravnost »pedantno« (Cafagna 1989, 80–81). Giovanni Federico je nasprotovanje izključevanju dohodkov od kmetovanja utemeljil tudi z ekonomskega vidika. Na osnovi primerov iz 20. stoletja je poudaril, da »je delovna sila družine načeloma nerazdeljiva na podlagi vrste zaposlitve. Zato – v nasprotju s Hubscherjevo definicijo pluriaktivnosti – vključuje kmetijsko delo«, in sicer tako v obliki meznega dela zunaj kmetije kot na lastni kmetiji (Federico 1989, 90).

V bistvu so italijanski zgodovinarji zaposlitve v kmetijskem sektorju (večinoma, a ne nujno sezonske), skupaj s proizvodnjo vina ali olja in z dejavnostmi, povezanimi s svilo, če omenimo nekaj primerov, obravnavali kot del koncepta pluriaktivnosti. Strogo razlikovanje med kmetijskimi in neagrarnimi dejavnostmi, ki je prve izključevalo, je bilo pri opredelitvi pluriaktivnosti zanje »pretogo« (Villani 1989, 16–17) in ni odražalo stvarnosti. Upoštevanje dejavnosti, ki sodijo v primarni sektor, je značilnost razumevanja pluriaktivnosti »italijanske šole«. Glavne razmisleke italijanskih raziskovalcev, ki nadgrajujejo francoski koncept, lahko sintetiziramo tako, da se opremo na Federica (1989, 90–91):

1. Delo izven kmetije ni nujno dejavnost za čas, prost kmetijskih opravil, temveč lahko postane donosnejše od kmetijstva samega.
2. Pluriaktivnost vključuje dela v kmetijstvu (tako na svoji kmetiji kot mezдно delo zunaj kmetije).
3. Pluriaktivnost ni posledica presežka delovne sile na kmetiji, ampak je odvisna od izbir in taktike preživetja družine, možne so spremembe, s katerimi se povpraševanje in ponudba delovne sile prilagajata, če se to zdi primerno. Dolgoročno vztrajanje nesorazmerja med razpoložljivo delovno silo in potrebami kmetijskih obratov je torej posledica ekonomskih odločitev, ki jih določajo tržne razmere in razpoložljivost alternativnih zaposlitvenih možnosti.

Poleg navedenih nezanemarljivih razhajanj, saj se nanašajo na samo definicijo predmeta analize, je obstajalo široko soglasje in sprejetje koncepta pluriaktivnosti s strani italijanskih zgodovinarjev. Obe šoli priznavata pomembno značilnost, in sicer da pluriaktivnosti ne gre obravnavati le kot obrambno strategijo preživetja. Strateški navdih in »subjektivni cilji«, ki so vodili v pluriaktivnost, so lahko izvirali tako iz »obrambnih potreb« (zagotavljanje preživetja oziroma življenjskega standarda družine) kot tudi iz »teženj po spremembi oz. izboljšanju«. Kmetova odločitev se lahko zgodi v »strateški perspektivi pridobivanja premoženja [...], pluriaktivnostni izbiri za »neodvisnost«, kot bi se izrazil Hubscher« (Cafagna 1989, 79, 81).

Pluriaktivnost torej kmetu priznava zmožnost prizadevanja za boljši življenjski standard in za večje dohodke, hkrati pa, da je bil sposoben aktivno zasledovati ta cilj in v ta namen širiti pahljačo svojih virov dohodka. To je bil zelo pomemben konceptualni premik.

Raziskave o pluriaktivnosti so razkrile mnogo primerov kmetov, ki so kombinirali kmetijske in neagrarne vire dohodka. Slabo desetletje po poja-

vitvi koncepta že ni bilo dvoma o tem, da je pluriaktivnost mogoče zaznati povsod v Franciji med poznim 19. in 20. stoletjem, kot je zapisal Mayaud in v nekaj stavkih zelo dobro predstavil pristop ter njegove rezultate. Pluriaktivnosti ne gre razumeti kot »rešitev za marginalizirane kmete«, temveč kot »način življenja« (Mayaud 1999, 233–237),

ki je strukturno povezan s kmečkim obratom. Dolgoročno gledano pluriaktivnost najde svoje mesto tako v obdobjih, prostih kmetijskega dela, kot v družinski delitvi nalog, stalni ali spremenljivi, začasni ali trajni. Je izjemno fleksibilna in prilagodljiva tako na kratki kot na dolgi rok. Posledično so bile opredeljene različne tipologije, ki temeljijo na bolj ali manj močni pogojenosti s kmetijskimi dejavnostmi, z ritmi dela v različnih obrtéh, v protoindustriji ali industriji, ampak tudi na priložnostih, ki jih ponuja širša družba. Neomejen je seznam primerov pluriaktivnosti v zadnjem stoletju, iz katerega ni izvzeto nobeno podeželsko območje [Francije].

Identificirati je mogoče tri glavne lastnosti, ki morda najbolj zaznamujejo pristop k raziskovanju pluriaktivnosti:

1. veliko pozornosti je namenjene agrarnemu sistemu na obravnavanih območjih;
2. osredotočenost na vrste dejavnosti, s katerimi so se kmetje ukvarjali na obravnavanih območjih;
3. vprašanje sprememb, ki jih prinašajo gospodarski razvojni procesi.

Pri preučevanju načina, kako je v določenem agrarnem sistemu možno združevanje kmetijskega in neagrarnega dela, ter pri analizi značilnosti ugotovljene kombinacije se upoštevajo vrste kultur in njihove zahteve glede intenzivnosti ter sezonskosti dela, institucionalna oblika zemljiške lastnine (kratkoročne zakupne pogodbe ali dedne kmetije, če omenimo dva skrajna primera), velikost kmetij, nenazadnje pa tudi okoljske značilnosti in razpoložljivi naravni viri (npr. nižinsko ali hribovito območje, prisotnost gozdov in voda). Na podoben način pristop zahteva pozornost na specifične značilnosti različnih tržnih dejavnosti, in sicer glede na surovine, tehnologijo, tehnike in spretnosti, izdelke, oblike proizvodnje in organizacije dela kakor tudi glede na trg ter povpraševanje. Kombinacija obeh fokusov lahko privede do identifikacije »tipologij«, to je vzorcev integracije med kmetijskimi in neagrarnimi dejavnostmi. Tretji skupni element je dimenzija časa, diahrona perspektiva, s katero naslavlja zlasti dejavnike

in spremenljivke, ki v sistem vnašajo izzive in spremembe ter so predvsem eksogenega izvora (institucionalne in zemljiške reforme, regionalni gospodarski razvoj ali stagnacija, industrializacija in konkurenca, premiki v povpraševanju in na trgu dela). Pluriaktivnostni raziskovalni pristop kmečko ekonomijo razume kot odprto ekonomijo, na katero močno vplivajo (če je ne celo opredeljujejo) zunanje spremenljivke.

Če povzamemo: koncept in pristop pluriaktivnosti se osredotočata na kmečko ekonomijo ter podeželsko družbo v času sprememb, torej v obdobju (proto)industrializacije med 18. in 20. stoletjem. Poudarek je na specifičnih kombinacijah agrarnega sistema in integrativnih dejavnosti, ki jih določajo okoliščine na lokalni ravni (pokrajina, dolina). To vodi k odkrivanju različnih zvrsti pluriaktivnosti, nenazadnje zaradi posebne pozornosti, ki so jih deležne dvojne kombinacije (npr. kmet – tkalec, kmet – rudar, kmet – kamnosek, kmet – kramar, kmet – sezonski migrant, kmet – urar, kmet – kovinar). Kmečka ekonomija je odprta, spremembe v njej pa so večinoma eksogene.

Čeprav so prvi raziskovalci in teoretiki pluriaktivnosti poudarjali, da je to dolgotrajna strukturna lastnost gospodarstva in družbe na podeželju, je od vsega začetka in tudi kasneje prevladalo zanimanje za preučevanje mehanizmov sprememb in razvoja, zaradi česar so se raziskave v glavnem osredotočile na novejšo dobo. Poleg pomembnih rezultatov, ki jih je ta fokus prinesel v obliki veliko boljšega razumevanja družbenih in gospodarskih procesov na podeželju zlasti na prelomu iz 18. v 19. stoletje ter v času industrializacije, je uspel dokazati, kako kmečke prakse integriranja dohodkov in kombiniranja kmetijskih ter neagrarnih panog segajo globoko v 20. stoletje.⁵

Z osredotočanjem na fenomenološke vidike kombiniranja dejavnosti na specifičnih podeželskih območjih in posledično orisovanjem »oblik« ter vrst pluriaktivnosti je raziskovanje pluriaktivnosti prineslo bogato zbirko primerov integriranja kmečkih dohodkov, kar še dodatno dokazuje, da je šlo za razširjen pojav.

Alpska integrirana ekonomija: Coppolov korak k sistemu

Ne glede na trdne teoretične temelje z natančnimi – čeprav neusklajenimi – definicijami se koncept pluriaktivnosti ni razvil v model. Najverjetneje to niti ni bil cilj, saj se raziskave o pluriaktivnosti zanimajo predvsem za ana-

⁵ Pluriaktivnost je eden izmed izrazov, s katerimi se opredeljujejo tudi sodobne oblike diverzifikacije dohodka na evropskih kmetijah: gl. Bojnec (2017).

lizo specifičnih kombinacij med dejavnostmi različnih gospodarskih sektorjev in torej težijo k razumevanju, kako in zakaj posamezne kombinacije delujejo v konkretnih primerih ter kako in zakaj se spreminjajo. Poudarek je veliko bolj na raznoliki lokalni fenomenologiji praks kombiniranja dohodkov kot na (re)konstrukciji širšega sistema, čeprav raziskovalci priznavajo, da v taki ali drugačni obliki pluriaktivnost ni zaobšla tako rekoč nobenega podeželja.

Verjetno sploh ni naključje, da je bil prvi premik k zaznavi kmečkega integriranja dohodkov kot nekega sistema storjen v Alpah, in to takrat, ko je prišlo do premika, po katerem so imeli alpski prostor za »civilizacijsko območje« in ne le za »povezovalno regijo«. S tem se mu je priznala neka samosvojost, avtonomnost, ki je poprej ni imel in ki je omogočila drugačno raziskovalno »perspektivo, ki daje prednost pogledu od znotraj na zgodovino prostora, institucij, družbe in kulture gorskih območij« (Varanini 2009–2010, 10). Tak primer je Gauro Coppola. Pogled od znotraj na Alpe kot celoto mu je omogočil, da je leta 1991, ko je bila na vrhuncu razprava o tem, kateri je boljši pristop k pluriaktivnosti, videl tisto, kar še ni bilo opaženo – da so bile v (italijanskih) Alpah kmečke prakse integriranja dohodkov bistveno več kot pestra fenomenologija kombinacij. Predstavlja le so različne izraze nečesa širšega in celovitejšega. V svojem teoretičnem članku na podlagi empiričnih primerov z naslovom *Ekonomska ravnovesja in spremembe v alpskem prostoru zgodnjega novega veka: pomanjkanje virov in integrirana ekonomija* je, kolikor mi je znano, prvi uporabil izraz »integrirana ekonomija«, ki se nanaša na prakse in strategije integriranja dohodkov, ki so jih izvajali kmetje (Coppola 1991).

Lahko bi rekli, da je bil ta članek neposredno ali posredno zelo vpliven, saj pri preučevanju gospodarske zgodovine gorskih in hribovitih območij raziskovalci v Italiji zavestno ali ne uporabljajo vse konceptualne kategorije, izražene v njegovem naslovu. »Ekonomska ravnovesja« in »spremembe« (transformacije) sta še vedno osrednja pojma v italijanskih raziskavah, v katerih ugotavljajo obstoj »ravnovesja« med agrarnimi in neagrarnimi dejavnostmi v gorskih območjih, ki ga »spremembe« in razvojni procesi lahko porušijo, običajno tekom 19. stoletja.⁶ Povsem očitno je, da na pozornost na procese sprememb hkrati vpliva raziskovalni pristop pluriaktivnosti. Podobno lahko rečemo o »pomanjkanju virov«, kjer so mišljeni predvsem pogoji za kmetijstvo. V tem primeru je mogoče slišati odmev »ostrih gor-

⁶ Nedavna primera sta Mocarelli in Tedeschi, ki sta pisala o dolinah Lombardije (2017), in Alessandra Bulgarelli, ki je pisala o Apeninih (2017).

skih območij«, v katerih je protoindustrija našla svoje privilegirano okolje (Kriedte 1981, 24).

V jedru je Coppola »splošne značilnosti alpskega gospodarstva zgodnjega novega veka« poimenoval kot »integrirano ekonomijo«, čeprav tega izraza v besedilu ni uporabil. Za to ekonomijo je bilo značilno »pomanjkanje virov«, a je bila zmožna ohranjati »ekonomsko ravnovesje« tudi takrat, ko se je soočala s »preobrazbami«. Celo sama se je zmogla preobraziti, ko se je soočala s spremembami. Avtorjeva temeljna predpostavka je, da je alpski prostor zaradi okoljskih razmer in vrste kmetijstva »na makro ravni, glede na celotno število prebivalstva«, trpel za »kroničnim prehranskim primanjkljajem, zlasti žita«. Coppola ugotavlja, da v primeru, »če se število prebivalstva povečuje, če nismo priča množičnemu dokončnemu izseljevanju, če ni zaznati pojavov kmečke proletarizacije in je v splošnem gospodarstvo morda res videti revno, ne pa tudi bedno«, vse kaže na to, da »sistem obstane«. Obstojnost sistema pa »pomeni, da so integracije dohodka iz drugih dejavnosti in sektorjev veliko pomembnejše kot samo obdelovanje njiv« (Coppola 1991, 203, 213–214). V alpski in predalpski kmečki ekonomiji torej kmetijstvo v ožjem pomenu besede ni glavna in niti ne nujno osnovna gospodarska dejavnost.

V takšni ekonomiji »oblike integracije pridobijo primarno podporno funkcijo in zagotavljajo trdnost celote«. Med proizvodnimi sektorji se vzpostavi »organska komplementarnost«, med posameznimi dejavnostmi pa »kompleksno ravnovesje«. Pogostost prisotnosti posameznih dejavnosti se lahko razlikuje skozi čas in v prostoru. Obstoječi viri so skrbno varovani in sistematično integrirani med seboj. Ko ena ali več komponent, ki sestavljajo celoten sistem, postane »krhka in oslABLJENA«, se sprožijo reakcije in protiukrepi v obliki »procesov zamenjave«. Posledično je alpska integrirana ekonomija »sistem, ki je zmožen zagotoviti sorazmerne procese oblikovanja dohodka« in se »prilagajati spremembam tržnih razmer« (Coppola 1991, 221–222).

Pomemben poudarek v Coppolovem branju je ta, da je bila alpska integrirana ekonomija zmožna ohranjati številčnejše prebivalstvo, kot bi to bilo mogoče na osnovi lokalne pridelave žita, in da ji je to uspevalo z ohranjanjem ravnovesja med številnimi različnimi viri dohodka. Bistveno pa je, da je bilo vzpostavljeno ravnovesje dovolj prožno, da se je sproti prilagajalo spremembam pogojev na trgu ter v razmerju med prebivalstvom in (naravnimi ter tržnimi) viri dohodka. Posamezne dejavnosti so se lahko prevzele ali opustile, razširile ali skrcile, tako da se je njihov relativni pomen v strukturi dohodka kmečkih gospodinjstev skozi čas lahko spreminjal. Vsekakor

pa so »dohodkovne integracije iz drugih dejavnosti in sektorjev« ohranjale temeljno vlogo v sistemu.

Kmečka ekonomija med preživetjem in potrošnjo

Zgodnji holistični pristop h kmečki ekonomiji:

Čajanov ni bil čajanovski

Aleksandr V. Čajanov je avtor zgodnejše ekonomske teoretizacije kmečke ekonomije, ki jo je razvil že v dvajsetih letih 20. stoletja, čeprav je njegovo delo mednarodno pozornost pritegnilo šele po prevodu v angleščino v šestdesetih letih. Svojo teorijo je razvijal na podlagi bogatih ruskih statističnih podatkov iz druge polovice 19. in prvih desetletij 20. stoletja. Njegov pristop ustreza polju agrarne ekonomije. Posebej vpliven je bil v sociologiji podeželja (Ploeg 2013) in v ekonomski antropologiji (Sahlins 1972), morda bolj kot pri zgodovinskem raziskovanju. Kljub temu je npr. Kriedte, kot smo že omenili, svojo razlago protoindustrijske družine v veliki meri zasnoval na družinski ekonomiji Čajanova. Kot je poudaril Shanin v uvodnem poglavju k drugi izdaji del ruskega učenjaka, so interpretacije njegovega dela kmalu zašle v poenostavljanja in nesporazume (1986). Skrajna sinteza prevladujoče in poenostavljene recepcije modela Čajanova v Evropi in na Zahodu bi lahko zvenela takole: cilj kmečke družinske ekonomije nista dobiček ali blaginja, temveč preprosto reprodukcija, in sicer tako v fizičnem smislu kot produkcijskih sredstev; v ta namen kmečka družina ne posega po mezdnem delu, ampak le po delu družinskih članov, živi od samopreskrbe, je avtarkična in se izogiba delu, ki bi presehalo potrebe za preživetje.

Njegova »teorija kmetijstva, ki ga izvaja kmečka družina, [...] je vključevala prvi poskus razkritja dinamike posameznega kmečkega obrata ter kmetijstva kot celote« (Ploeg 2013, 18), tako da je bila bistveno širša od naše teme. A Čajanov ni obravnaval le agrarne dimenzije kmečke ekonomije, kot je sam eksplicitno navedel (Chayanov 1986b, 70):

Glede na številne nesporazume, ki v veliki meri zamegljujejo bistvo stvari, moramo posebej vztrajno poudariti, da s proizvodom kmečkega dela, z dohodkom kmečkega obrata itd. vselej razumemo skupni dohodek kmečke družine tako od poljedelstva kot od obrti.

Tu bomo pozornost omejili na našo osrednjo temo, to je integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji, in na predstavitev njene notranje logike po Čajanovu s poudarkom na kmetovem odnosu do dela in potrošnje. Da bi

razumeli nesporazume, lahko izhajamo iz Shaninovega opozorila o osnovni značilnosti dela Čajanova. En del je teoretičen, drugi pa temelji na empiričnih podatkih. Teoretični del je priveden nekako do skrajnih logičnih konsekvenc, vključno z nekaj pretiravanja (Shanin 1986). Za zgodovinarja je to razlikovanje smotrno uporabiti pri tehtanju njegovega teoretiziranja o »naravni kmetiji«, na kar je opozoril sam Čajanov (Chayanov 1986a, 11): »Še nenavadnejšo sliko dobimo [...] ob predpostavki, da kategorija tržne cene ne obstaja – to je, da nimamo dejavnika blagovne menjave.« V kmečki ekonomiji Čajanova odsotnost trga torej ni nič drugega kot čisto teoretična hipoteza, ne pa ugotovitev dejanskega stanja v kaki zgodovinski dobi.

Po njegovem mnenju sta notranja logika in struktura te teoretične »naravne kmetije [...]« enaki kot pri kmetijah z blagovno menjavo«, a z dvema glavnima razlikama. Prva je odsotnost »dejavnika lokacije trga« (angl. *factor of market location*). Drugič, »manj pomemben, a bistven družbeni dejavnik je tradicionalni življenjski standard, ki ga določajo običaji in navade in ki opredeljuje obseg potrošnih zahtev ter, posledično, uporabo delovne sile«. Menil je, da so »naravne kmetije« oblika »družinske ekonomije«, ki jo najdemo na primer v »fevdalnem sistemu«. A to je treba razumeti zgolj kot »teoretično analizo« (Chayanov 1986a, 12, 17, 25). V najboljšem primeru je to hipoteza, ki ne temelji na zgodovinskih dokazih – vendar predstavlja eno najvplivnejših prvin njegovega dela, ki je v zahodnoevropskem razumevanju opredeljena kot model kmečke ekonomije Čajanova: brez stikov s trgom, brez interesa za izboljšanje tradicionalnih življenjskih razmer in hkrati s temu ustreznim obsegom dela.

Delo in interpretacije, ki temeljijo na empiričnih dokazih, so za zgodovinarja pomembnejši. V Rusiji poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja je »kmetija, sloneča na delu kmečke družine« (angl. *peasant family labour farm*), izvajala »blagovno gospodarstvo«, kar pomeni, da je proizvajala za tržišče, s katerim so bile posamezne kmetije povezane različno intenzivno (Chayanov 1986a, 17–25). Vztrajanje Čajanova pri zanikanju možnosti uporabe kapitalističnih konceptov (npr. »dobička«) za razlago ekonomije družinske kmetije, ki ne zaposluje mezdnih delavcev, še ne pomeni, da v takem sistemu ni bilo želje po večji blaginji.

Zgodovinarji pogosto omenjajo, kako so se kmetje Čajanova izogibali »garanju«, da bi poudarili, kako tradicionalni kmetje niso želeli delati več, kot je bilo nujno potrebno. Tu je treba takoj pojasniti dva vidika, ki vplivata na recepcijo Čajanova: angleški prevod je nekoliko zavajajoč, saj je avtorjeva argumentacija precej kompleksnejša. Izvorni ruski izraz *tyagostnost*, ki so ga prevedli z angleškim *drudgery*, pomeni »težavnost«, ne pa enostavno

fizične napornosti dela ali garanja – gre za širši izraz, ki zajema tudi vprašljivo smotrnost dela glede na ovire in rezultate.⁷

Čajanov je trdil, da kmečka družinska ekonomija temelji na »posebnem ravnovesju med zadovoljevanjem povpraševanja v družini in težavnostjo dela samega« (Chayanov 1986a, 6). Po njegovem mnenju, ki temelji na empiričnih dokazih iz poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja v Rusiji, so kmetje delali dlje in težje takrat, kadar je bil »življenjski standard« njihove družine »ogrožen zaradi naraščajočega povpraševanja«, to je, ko se je povečalo število družinskih članov, ki niso bili sposobni delati (npr. otroci). Čeprav je »obseg družinske dejavnosti v celoti odvisen od števila porabnikov«, takšen izključni vpliv povpraševanja velja le, če ostali dejavniki ostajajo enaki, in sicer zlasti priložnosti in produktivnost. Ko pa so razmere ponudile »možnost znatnega povečanja njihove proizvodnje« in je hkrati razmerje med delavci in porabniki ostajalo nespremenjeno, je to takoj »privedlo do povečanja blaginje družine in porabnikov« (Chayanov 1986b, 78–79). Kar pomeni, da se kmetje, ki jih je preučeval Čajanov, niso izogibali priložnostim za boljši zaslužek, ker jih izboljšanje življenjskih razmer ne bi zanimalo. Če pa kmet poveča svojo produktivnost, pravi Čajanov, »popolneje zadovolji potrebe svoje družine z manjšim vložkom dela«. Kmečke družine so lahko celo kupile drago zemljo in si izposodile denar po visokih obrestnih merah, če je taka naložba obljubljala »povečanje blaginje« zaradi izboljšane produktivnosti dela ali razširjenih obdelovalnih površin (Chayanov 1986a, 8, 10). »Kolosalno težnjo po akumulaciji in nabavljanju [. . .], ki je bila značilna za večino evropskega kmečkega prebivalstva in je včasih presegala povpraševanje porabnikov«, je bilo najti tudi »v mnogih slojih ruskega kmetstva« (Chayanov 1986b, 89). Morda je najboljša sinteza naslednja: »Kmetija, ki sloni na delu kmečke družine, mora izkoristiti razmere na trgu in naravne danosti na način, ki ji omogoča zagotavljanje notranjega ravnovesja družine in obenem najvišji možni standard blaginje« (Chayanov 1986a, 7). Torej so kmetje po Čajanovu zasledovali boljši standard.

Kar pravi Čajanov, ni to, da bi se kmetje izogibali večjemu obsegu dela, temveč da pripravljenost kmečke družine za težavno delo ni neomejena. Ko družina opazi, da dosegljivo izboljšanje življenjskega standarda več ne upravičuje daljšega in tršega dela, odneha, kar pomeni, da je dosegla ravnovesje med težavnostjo dela in zadovoljevanjem svojih potrošnih potreb. Obenem so bili kmetje po Čajanovu pripravljeni delati dlje in težje ter plačevati visoke obresti na posojila, da bi si zagotovili sprejemljiv življenjski

⁷ Zahvaljujem se Irini Makarovi za ustrezen slovenski prevod in obrazložitev izraza.

standard ali ga celo izboljšali – vendar le do točke, ko se težavnost dela ni več izplačala, saj tudi sama težavnost slabša počutje. Po eni strani torej velja, da »težavnejše kot je delo v primerjavi s plačilom zanj, nižja je stopnja blaginje, pri kateri kmečka družina preneha delati«, po drugi strani pa, da »letna intenzivnost dela upada pod vplivom boljšega plačila« (Chayanov 1986b, 80–81).

Izboljšane možnosti za potrošnjo so kmetje usmerjali v dobrine, kot so »oblačila in druge postavke osebne proračuna«. Raznolikost in razkošje potrošnje nista bila odvisna »samo od povečanih dohodkov«, ampak »tudi od razširitve samih potreb zaradi elementov višje urbane kulture, ki prodirajo na podeželje«. Raven porabe raste tudi v primeru »povečanega obsega denarnega poslovanja in obrti na kmetiji«, in sicer tako v absolutnih vrednostih kot v deležu družinskega proračuna (Chayanov 1986b, 128–131). Iz tega sledi, da integriranje dohodkov s pomočjo tržnih dejavnosti v sekundarnem in terciarnem sektorju predstavlja pot do novih želja ter večje blaginje. Vse to pomeni, da standardi porabe niso bili niti fiksni niti postavljeni na raven preživetja. Stremenje k doseganju in ohranjanju zgolj ravni preživetja je veljalo le »v tistih območjih in obdobjih«, ko je nizka produktivnost kmečkega dela zagotavljala dohodke, ki so komaj dosegali »fiziološki minimum za obstoj«. Toda v primeru izboljšanja produktivnosti dela in tržnih priložnosti se »zadovoljevanje potreb odmika od fiziološkega minimuma« (str. 105).

Pojasnili smo, da ravnovesje med težavnostjo dela in potrošnjo ne pomeni pomanjkanja interesa ali antropološko pogojene nezmožnosti, da bi si kmetje prizadevali za boljši življenjski standard in za akumulacijo. To ravnovesje po Čajanovu tudi ne pomeni, da kmetje niso bili pripravljeni veliko delati. Čeprav so se izogibali nepotrebnemu oziroma nepoplačanemu trudu, so ostajali daleč od lenobnosti. Če na primer podatkom o porabi časa na območju Vologde dodamo osem ur nočnega spanja, lahko izračunamo povprečno število in dolžino delovnih dni. Kmetje so si privoščili samo en prost dan na teden in vsak drugi teden še en praznik. Posledično je povprečni delovni teden trajal pet dni in pol ter skoraj osemindeset ur dela, h katerim je treba dodati še delo v gospodinjstvu (preglednica 1.1) (Chayanov 1989b, 74).

Okrožje Vologda je spadalo med območja, kjer je bilo kombiniranje dohodkov bolj razširjeno, saj je bil del severnih gubernij Vjatka, Jaroslavl in Vologda, kjer so bili »zaslužki iz obrti dobro razviti« (Chayanov 1986b, 63–64). Na tem območju so v kmečkih družinah brez zemlje obrtnim dejavnostim namenjali 80 odstotkov delovnega časa, v največjih pa 21 odstot-

Preglednica 1.1 Povprečni čas dela in počitka na delovno aktivnega člana kmečke družine (okrožje – rus. *uezd* – Vologda, severna Rusija, ok. 1900)

Dejavnost	Ure		Dnevi	
	Dnevno	Tedensko	Tedensko	Letno
Kmetijstvo	4,9	27,4		
Obrti	3,6	20,2		
Skupaj »produktivno« delo	8,5	47,6		
Delo v gospodinjstvu	0,9	5,0		
Neizkoriščeni čas (počitek)	6,7	37,5		
Spanec	8,0	56,0		
Prazniki (oddih in zabava)		22,4	1,4	72,0
Skupaj delovni čas	9,4	52,6	5,6	293,0

Opombe Po podatkih iz Chayanov (1989b, 74, preglednice 1.2–1.3 za razporeditev budnega časa in 1.2–1.4 za 8 ur spanja).

Preglednica 1.2 Delež časa, namenjen različnim sektorjem po velikosti kmetije (okrožje Vologda, severna Rusija, ok. 1900)

Sektor	Setvena površina na polju po kmetiji (1 <i>desjatina</i> = 1,1 ha)					
	0,0–0,0	0,1–1,0	1,1–2,0	2,1–3,0	3,1–6,0	6,1–10,0
Kmetijstvo	10,3	21,7	23,0	26,9	28,1	41,6
Obrt	41,9	22,8	21,9	19,8	13,7	11,1

Opombe V odstotkih, letno. Po Chayanov (1986b, 101).

kov (preglednica 1.2). Pri kmetijah majhne in srednje velikosti se je ta delež gibal med tretjino in polovico. Kombiniranje dejavnosti in posledično dohodkov je bilo torej zelo dobro zastopano. To nas poleg kmečkega odnosa do dela in potrošnje uvede v drugo temo, ki jo bomo obravnavali pri Čajanovu, in sicer integriranje dohodkov.

Za Čajanova je značilen kompleksen in obenem dosledno celosten pristop h kmečki ekonomiji. Z vidika virov dohodka je to opazno v tem, da dejavnosti na kmetiji, zunaj kmetije ter trženje proizvodov razume kot neločljive sestavne dele celote. Enota, ki jo obravnava, je družinska kmetija, ki sloni na delu same družine brez najetih mezdnih delavcev. Rezultat njene celoletnega dela je »količina pridelka, ki po menjavi na trgu tvori bruto proizvod« gospodarske enote. Po odbitku letnih »materialnih izdatkov« dobimo družinski »produkt dela«, ki predstavlja »dohodek [...] kmečke ali obrtniške delovne družinske enote« (Chayanov 1986a, 5). Načela, ki urejajo ekonomijo družinske kmetije, se namreč po Čajanovu lahko uporabijo za vsako družinsko delovno enoto, »v kateri je delo povezano s porabo fi-

zičnega napora in je zaslužek sorazmeren s to porabo«. Zato veljajo tudi za »obrtniške« gospodarske enote in za tiste, ki se ukvarjajo z »domačo industrijo«, pod pogojem, da v proizvodnem procesu ne uporabljajo meznega dela (Chayanov 1986b, 90).

Kot smo že poudarili, je pri Čajanovu dohodek kmečkega obrata vedno »skupni dohodek [...] tako iz kmetijstva kot iz obrti« (Chayanov 1986b, 70). Naredil pa je še nadaljnji konceptualni korak, ko je dejal, da agrarni in neagrarni vir tvorita povezan sistem: »Ker sta družinsko kmetijsko podjetje in obrtna dejavnost povezana preko enotnega sistema osnovnega ravnesja gospodarskih faktorjev, ju ni mogoče obravnavati neodvisno enega od druge.« Dohodki iz kmetijstva in obrti tvorijo »en sam družinski delovni dohodek«, skupaj pa predstavljajo »elemente tega sistema« (str. 102–103).

Argumentiranje Čajanova se vedno pomika od splošne ravni k natančnejši specifikaciji, zato podana slika nikoli ni poenostavljena ali enostranska. To velja tudi za kombiniranje dohodkov, kjer opozarja na soobstoj dveh plati. V »slabših razmerah za kmetijsko pridelavo [...] družina neizkoriščeno delovno silo usmeri v obrti in druge neagrarne vire preživetja«. V takšnih primerih se potruži, da bi čim hitreje nadomestila »primanjkljaj kmetijskih dohodkov z dohodki iz obrti«. Čajanov ugotavlja, da so bili kmetje pri tem pogosto neuspešni, saj so bile na nekaterih območjih družine, ki so se ukvarjale z obrtni, »prisiljene pristati na nižji standard blaginje«, ker je bilo plačilo za delo v teh dejavnostih »zelo nizko« (Chayanov 1986b, 100–101). Na eni strani je bilo torej poseganje po dejavnostih zunaj družinske kmetije lahko odziv na potrebo, zasilna rešitev, s katero so se kmetje skušali znajti v težkih časih, a dolgoročno ni bila nujno učinkovita.

Obstajala pa je tudi druga plat. Na vprašanje, ki si ga je zastavil, »ali sta pomanjkanje zemlje in kapitala edina dejavnika, ki kmečko delo usmerjata v obrti«, Čajanov ni odgovoril enoznačno. V večini primerov naj bi bilo to »popolnoma pravilno«, saj je bilo poseganje po obrteh posebej pogosto tam, »kjer je precejšnja gostota prebivalstva«. Vendar obstajata dva dodatna vidika. Prvi dodatni dejavnik je neenakomerna sezonska razporeditev dela v kmetijstvu, ki je kmetom omogočala, da so z »malo težavnosti« vložili nekaj časa in energije v obrti. Poleg tega so lahko te zimske dohodke zunaj kmetije izkoristili za olajšanje pritiska poletnega kmetijskega dela, ker je postalo manj nujno za doseganje celoletnega družinskega dohodka (Chayanov 1986b, 106–107).

Toda odločilen je drugi dodatni dejavnik. »V številnih situacijah sploh ni pomanjkanje proizvodnih sredstev razlog, ki kliče po zaslužkih iz obrti, temveč so to ugodnejše tržne razmere za tako delo v smislu plačila v pri-

merjavi s tistim v kmetijstvu» (Chayanov 1986b, 107). Precej pogosto, kot je dokumentirano v Rusiji v 19. stoletju, so kmečke družine delno opuščale kmetijska dela in puščale zemljo neizkoriščeno ravno zaradi višjega plačila v obrteh, kar je omogočalo »zaslužek z manj truda« (delo v obrteh je vključeno v ravnovesje med težavnostjo dela in zadovoljevanjem potreb). V takih, številnih primerih so kmečke družine raje »izravnavale osnovno ekonomsko ravnovesje med porabo in vloženim delom pretežno s poseganjem po zaposlitvah v obrteh« (str. 107–108). Ker si kmečki obrat prizadeva za to, da svoje potrebe zadovolji v čim večji meri in da to doseže na najmanj naporen način, izkoristi vse možnosti, da svoje delo vloga in razporedi v dejavnosti, ki ponujajo boljše plačilo. Če so obrti tak primer, potem bo kmečka družina povečala svojo dejavnost na tem področju in zmanjšala delo na polju. Pogoji, ki določajo plačilo za delo v agrarni in v neagrarni sferi, niso stabilni – posledično se lahko razmerje med delom in zaslužkom od kmetijstva in obrti v družini skozi čas spreminja in prilagaja (str. 101, 107–109). To pomeni, da se pri določanju ravnovesja med kmetijskim in neagrarnim delom kmetje aktivno odzivajo na tržne razmere in priliko (str. 109):

Z drugimi besedami, lahko teoretično zatrdimo, da se kmečka družinska delitev dela med zaslužki iz kmetijstva ter iz obrti doseže s primerjavo tržnih razmer v teh dveh vejah nacionalne ekonomije. In ker je razmerje med tema dvema tržnima situacijama nestalno, je nestalno tudi razmerje med vlaganjem dela v obrti ter v kmetijstvo.

Obstaja vsaj še en vidik, ki Čajanova oddaljuje od prevladujočih »čajanovskih« interpretacij. Že pred stoletjem je opozoril na to, da kmečka družina ni statična enota, temveč ima svoj življenjski cikel, ki vpliva na njeno ekonomijo. Kot smo že omenili, po mnenju Čajanova razmerje med številom delovno aktivnih in neaktivnih družinskih članov vpliva na količino opravljenega dela: ko je več otrok, odrasli člani delajo več in trše ter celo povečajo produktivnost (Chayanov 1986b, 53–69).

A poleg tega kmečke družine težijo k prilagajanju velikosti svojih kmetij spreminjajoči se številčnosti in sestavi družinskih članov. Če je obstajal delujoč zemljiški trg, kot je bil to primer v Rusiji v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju, so kmetje kupovali dodatne parcele (tudi s pomočjo posojil) ali jih najemali, ko je družina številčno rastla, zmanjšanje družine pa je povzročalo nasprotno prilagoditev. Če so bile kmetije zelo majhne in ni bilo delujočega zemljiškega trga, so se kmečke družine na povečanje števila članov odzivale z intenzivnejšim delom na parcelah in na ta način dosegle

podoben učinek.⁸ Nenazadnje je treba upoštevati tudi dohodke iz obrti, ki so pripomogli k temu, da so bile prilagoditve znotraj kmetijske dejavnosti (obseg zemljišč in intenzivnost dela) manj nujne (Chayanov 1986b, 53–69, 111–116).

V izogib nesporazumom se nam zdi nujno vedno znova zatrditi, da so oblike kmetije in proizvodnje, ki jih ustvarja družina, v veliki meri vnaprej določene z objektivnimi splošnimi gospodarskimi in naravnimi razmerami, v katerih deluje kmečki obrat. Toda sam obseg gospodarskega dela in mehanizem konstituiranja kmetije izhajata predvsem iz družine, upoštevajoč vse druge elemente ekonomskih okoliščin. [Chayanov 1986b, 128]

Če povzamemo, so po Čajanovu ruske kmečke družine s konca 19. in začetka 20. stoletja živele, organizirale svojo kmetijo, delale in trošile v tesni povezavi z razmerami na trgu. Pri tem so kombinirale samooskrbo s kmetijstvom, usmerjenim v trg, čigar pridelki so bili namenjeni prodaji, in oboje kombinirali z dejavnostmi zunaj kmetije. O vsem tem so se odločale ob upoštevanju okoljskih in gospodarskih razmer, spremenljivih tržnih priložnosti ter sprememb v velikosti in sestavi družine. Bile so pripravljene in sposobne povečati svoje blagostanje in raven porabe ter celo kopičiti premoženje. Dandanes bi rekli, da so izkazovale iniciativnost (angl. *agency*) in morda celo prizadevnost, zagotovo pa integriranje dohodkov. Nenazadnje se niso branile večjega obsega dela, dokler je bil trud sorazmerno poplačan.

Prizadevni kmetje v krepstni severozahodni Evropi

V evropskem zgodovinoписju zadnjih desetletij je »revolucija prizadevnosti« (angl. *industrious revolution*) (de Vries 2008) verjetno eden izmed najizvirnejših konceptov. Kaže pa nekaj osnovnih skupnih značilnosti s konceptom protoindustrije: oba sta bila zasnovana na primeru nizozemsko govorečega območja severozahodne Evrope, izvor industrializacije vsaj deloma iščeta na podeželju in s tem kmečko prebivalstvo vključujeta v širšo gospodarsko dinamiko, naslanjata se na (zahodno)evropski poročni vzorec in, nenazadnje, oba obravnavata vprašanje razvoja. Toda med njima

⁸ V primeru, da so bile kmetije pravno nedeljive, kot je bilo v nekaterih delih Nemčije, se je prilagoditev zgodila z regulacijo števila družinskih članov in dodatne delovne sile, ki se jo je lahko »najelo ali oddalo« (hlapci in dekle): to je seveda vodilo v vzorec, ki je bil zunaj področja kmečke družinske ekonomije, ki ne uporablja meznega dela.

obstaja bistvena razlika. Revna kmečka gospodinjstva, ki so svoje nezadostne dohodke iz kmetijstva »morala« kombinirati s protoindustrijskimi zaslužki, po Mendelsu predstavljajo pot do industrijskega razvoja. Jan de Vries pa je na začetku svojih raziskav ugotavljal, da »marginalni kmetje, ki so skušali svoj nezadostni kmetijski dohodek dopolnjevati s stranskimi zaposlitvami« (1975, 233), v resnici predstavljajo bistvo zaostalosti in pravzaprav oviro za razvoj. V nasprotju s tovrstnim drobnim kombiniranjem dejavnosti »prizadevnemu« podeželskemu prebivalstvu šele specializacija ustvari pogoje za to, da poveča in razširi svoje povpraševanje, potrošnja na podeželju pa nato poganja moderni razvoj. Čeprav je de Vries kasneje glede tega spremenil mnenje, je ohranil izhodiščno vprašanje (str. 205): »Kakšno vlogo je odigral kmet kot potrošnik v evropskem gospodarskem razvoju«?

V zgodnejših delih je de Vries podrobneje obravnaval podeželsko ekonomijo in kmečko prebivalstvo v nizozemskem razvoju 16. ter 17. stoletja in obenem predstavil svoj pogled na razlike med vrstami ekonomije kmečkih gospodinjstev v Evropi zgodnjega novega veka (1974; 1975). Izpostavil je tri (de Vries 1975, 206–208):

1. »Samooskrbno gospodinjstvo« po njegovih besedah »ne potrebuje nobene razlage«. To je avtarkična ekonomija, v kateri je vse, kar se porabi, tudi proizvedeno na kmetiji. Poudaril pa je, da »v takem gospodinjstvu neagrarna proizvodnja igra zelo pomembno vlogo«, saj »kmeta ni mogoče razumeti zgolj v vlogi obdelovalca«.
2. »Samooskrbno gospodinjstvo s trženjem presežkov« je prav tako »v bistvu samozadosten sistem proizvodnje in potrošnje«. Takšno gospodinjstvo »vstopa na trg« samo z namenom, da »pridobi sredstva za plačevanje davkov« in »nekaj denarnih dajatev« ter da »nakupi majhne količine blaga, kakršna je sol«. Tržna dejavnost je tu nekaj dodatnega in omejenega, nekakšen »pridatek« (angl. *tacked on*), ki obsega le proizvedeni »presežek v najožjem pomenu besede«.
3. V »specializiranem in komercializiranem [...] , tržno odvisnem kmečkem gospodinjstvu [...] se po novem blago, ki je bilo poprej proizvedeno doma, kupuje; dotelej samostojno opravljene storitve opravljajo specialisti«. Najpogosteje se takšno gospodinjstvo specializira v »proizvodnji hrane na račun rokodelstva in gospodinjstvih vzdrževalnih dejavnostih« (vključno s prevozom in z gorivom). To »predpostavlja popolno prerazporeditev delovnega časa [...] in popolno spremembo vzorca povpraševanja v gospodinjstvu«.

Ker prva vrsta – če je v novem veku sploh obstajala – ne more biti zanimiva za to študijo o tržni vpetosti kmečkega prebivalstva tako skozi proizvodnjo kot potrošnjo, nam preostaneta drugi dve. Razumeti je, da je bilo »samooskrbno gospodinjstvo s trženjem presežkov« v Evropi zelo razširjeno, saj de Vries trdi, da so »na osnovi take marginalne vključenosti v trg mnoge na kmetih sloneče ekonomije privedle do oblikovanja regij s specializirano proizvodnjo in medregionalno trgovino«. Težava je po njegovem mnenju v tem, da čeprav so bile v teh primerih »presežne« dobrine lahko zelo pomembne za mestne ali verske vladajoče sloje, ki so nato z njimi trgovali, večji del pridelkov vendarle ni prišel na trg in so kmetje v veliki večini ostajali »izolirani od trga kot potrošniki« (1975, 207–208). V tem modelu kmečke ekonomije so torej posamezni obrati pretežno samooskrbni in posledično le deloma specializirani, in sicer v obliki protoindustrije ali specifičnih kmetijskih pridelkov. V takih razmerah je rast prebivalstva dosegala ali celo presejala meje, ki jih je omogočala produktivnost kmetijstva, in povzročala postopno drobljenje posesti. Posledično so se med kmeti povečevale premoženjske razlike. V takšnih razmerah so kmetje imeli nizek življenjski standard in ga niso mogli izboljšati, podeželsko gospodarstvo ni moglo podpirati razvoja, urbana središča pa so lahko ruralni prispevek pričakovala le v obliki rent in davkov.

Pri »tržno odvisnem kmečkem gospodinjstvu« se spremeni to, da skrajša čas, posvečen nekmetijskim dejavnostim, ki so namenjene samooskrbi, kot so številna opravila za zadovoljevanje osnovnih potreb za preživetje (hrana, gorivo, obleka) in izdelavo delovnih orodij. Hkrati se tovrstna gospodinjstva ne ukvarjajo več s »postranskimi zaposlitvami v obrtni proizvodnji«. Obseg časa, ki ga namenjajo oddihu in zabavi, pa ostaja nespremenjen. Tako sproščeni delovni čas ta gospodinjstva preusmerjajo v specializirano kmetijsko proizvodnjo za trg, na katerem tudi zadovoljujejo velik del svojih potrošnih potreb z nakupovanjem blaga in storitev. Posledično se »nekatero potrošne navade neizogibno popolnoma spremenijo, saj trg ponuja drugače narejeno blago, novo blago«, ki vodi do novih želja (de Vries 1975, 208). Ta model specializacije je po de Vriesovem mnenju tisti, ki se je razvil na podeželju severne Nizozemske. Tu so se kmetje na demografsko rast odzvali tako, da so ubrali pot specializacije v bolj plačano blagovno proizvodnjo (predvsem mlekarstvo in pridelava industrijskih rastlin) za mestne in izvozne trge. S tem niso bili več prisiljeni pridelovati žita, ker so bila uvožena in so jih lahko kupovali. Po drugi strani se niso več ukvarjali niti s proizvodnjo nekmetijskih dobrin, ki je bila prepuščena urbanim središčem in vse večjemu industrijskemu sektorju znotraj samega pode-

želskega prebivalstva. Zaradi dohodkov od prodaje blaga in specializacije so taki kmetje postali pomemben trg za mestne ter podeželske industrijske izdelke, katerih proizvodnjo so spodbujali s svojim povpraševanjem (de Vries 1975).

Medtem ko je zgodnji de Vries, kot smo pravkar videli, kmete, specializirane v predelavi mleka in industrijskih rastlin na severu Nizozemske, identificiral kot jedro razvoja, ki ga poganja povpraševanje, je kasneje, ko je predstavil svoj novi koncept »revolucije prizadevnosti«, njegovo razmišljanje postalo bolj vključujoče, tako geografsko kot socialno. Tako je bilo »splet sprememb« v vedenju gospodinjestev, ki je sestavljal revolucijo prizadevnosti med sredino 17. in zgodnjim 18. stoletjem, po novem mogoče zaslediti »v Angliji, dejansko pa v večjem delu severozahodne Evrope in kolonialne Amerike«, kjer je »široka paleta gospodinjestev sprejemala odločitve, ki so povečevale tako tržno ponudbo blaga in delovne sile kot povpraševanje po dobrinah, ponujenih na tržnici« (de Vries 1994, 255). Prvotno obravnavano območje severne Nizozemske se je torej razširilo na ves nizozemsko-anglosaksonski svet. Podobno je bilo v novejši interpretaciji spremembe v socialnem pogledu opaziti »med kmečkimi gospodinjstvi, ki so svoje delo osredotočala na tržno proizvodnjo hrane, v kajžarskih gospodinjstvih, ki so podzaposleno delovno silo usmerjala v protoindustrijsko proizvodnjo, v obsežnejšem tržno usmerjenem delu žensk in otrok in končno v tempu ali intenzivnosti dela«. Revnejši sloji na podeželju, ki so se posvečali tudi obrti oz. industriji, torej niso bili več izključeni iz de Vriesovega modela. Tretja teoretična nadgradnja pa obsega kulturno sfero. Medtem ko je poprej prosti čas ostajal nedotaknjen, je z revolucijo prizadevnosti temeljna sprememba v kombinaciji s »prerazporeditvijo dela od blaga in storitev za neposredno potrošnjo k tržnim« ravno v »zmanjšanju prostega časa vzporedno z naraščanjem mejne koristnosti denarnega dohodka« (str. 257). Ker je denar prinašal vse večje zadovoljstvo zaradi dobrin, ki jih je bilo mogoče kupiti, so bila gospodinjstva vse bolj pripravljena delati več, da bi si zagotovila višje denarne prihodke.

De Vries je teorijo nadgradil v svoji knjigi z istoimenskim naslovom *The Industrious Revolution*, in sicer tako, da je vanjo vključil še mestno prebivalstvo, pri čemer se je oprl na obsežnejše literarne in empirične dokaze (2008). Sicer ta najnovejša različica revolucije prizadevnosti ostaja zvesta sama sebi. Njena bistvena značilnost je ta, da med dejavnike, ki so pripravili pogoje za industrijsko revolucijo, vključuje povpraševanje. Predmet opazovanja je gospodinjstvo, ki predstavlja akterja, ki ustvarja tako povpraševanje kot potrošnjo. Teza je, da med sredino 17. in sredino 19. stoletja

gospodinjstva v severozahodni Evropi (Anglija, Nizozemska, deli Francije in Nemčije) izkazujejo nov vzorec ekonomskih odločitev in dejavnosti s tem, ko povečajo obseg opravljenega dela. Ta rezultat dosežejo z aktiviranjem večjega števila družinskih članov (ženske, mladostniki) v delovna opravila za daljša časovna obdobja, kar postane mogoče, ker se zmanjša čas, namenjen sprostitvi. Cilj tako povečanega prizadevanja gospodinjstev je povečati dohodek, zato da bi izboljšala življenjski standard na podlagi višje stopnje potrošnje. Sama potrošnja se spreminja, saj nastopijo nove želje in se kupujejo inovativne vrste predmetov (oblačila, osebni predmeti, dekoracija za dom, pohištvo). Gospodinjstva se nagibajo k specializaciji v določeno dejavnost in svoje izdelke ter storitve prodajajo na trgu. Posledično postajajo vir vse večjega povpraševanja po širšem naboru dobrin, ki jih sama ne proizvajajo več. Ta mehanizem sproži krepostni krog, v katerem naraščajoče povpraševanje spodbuja rastočo ponudbo izdelkov in storitev na trgu. Po de Vriesu naj vzhodni in južni del Evrope v takšnem razvoju ne bi sodelovala.

Za de Vriesovo prizadevno gospodinjstvo je značilna jedrna družina, ki temelji na evropskem poročnem vzorcu (angl. *European marriage pattern*), s poznejšo starostjo ob poroki in z večjo vlogo žensk kot v »tradicionalni paternalistični« družini. Znotraj takšne družine so odnosi med zakoncema in otroki nekako pogodbene narave, posameznikom puščajo več manevrskega prostora za udejanjanje njihovih ciljev, mlajši generaciji – tudi dekletom – pa več časa, da z delom zberejo nekaj denarja pred poznejšo poroko. Ekonomija takšnega gospodinjstva nujno vključuje odločitve o proizvodnji (kdo bo delal, kaj bo delal in kako dolgo) in potrošnji (kaj in koliko se bo porabilo, kako bo potrošnja razdeljena med družinske člane, koliko se bo prihranilo ali vlagalo). Navzven ima ta družina šibkejšje obveznosti do širše mreže sorodnikov. Evropski poročni vzorec tej manjši, samostojnejši in fleksibilni družini, ki se je sposobna dinamično odzivati na tržne izzive in priložnosti, omogoča popolnejše uresničevanje potrošniških želja njenih članov. Nenazadnje je tako gospodinjstvo dejaven akter v zgodovini, specifično pa je bilo akter revolucije prizadevnosti v severozahodni Evropi.

Gospodinjstva so se preusmerila od *stika s trgov* (prodaja blaga kot dopolnitev proizvodnje gospodinjstva) v *tržno usmerjenost* (prodaja blaga in dela kot osnova ekonomije gospodinjstva). Ta preusmeritev se ni zgodila v glavnem zaradi demografskega pritiska ali institucionalne prisile [...], temveč kot odgovor na tržne razmere. Popoln spre-

jem tržne naravnosti, ali odvisnosti, je posledično zahteval spremembe v potrošnem vedenju gospodinjstva. [de Vries 2008, 82]

Ta najnovejša razlaga revolucije prizadevnosti vključuje različne možne oblike, kako so gospodinjstva postala bolj povezana s trgov in hkrati odvisna od njega: kmetijsko specializacijo, protoindustrijsko proizvodnjo, mezdno delo in komercialne storitve. Poleg tega družine, ki se na primer ukvarjajo s protoindustrijskim delom, tega ne počnejo zaradi pomanjkanja, ampak je to zanje premišljena izbira (de Vries 2008, 92–106). V vseh teh primerih tako pridobivanje dohodka kot pridobivanje hrane in drugih dobrin zahtevata tržno izmenjavo, saj družina na podlagi svoje domače proizvodnje ni samozadostna. Povpraševanje teh gospodinjstev je ustvarjalo priložnost za druga gospodinjstva, da ponudijo blago in storitve za izpolnitev taistega povpraševanja.

Prizadevna gospodinjstva se skratka odzivajo na tržne priložnosti in se odločajo o področju, na katerem bodo osredotočila svoje delo in proizvodnjo, pa tudi o količini dela, ki ga bodo vložila za to, da bi dosegla svoje cilje. Same cilje bi lahko povzeli kot doseganje boljšega življenjskega standarda zahvaljujoč povečani in bolj raznoliki porabi. Čeprav je ta razlaga ekonomskega obnašanja (kmečkih, podeželskih) družin povsem v nasprotju z običajnim razumevanjem družinske ekonomije Čajanova (de Vries 2008, 98), je videti, da pravzaprav ni daleč od pozornejšega branja njegovega dela.

Čeprav podeželska gospodinjstva igrajo odločilno vlogo v teoriji prizadevnosti, lahko ugotovimo nekaj podobnega temu, kar so pionirji pluriaktivnosti oporekali protoindustriji. Tudi pri prizadevnosti se namreč podeželskim gospodinjstvom pozornost posveča le instrumentalno. Motiv interesa zanje je le v funkciji njihovega prispevka k razvojni poti, ki jo teoretizira koncept prizadevnosti. Cilj ni razumeti, kako so delovala, saj se zanemarijo vsi vidiki, ki se ne skladajo s pripovedjo o gospodinjstvih kot ustvarjalci povpraševanja. V bistvu se neskladni vidiki niti ne obravnavajo, zavračajo se kot nepomembni ali celo kot prvine zaostalosti. Nenazadnje je cilj teorije prizadevnosti najti temelje »prve moderne ekonomije«. V tem smislu je pomenljivo, da so po de Vriesovem mnenju gospodinjstva v drugih delih Evrope ostajala le šibko vključena v tržno usmerjeno proizvodnjo, medtem ko so se kot potrošniki soočala z omejenim trgov, za katerega so bile povrh tega značilne visoke cene.

Na empiričnejši ravni je težava tudi v tem, da ostaja nedoločena mera oz. meja, pri kateri naj bi v kmečki ekonomiji razlikovali med »stikom s trgov« (tradicionalna zaostalost) in »tržno usmerjenostjo« (prizadevnost).

Nekaj dvomov poraja tudi domnevna ekskluzivna prisotnost prizadevnosti v severozahodni Evropi. Do te točke smo namreč že marsikje drugje srečali kmečka gospodinjstva, ki so razporejala čas in opravila med družinskimi člani ter velik ali večji del dohodka pridobivala iz tržno naravnanih dejavnosti, v nadaljevanju pa jih bomo še več.

Kmetje v gibanju: od dejavnikov *push-pull* do migracij kot ekonomskega vira

Mobilnost morda ni prvi izraz, ki ga povezujemo s kmeti. Nepremični kmet, zakoreninjen v vasi, kjer se je rodil, živel in umrl, katerega svet je bil omejen kvečjemu z obzorjem njegove župnije, v zgodovinoписni literaturi še ni povsem izumrl. Če pa se kmete že poveže z mobilnostjo, se najpogosteje misli na izseljevanje s podeželja v mesta v času industrijske revolucije, celo čez ocean, kjer naj bi kmetje predstavljali bazen množice podzaposlenih in poceni mezdni delavcev. Zakoreninjene predstave živijo svoje življenje naprej in se ne menijo za napredek, ki ga je zgodovina migracij dosegla v zadnjega pol stoletja. Aleksej Kalc ga lepo oriše (2020, 21–22):

Pod vplivom modernizacijske paradigme se je prikazovanje migracij in intenzivne prostorske mobilnosti uveljavilo kot značilnost moderne družbe in v povezavi z industrializacijo, s proletarizacijo in tehnološko ter prometno revolucijo, uveljavitvijo osebnih svoboščin, s širjenjem novih potreb, potrošnje in novih načinov življenja. [...] V desetletjih se je razumevanje migracijskega dogajanja v zgodovinski perspektivi spremenilo. [...] Tako naravnane študije so razkrile, da je bila predmoderna družba veliko bolj mobilna, kot se je zdelo pripadnikom modernistične šole. [...] Razgradile so tezo, po kateri naj bi bile migracije učinki kriznih trenutkov in velikih zgodovinskih prelomov, ne pa kontinuiran pojav, strukturno vgrajen v vsakdanje družbene, ekonomske in kulturne organizacijske okvire ter dinamike.

Zgodnejše študije o zgodovini evropskih migracij so se večinoma začele pojavljati v šestdesetih in sedemdesetih letih, s pravo eksplozijo znanstvenega interesa med sredino osemdesetih in zgodnjimi devetdesetimi leti 20. stoletja. Pomembna vzgiba tega raziskovanja sta bili urbanizacija med (večinoma moderno, a tudi proto-) industrializacijo in prekooceanska migracija v Ameriko. Raziskovanje migracij se že od samega začetka ukvarja s temami, povezanimi z delom in iskanjem boljših priložnosti v bogatejših

ali bolj urbaniziranih območjih. Vse to večinoma velja tudi za zgodnje delo, kot je Lucassenovo, v katerem območje ob Severnem morju predstavlja bogato in razvito regijo, ki privablja množice ljudi, ki prihajajo z revnega podežolja v iskanju preživetja z dodatnim zaslužkom od sezonskega dela. Fenomen je zanimiv za našo temo, saj razkriva, kako je bilo integriranje dohodkov mogoče tudi preko mobilnosti in da je bil to razširjen pojav v severozahodni Evropi med 17. in 19. stoletjem. Po drugi strani pa se dopolnjevanje dohodka gospodinjestev razume kot rešitev za revne. Ponovno srečamo domnevo o severozahodnem evropskem ekskluzivizmu, tokrat v obliki, da je bila mobilnost delovne sile mogoča le v zahodni Evropi in ne vzhodno od reke Labe, kjer je prevladovalo tlačanstvo. Celo v drugih delih zahodne Evrope, kjer so bile priložnosti v domači industriji in v sezonskem kmetijskem delu vendarle na voljo, migracije naj ne bi bile tako pomemben pojav (Lucassen 1987).

Isti (severo)zahodni ekskluzivizem je zaznati tudi v drugem mejniku v študijah migracij, to je v delu Leslie Page Moch. V tem primeru so poleg »razlik v razvoju, ki so se kazale od zahoda proti vzhodu«, pomembno strukturno vlogo odigrali zahodni »evropski družinski sistemi«, ki so ustvarili »visok delež samskih ljudi«, ki so tvorili »veliko skupino, ki se je mogla z lahkoto seliti iz enega gospodinjstva v drugo«, zlasti v zgodnji odrasli dobi, in se je zaposlovala kot kmečki delavci in služabniki (1992, 6, 32–33). Čeprav zgodovino mobilnosti opisuje kot pojav, ki se s prehodom od predindustrijske k industrijski dobi okrepi, Leslie Moch na drugi strani mobilnost trdno in dokončno umesti v evropsko podeželsko družbo vsaj od sredine 17. stoletja dalje (str. 31–32):

Premikanje je bilo sestavni del predindustrijske rutine, bilo je v središču ritma letnih časov, življenjskega cikla in družinskega življenja ter povezano z vzorci družinskega življenja, dela in lastništva zemlje. Spol je zaznamoval migracijsko vedenje, tako kot je oblikoval skoraj vse vidike dela in družbenega življenja v Evropi zgodnjega novega veka. Za moške in ženske je bilo veliko verjetneje, da se bodo selili v nekaterih fazah življenjskega cikla kot pa v drugih. Kot družbena praksa so bile migracije vgrajene v dinamike odločitev, oblikovanja družine in dedovanja.

Kljub temu pomembnemu premiku v razumevanju in interpretaciji so bile vrste mobilnosti, ki jih je raziskovalka zaznala v predindustrijski zahodni Evropi, večinoma povezane s poroko ali pa je šlo za premike kmečkih

dninarjev, hlapcev in dekel, skupinske selitve sezonskih delavcev ob žetvi, začasne ali dokončne preselitve v mesta in v protoindustrijska podeželska območja. Do okoli leta 1750 naj bi bila taka gibanja večinoma lokalnega obsega (Moch 1992, 6, 31–35, 40, 55, 62, 72).

Čeprav je Lucassenova prva knjiga razkrila množice revnih kmetov, vključenih v sezonske migracije, in čeprav je Leslie Moch poglobila sliko s prikazom, kako je bila mobilnost sestavni del kmečke družbe že v zgodnejšem obdobju, nobeden od njiju ni prispeval odločilnega prispevka k razumevanju globlje povezanosti med migracijami in kmečko ekonomijo. V resnici nas je gorski svet naučil, da migracije predstavljajo ekonomski vir kmečkega prebivalstva.

Leslie Moch je sicer obravnavala tudi hribovske migrante, ki jih je našla »v Pirenejih, Alpah, osrednjem visokogorju Francije« in druge. A po njenem mnenju so izkazovali »migracijo, ki je izvirala iz pritiskov na območja s kroničnim pomanjkanjem virov«, ki so imela »posebej močno tradicijo sezonske migracije, vgrajene v alpsko podnebje, v prakse živinske paše in v potrebe po trgovanju«. Njena interpretacija temelji torej na okoljskih omejitvah in podnebnih prisilah, ki so hribovce gnale v iskanje dodatnega zaslužka. »Kar so gore lahko ponudile, so bile močne roke njihovih mož« (Moch 1992, 61–62, 76). To pa preprosto ne drži.

Abel Poitrineau je že leta 1962 pokazal, kako je sezonsko in začasno izseljevanje iz gora v osrednji Franciji veliko zapletenejši pojav. V 18. stoletju so se selili večinoma moški, ki jih je bilo mogoče šteti v tisočih in so predstavljali velik del prebivalstva. »Ženske so v večini tiste, ki v gorah delajo pri vzdrževanju cest in celo pri popravilih ali gradnji mostov« (str. 31). Identificiral je različne »regionalne specializacije migrantov po vaseh ali župnijah« (str. 20), in sicer tako glede na destinacijo (Francija in Španija) kot glede na poklic. Nekateri izmed njih so svoje mlade sinove vzeli s seboj na pot kot vajence. Nekaterim je uspelo ustvariti določeno premoženje. Leta 1788 je opazovalec razložil, »kako najbolj delavni ali najbolj inteligentni [...], zlasti tisti, ki so vodili delavnice, ko imajo nekaj miru od davkov, kupujejo zemljo, postopoma gradijo majhna posestva, da si zagotovijo varno starost« (str. 30). Poitrineau je opozoril na dejstvo, da je emigracija v gorah predstavljala »zelo pomemben vir«, a je lahko postala tudi »varnostni ventil« v kriznem času. V bližnjih ravninah »česa takega« ni bilo najti, celo »bedni« so se tam odločali za »sedentarnost« (str. 9, 49).

V drugi pionirski študiji o priseljevanju v Torino v prvi polovici 18. stoletja je Giovanni Levi predstavil več primerov specializacije. »Tokovi se ne-nehno ponavljajo iz določenih podeželskih občin [...] z jasnim poklicnim

značajem« (1971, 534). Njegov najosupljivejši primer je skupnost Viù: leta 1700 je 62,3 odstotka družin izvajalo sezonsko migracijo, ki je vključevala »praktično vse moške v delovni starosti«. Levi je podal zanimivo interpretacijo razlike med migracijami v zgodnjem novem veku in tiste po »rojstvu kapitalizma«, pri čemer je nekako napovedal prihodnje rezultate raziskav, in sicer da so sezonske migracije dolgoročen značaj podeželskih skupnosti.

Govora je bilo o močni mobilnosti; vendar to ni tisto, po čemer se prebivalstvo starega režima (*Ancien Régime*) razlikuje od modernega. Razlika je v tem, da v migracijah starega režima prevladuje vračanje: odsotnosti iz podeželskih skupnosti so sezonske in občasne ter imajo kot temeljni značaj neposredno, tradicionalno vez z družino in z izvorno skupnostjo. Predindustrijsko mesto ustali prebivalstvo le v minimalni meri; polni in izprazni se kot pljuča [...]. V tokovih, ki zaznamujejo in ohranjajo mesto pri življenju, sta naključnost in kaos le navidezna; tokovi ljudi sledijo ponavljajočim se pravilom, ki so bodisi življenje mesta bodisi življenje manjših podeželskih skupnosti, ki mestu zagotavljajo poklice, ljudi, storitve, sezonsko, a vsako leto znova, po stokrat ponovljenih poteh in tradicijah. [Levi 1971, 533–534]

Kar je po Levijevem mnenju predindustrijsko prebivalstvo razlikovalo od modernega, ni bila šibkejša mobilnost, temveč njena začasnost in sezonskost ter vračanje in vztrajna povezanost z družino in s skupnostjo. V izvornih skupnostih in družbah je mobilnost dejansko bila strukturna. To je razkril že Poitrineau, ki je opazil, kako so rojstva sledila sezonskemu vzorcu, ki je zrcalil povratke moških migrantov. Kot je dejal Alessio Fornasin, »oblike sezonskih krivulj porok in krstov izkazujejo ritme izseljevanja«. Zgoščenost rojstev znotraj omejenega števila mesecev se je lahko razlikovala glede na dejavnosti, ki so jih opravljali migranti, tako da je razporeditev na letni ravni izgledala drugače. Kljub nekoliko drugačnemu ritmu so se v različnih »alpskih regijah, kjer je bilo sezonsko izseljevanje močno«, kazali podobni rezultati: v švicarskem kantonu Uri so bila rojstva zgoščena med majem in junijem, v francoskem Limousinu med junijem in avgustom, v Auvergnu med januarjem in junijem ter v beneški Karniji med marcem in junijem (Fornasin 1998, 20–21). Če leto za letom in desetletje za desetletjem skozi eno ali več stoletij rojstva kažejo jasen vzorec sezonske zgoščenosti, potem ne more biti dvoma o tem, da so bile sezonske migracije mobilne delovne sile dolgoročno strukturna značilnost številnih hribovskih ekonomij v Alpah in drugod. Ni jih mogoče razumeti kot začasni

izhod v sili. Ker so kmetom omogočale pridobivanje denarja iz različnih poklicev, so sicer lahko postale tudi varnostni izhod v času krize, a to ni bila njihova primarna funkcija. Migracije gorskih kmetov so vključevale različne specializirane poklice kot tudi oblike nekvalificiranega dela, vendar ne izključno slednjih.

Kljub temu sta dva nesporazuma desetletja ovirala pot zgodovinarjev k interpretaciji začasne in sezone kmečke mobilnosti. Prvi je v tem, da sta migracijo povzročala pomanjkanje naravnih virov in neugodno razmerje med njimi ter številom prebivalstva v domačih vaseh. Drugi je bil posledica prvega, saj se je na podeželske migrante gledalo kot na revne ljudi, ki jih beda (zaradi pomanjkanja kmetijskih in drugih dohodkov) v iskanju preživetja žene v bogatejše dežele in v mesta. Zato so sezone in začasne migracije razumeli skladno s klasično logiko dejavnikov potiska in potega (angl. *push & pull factors*), ki predpostavljajo večidel prisilne ekonomske mehanizme potiska iz domačega kraja in močne privlačnosti destinacije. A ko se soočamo s pojavom, ki traja skozi stoletja in je očitno strukturne narave ter izkazuje številne primere specializiranih poklicev, tovrstna interpretacija ni zadovoljiva in prepričljiva. Logiko kmečkih sezone in začasnih migracij bo treba iskati v njihovih izvornih skupnostih ter družinah.

Odločilen korak v to smer je storila Laurance Fontaine (1996, francoski izvirnik 1993). Obravnavala je skupnosti, iz katerih so odhajali migranti, z namenom, »da bi razumela naravo družbene organiziranosti, ki je bila gonilna sila migracij«. V njenem delu migracije iz gorskih in hribovskih območij tvorijo osrednjo temo in so predstavljene kot specifičen sistem, ki je bil drugačen od sezone in začasnih migracij v nižinskem svetu. Po njenih lastnih besedah se je »od srednjega veka v Alpah gorska družba razvijala okoli koncepta migracije« (Fontaine 1996, 95). Kar je po njenem mnenju razlikovalo gorski migracijski sistem, je bilo to, da ga je organizirala in usklajevala mreža trgovcev in podjetnikov, ki so bili lahko potujoči ali pa ustaljeni v mestih, vendar so izvirali iz gorskih skupnosti. Ker so poznali povpraševanje po sezone delu v različnih poklicih, so usmerjali skupine hribovcev, ki so se sezone selili iz gorskih vasi in dolin. Osrednjo vlogo v tem sistemu je igrala kreditna mreža, ki je bila tesno povezana z domačo zemljo kot osnovo za posojila in je trgovce – podjetnike povezovala s sezone migranti. Kreditna razmerja so tovrstnim »podjetjem«, ki so bila sestavljena migrantskih mrež, omogočala, da delujejo, delavcem pa, da se premikajo in živijo.

Te pomembne korake k razumevanju logike gorskih migracij, ki presega-

jo paradigme bede in prenaseljenosti, so omogočili trije osnovni »metodološki premiki« (Fontaine 1996, 203):

1. »Zavrnitev [...] samoumevnosti socialne in ekonomske marginaliziranosti« poklica krošnjarjev.
2. Iskanje »skupnih tipologij in povezav, ki povezujejo posameznike med seboj« namesto opisovanja »skupin po vnaprej določenih kategorijah« (opredeljenih glede na bogastvo, geografsko območje, urbano ali ruralno okolje).
3. »Na mobilnost ne gledati kot na [...] prehajanje med dvema stanjema, temveč ravno nasprotno [...], da je, tako kot sedentarni način življenja, lahko tudi to način obstoja in prisvajanja ozemlja.«

Laurence Fontaine je nasploh močno kritična do razširjene predpostavke v tradicionalnih študijah o migracijah, in sicer do »teorije o dejavnikih potiska in potega«, ki sloni na izhodiščni revščini in na pomanjkanju gospodarskih virov v hribovitem okolju (2005, 26). Nasprotno, model, ki ga je zaznala, to je sezonska migracija iz alpskih območij, ki so jo koordinirali iz tamkajšnjih vaških elit izvirajoči trgovci in podjetniki, se je izkazal kot splošno razširjen v praksi (Fontaine 2005). Poleg tega metodološkega in vsebinskega napredka je avtorica izvedla še dva pomembna interpretativna obrata. Prvič, njena »analiza izvornih skupnosti nas uči, da je mobilnost lahko način zasedanja nekega območja, da lahko podpira družbo ter neodvisno od kmetijskih virov ustvari gosto človeško populacijo« (Fontaine 1996, 205). Drugič, ko je razvila idejo o »zasedbi območja«, je zatrdila, da je za kmete lahko »migracija gospodarska strategija, način uporabe prostora kot vira, torej širjenja meja ozemlja«, na katerem skupnost živi in deluje (Fontaine 2005, 28).

Idejo o »prostoru kot viru« je mogoče še nekoliko razviti. Če na sezonske migracije iz alpskih in nasploh hribovskih območij pogledamo s te perspektive, postane jasno, da so si ta podeželska prebivalstva dejansko ustvarila nov vir, in sicer na osnovi kombinacije prostora, časa, spretnosti in mobilnosti, ki je povečala zmožnost njihove ekonomije, da je vzdrževala večje število ljudi. V tem smislu je treba migracije obravnavati kot ekonomski vir, tako kot prst, gozdove in pašnike. Da bi izkoristili priložnosti, ki jih je ponujala mobilnost v razširjenem prostoru, ki je vključeval podeželska in mestna območja, so te kmečke družbe dobro izrabile svoje tradicionalne spretnosti in razvile nove. Gorskih kmetov v nižine torej ni potiskala prenaseljenost. Ravno nasprotno, sezonska in začasna mobilnost je bila ta, ki

je omogočila večjemu številu ljudi, da so živeli v gorskem in hribovitem svetu, ter nudila razmeroma dober življenjski standard in celo določeno stopnjo blaginje. Zaradi tega lahko mobilnost razumemo kot multiplikativni dejavnik, ki je privedel do optimizacije in oplemenitenja razpoložljivega prostora, časa in veščin, katerih produkt je bil nov vir v kmečki ekonomiji v obliki sezonskih in začasnih migracij.

Taka interpretacija je v skladu z načinom, kako sodobne študije obravnavajo migrante v sklopu migracijskega pojava, in sicer »kot subjekte, ki se v njem gibljejo kot zavestni akterji« (Kalc 2020, 22). Kmečkih sezonskih in začasnih migrantov ne moremo obravnavati kot pasivnih objektov, prepuščenih na milost in nemilost dejavnikom potiska in potega, temveč kot posameznike, ki so sprejemali zavestne odločitve in jih uresničevali. Izkazovali so iniciativnost (angl. *agency*) in celo ustvarili nov vir v svoji ekonomiji.

Kmečka iniciativnost na evropskem zahodu in vzhodu: preseganje dualizma

Na razumevanje kmečke ekonomije v Evropi zavirajoče vplivajo tri vztrajne in razširjene interpretacije. Prva je povezana s predstavo, da v tradicionalni družbi kmetje niso težili k izboljšanju svojega življenjskega standarda, ker so imeli drugačne kulturne vrednote in družbene prioritete, zaradi katerih naj jih ekonomska iniciativnost niti ne bi zares zanimala. Druga se nanaša na vprašanje, ali so bili kmetje sposobni sprejemati ekonomske odločitve in jih uresničevati glede na institucionalne ter družbene restrikcije, v katerih so živeli. Ali so »omejitve« puščale dovolj prostora za »izbire« (Ogilvie, 2014)? Tretja ovira je še vedno prevladujoča predpostavka v zgodovini evropskega razvoja, da sta v srednjevzhodni in vzhodni Evropi vladala »splošno pomanjkanje svobode in hlapčevstvo kmetov« (Cerman 2012). Četudi bi priznali možnost, da je bila iniciativnost prisotna v zahodni Evropi, med kmeti v vzhodni Evropi v takih predstavah zanjo ni prostora.

Kmečka mentaliteta v nasprotju z iniciativnostjo

Kot prepričan zagovornik kmečke ekonomske iniciativnosti v pojavnih oblikah prizadevnosti je de Vries večkrat pokazal zavedanje, da je njegova teorija v nasprotju s »splošno uveljavljenim pogledom« na tradicionalnega kmeta, ki ga je zaznal v širokem zgodovinopisju, vključno z avtorji, kot so Fernand Braudel, Eric Hobsbawm, Emmanuel Le Roy Ladurie, Edward P. Thompson in Sidney Pollard. V skladu s tem pogledom predmoderni kmetje niso bili občutljivi na trg, temveč bolj na vzajemnost, sorodstvo in sosedske odno-

se. Trgu so se čim manj približevali. Njihove želje so bile tradicionalne: če so bili premožnejši, so kupili več zemlje, zgradili večjo hišo, kopicili denar ali ga porabili za velikanske pojedine. Navajeni so bili delati za preživetje, ne pa za izboljšanje svojega blagostanja. Ko so se njihovi dohodki povečali, so prenehali delati, saj niso bili vajeni rednega dela skozi daljša časovna obdobja. Zanje je odločala usoda, na katero niso mogli vplivati, saj so bili ujetniki nespremenljivih strukturnih omejitev (de Vries 1975, 205–206; 1994, 258; 1999, 121, 129). Klasični agrarni zgodovinarji, kot so Wilhelm Abel, Slicher van Bath in Joan Thirsk, so prav tako »sprejemali ustreznost malthuzijanskih modelov za evropsko kmetijstvo« (de Vries 1999, 129).

De Vries je posebej kritičen do »antropološkega razmišljanja o naravi kmetstva kot kategorije človeške civilizacije«, ker vodi do mnenja, da je bilo »predindustrijsko kmetijstvo svet kulturno drugačnih ljudi, podvrženih drugačnim ekonomskim pravilom«. Nasprotno pa angleška in nizozemska srednjeveška ter zgodnjenovoveška »nova agrarna zgodovina zavrača to hvaljenje drugačnosti evropskih pridelovalcev; sistematično raziskuje možnosti tržno utemeljenih razlag za podeželske pojave in za kmečko obnašanje«. Pred koncem devetdesetih je ta pristop došel celo v Francijo, ki je bila »izvirni habitat kmečke mentalitete« (de Vries 1999, 130). Niti ni potrebe po natančnejšem preverjanju, da bi ugotovili, da pojmovanje kmečke ekonomske iniciativnosti, kakršnega podpira ta »nova« angleško-nizozemska agrarna zgodovina, zmožnosti individualnega delovanja ne priznava vsem Evropejcem zgodnjenovoveškega podeželja, temveč samo tistim v severozahodni Evropi.

Kmečka mentaliteta si zasluži nekaj več besed od hladne zavrnitve. Vpliv (zgodovinske) antropologije na dojemanje predmoderne kmečke družbe in kulture kot drugačnega sveta je zagotovo odigral svojo vlogo pri minimiziranju zanimanja kmetov za izboljšanje materialne blaginje. Ne gre pa pozabiti, da so bili antropološko navdahnjeni mikrozgodovinski pristopi zmožni odkriti kar nepričakovane razsežnosti individualnosti v predmoderni podeželski družbi (Ginzburg 1976, slovenski prevod 2010). Po drugi strani pa bi vsak zgodovinar, ki je seznanjen z viri iz sodnih procesov zgodnjega novega veka, težko nasprotoval dejstvu, da so tedanji ljudje kazali vzorce vedenja in ravnanja, ki niso ravno tisti, ki jih izkazuje zahodnjak 20. stoletja. Tudi v sodobni Evropi dobiček ni edino gibalno delovanje prav vsakega človeka, zato tega ne gre pričakovati od ljudi v predindustrijskih družbah. Dejansko je bil cel niz kulturnih vrednot in družbenih pravil precej drugačen od sodobnega, poleg tega pa se je razlikoval v prostoru in času. Vendar to še ne pomeni, da predindustrijski kmetje niso bili sposobni ravnanja na

podlagi ekonomske logike, želje po boljšem materialnem življenju in tudi sprejemanja temu ustreznih odločitev. Drugo Levijevo mikrozgodovinsko delo, *Nematerialno dediščino* (1985, slovenski prevod 1995), je mogoče navedeti kot lep primer možnega soobstoja posebnih vrednot in hkrati ekonomske iniciativnosti.

Kmečka ekonomska iniciativnost kot vseevropski pojav

Vprašanje se tu nanaša na iniciativnost kmetov posebej v gospodarskih zadevah, na njihovo zmožnost uresničevanja izbir glede dela in proizvodnje v svojih gospodinjstvih, čeprav so delovali znotraj časovno in prostorsko specifičnega institucionalnega okvira. Konceptualne in interpretativne ovire priznavanju, da so bili kmetje sposobni ekonomske iniciativnosti, je nanizala Sheilagh Ogilvie (2014), katere zasluga je tudi ta, da je v svojo empirično utemeljeno sliko zajela zahodno, srednjo in vzhodno Evropo hkrati:

1. kmečka mentaliteta;
2. izjemne družbe;
3. gosposka prisila;
4. sila potrebe.

Pri prvi oviri se odgovornost za kmečko miselnost pripisuje sledilcem Čajanova. Pomenljivo je, da gre za isto konceptualno oviro, ki jo je de Vries pripisal antropologiji. Zaradi svoje mentalitete in »kulturnih pravil« kmetje »niso mogli – ali vsaj niso – sprejemali individualnih odločitev o delu, kapitalu, zemlji, tehnologiji, trgu ali potrošnji«. Namesto tega se »samo-izkoriščajo«, »izogibajo se dolgovom in kreditom«, »za vsako ceno obdržijo družinsko kmetijo«, »izogibajo se trgom« in »uživajo le tradicionalne dobrine«. Tovrsten pogled na »čajanovsko mentaliteto omejenih ciljev« lahko po mnenju Sheilagh Ogilvie najdemo pri Kriedteju, Medicku in Schlumbohm ter Wernerju Rösenerju (Ogilvie 2014, 270).

Drugo oviro priznavanju kmečke iniciativnosti predstavlja stališče, da je bilo »odločevalsko vedenje« prisotno le v nekaterih »izjemnih enklavah v prevladujočem režimu kmečke kulture. To pomeni, da so bili kmetje v nekaterih delih Evrope željni in sposobni odločanja, v drugih pa ne.« To je bil primer Anglije, ki se je kasneje razširil na Nizozemsko. Na ta način se je oblikovala »distinktivna kulturna regija Severnega morja, za katero so bile značilne individualistične izbire« v zvezi z zemljiškimi transakcijami, s trgom in z udeležbo moških ter žensk na trgu dela, s krediti, poroko, z

lastninskimi pravicami v zakonu in dedovanjem. »Drugje po Evropi in na območjih, kakršno je Kitajska, zatrjujejo, je bilo individualno odločanje glede teh zadev kulturno nepojmljivo« (Ogilvie 2014, 271). Kot zagovornike takšnega pogleda Sheilagh Ogilvie omenja Alana Macfarlana, Davida Landesa, Tine De Moor in Jan-Luitena van Zandena. Podobne izjeme so bile ugotovljene tudi v Franciji in Nemčiji. Videli smo, da tudi de Vries ni imun na tovrsten pogled. V skladu s to perspektivo primeri, ko se najdejo kmetje, ki v drugih delih Evrope sprejemajo individualistične odločitve, veljajo za učinek zahodnih vplivov.

Tretja ovira kmečki ekonomski iniciativnosti je gosposka prisila. Tako stališče »domnevno odsotnost kmečke izbire pripisuje tlačanstvu, pod katerim naj bi zemljiški gospodje zatrli vsako individualno iniciativnost med podložniki. [...] Pravo tlačanstvo naj bi dušilo vsako kmečko izbiro« (Ogilvie 2014, 272–273).

Četrta ovira je splošno in stalno pomanjkanje, zaradi katerega kmetje niso mogli sprejemati ekonomskih odločitev. »Kmetje so bili prerevni, da bi se odločali: preprosto so se odzivali na potrebo«. Tudi ko se zdi, da se kmetje odločajo za izposojlo ali posojanje denarja, nakup ali prodajo zemlje, več tržnega dela ali povečanje kmetijske produktivnosti, tega ni mogoče šteti za prave odločitve. V ozadju je vselej bila prisila zaradi potrebe, medtem ko zgodovinar lahko izbira med več možnostmi: »ker so bili na robu lakote«, »ker so bili prisiljeni plačevati fevdalne dajatve v gotovini«, »ker so bili prisiljeni zaradi naraščajočih cen hrane in padajoče realne plače« ali »ker so bili prisiljeni plačevati višje davke« (Ogilvie 2014, 273). Seznam zgodovinarjev, ki delijo to mnenje, je zelo dolg.

V nasprotju z vsemi temi stališči obstaja široka paleta znanstvenih del, ki prinašajo empirične dokaze o dejstvu, da je kmečko gospodarsko iniciativnost mogoče najti po vsej Evropi od srednjega veka in skozi ves zgodnji novi vek (Ogilvie 2014). Ločimo lahko med dvema glavnima sferama, v katerih zgodovinarji iščejo znake kmečke individualne gospodarske iniciativnosti: tržno usmerjeno vedenje in družinsko vedenje. V sklopu tržno usmerjenega vedenja dokaze za obstoj iniciativnosti iščejo in vidijo na področjih kredita (izposojanje in posojanje denarja), zemljiškega trga (prodaja in/ali zakup kmetij in/ali zemljiških parcel, kar je tesno povezano z obliko zemljiške lastnine), mezdnega dela (v primarnem, sekundarnem in terciarnem sektorju, ki ga po možnosti povečujejo) in proizvodnje za trg (z večjo intenzivnostjo in specializacijo neagrarne, a tudi kmetijske proizvodnje). Na drugi strani se pozornost namenja družinski sferi, saj gospodinjstvo velja za osnovno gospodarsko enoto, je obenem temeljno povezano s proizvo-

dnimi dejavniki (zemlja, delo, kapital) in vključuje odnose med posamezniki. Obseg izbir, ki se preiskujejo v družini kot znak iniciativnosti, običajno vključuje odločitve o poroki (svoboda v nasprotju z omejitvami skupnosti, gospodov, cerkva), dedovanje (prosto določanje dedičev) ter vlogo in pravice žensk (zakonska delitev premoženja in pravna sposobnost razpolaganja z njim). Upoštevata se tudi razporeditev delovnega časa v gospodinjstvu med družinskimi člani in njihova posledična različna vključenost v trg dela na podlagi starosti ter spola (mezdnó delo, neagrarna proizvodnja, poklici v življenjskem ciklu, naloge glede na spol), pri čemer se močno prepletata sferi družinskega in tržno usmerjenega vedenja. Na gospodarsko iniciativnost kažeta tudi geografska mobilnost (izpričuje svobodo gibanja in individualno podjetnost) in družbena mobilnost (nakazuje oddaljevanje od neprofitne miselnosti). Predmeti ugodja in luksuza, ki se najdejo v zapuščinskih inventarjih, se obravnavajo kot materialni dokaz o iniciativnosti njihovega lastnika (izkazujejo potrošnjo, osvobojeono od preživetvene miselnosti, ki se izogiba trgom).

Jasno je, da tako pestrega nabora sledi, znakov in dokazov ni enostavno meriti, zato so primerjave težavne, še posebej na kvantitativni ravni. Kljub temu je mogoče ugotoviti – pri čemer angleški in nizozemski kmetje ne potrebujejo potrditve –, da kmetje po vsej Evropi izkazujejo gospodarsko iniciativnost, saj so enega ali več omenjenih kazalnikov zaznali v dolgem in po vsej verjetnosti nepopolnem seznamu držav, kot so Italija, Portugalska, Španija, Nemčija, Francija, Švica, Norveška, Švedska, Avstrija, Slovenija, Poljska, Češka, Madžarska in Rusija (Blanchard 1997; Sreenivasan 2004; Ogilvie 2014; Cerman 2012; Béaur idr. 2013; Broad in Schuurman 2014; Ebert in Troßbach 2016; Panjek, Larsson in Mocarelli 2017; Mocarelli in Ongaro 2020).

Skepsa in celo zavračanje možnosti, da bi kmetje lahko uveljavili kakršno koli iniciativnost, sta še posebej močna v zvezi z vzhodnim delom Evrope, in sicer zlasti zaradi tamkajšnjega režima »drugega tlačanstva«. Zato je posebej pomemben poskus Markusa Cermana, da bi na široki podlagi starejše in novejšé zgodovinske literature iz teh dežel ta pogled razgradil (2012). Svojo močno kritiko je usmeril proti »pojmu temeljnega agrarnega dualizma« med zahodno in vzhodno Evropo v starem režimu [...], po katerem je zahodni model predstavljal liberalno modernost, vzhod pa ponovno fevdalizacijo in avtoritarizem« (str. 1). V srednjevzhodni in vzhodni Evropi je bila, obratno, institucionalna geografija zelo raznolika, saj so bila lastninska razmerja in razmerja moči med zemljiškimi gospodi ter kmeti različna in so se spreminjala tudi skozi čas, podobno kot v zahodni in južni

Evropi. Razlikovanje med dvema Evropama na osnovi ločnice na reki Labi (angl. *Elbe-divide*) v zgodnjenovoveških podeželskih družbah ni nič drugega kot poenostavljena koncepcija, ki nima podlage v zgodovinskih dokazih. Posledično je poenostavljena tudi »dualistična« predstava Evrope, ki iz nje izhaja. Agrarni sistem in sistem razmerja moči, kakršen je poznan pod oznako »drugo tlačanstvo«, je mogoče zaznati tudi zahodno in severno od ločnice na Labi, in sicer v Nemčiji in južni Skandinaviji, medtem ko je bilo v srednjevzhodni in vzhodni Evropi po Cermanovem mnenju pravo tlačanstvo izjema, ne pa pravilo. Zato je predlagal, da bi sam izraz »drugo tlačanstvo« nadomestili s »pridvorno gospodstvom« (angl. *demesne lordship*, nem. *Gutsherrschaft*),⁹ kmetov pa naj ne bi opredeljevali kot »tlačane« (angl. *serfs*), temveč kot »podložnike«, skladno s tem, kako jih večinoma poimenujejo zgodovinski viri s teh območij. Kot najmanj pa bi bilo treba previdneje razlikovati med obema kategorijama. Ugotavljal je, da »dualizma v agrarni strukturi in pojmovanja drugega tlačanstva, nespremenjenega skozi tristo let, ni več mogoče ohraniti kot splošno veljavno interpretacijo« (str. 130). V večini izmed regionalnih in lokalnih različic odnosa med gospodom ter kmetom je slednji v resnici imel možnost pridelave agrarnih presežkov, industrijskih kultur in njihovega trženja, ukvarjanja z neagrarnimi dejavnostmi za trg, dedovanja, nakupa ter prodaje posesti in zemljišč ter je vse to tudi uresničeval. Skratka, raznoliki agrarni režimi so v vzhodnem delu Evrope puščali dovolj prostora za kmečko gospodarsko iniciativnost.

Tradicionalni opisi navajajo pomanjkanje tržne usmerjenosti in omejene gospodarske možnosti kmetijstva, ki je slonelo na kmetih zaku-
pnikih, ter nenaklonjenost trgu kot [...] negativne posledice pridvor-

⁹ Uveljavljena interpretacija zagovarja tezo, da je zlasti od 16. stoletja dalje v srednjevzhodni in vzhodni Evropi podložniški sistem z rastočimi prisilnimi delovnimi obveznostmi, to je tlake (drugo tlačanstvo, nova nesvoboda), postajal čedalje strožji. Hkrati se je uveljavila nova oblika gosposke ekonomije, ki spominja na srednjeveško pridvorno gospodarstvo, a se od njega bistveno razlikuje po tem, da je bila tokrat proizvodnja velikega, na tlaki slonečega gospodarskega obrata namenjena trgu (ne pa samozadostnosti). Poleg tega se taka oblika gospodarjenja ni omejevala na kmetijstvo, temveč se je uporabljala tudi v industrijskih obratih. Za vmesno stvarnost (med zahodno in vzhodno različico ekonomije gospostva) je bil predlagan izraz *Wirtschaftsherrschaft* (nem.) (Hoffmann 1958), ki bi ga lahko prevedli s »pristavno gospostvo«. Po Vilfanu so bila »prizadevanja za obnovo pridvornega gospodarstva« na Slovenskem odsotna, razen v Prekmurju (1980c, 197–199), podobno je bilo tudi drugje v notranjeavstrijskih deželah (Panjek 2004, 58–59). O teh temah glej tudi Cerman (2011) in Panjek (2011).

nega gospostva. [...] Študije, ki so na voljo za Brandenburg, Šlezijo, Poljsko, Madžarsko, Češko, Moravsko in Rusijo, kažejo gospodarsko neodvisnost, uspešno udeležbo na trgu, izrabljanje tržnih nihanj in gibanja cen ter visoko stopnjo tržne vključenosti gruntarjev in malih kmetov, s čimer so nekateri izmed njih obogateli. [...] Na voljo je že več kot dovolj dokazov za to, da so kmetje izkoristili priložnosti, ki jih je ponujala komercialna infrastruktura. Bili so torej daleč od trgu nenaklonjenih kmetov, kot se jih je predstavljalo v določenih znanstvenih tradicijah, ki so trdile, da je to bila posledica pridvornega gospostva. [...] Območja s protoindustrijsko proizvodnjo je mogoče najti v skoraj vseh deželah in tak razvoj je bil kompatibilen celo s polno razvitim pridvornim gospodarstvom [...]. Znatni deleži podeželskega prebivalstva so bili dejavni zunaj poljedelstva [...]. Najpomembnejša ugotovitev, ki jo je treba potegniti, je, da se je kmečko prebivalstvo redno vključevalo na trg in da je bilo zmožno samostojnega odločanja o proizvodnih in gospodarskih strategijah tudi na območjih pridvornega gospostva in komercialno naravnane pridvorne ekonomije. [Cerman 2012, 108–111]

Lahko se strinjamo s Cermanovo kritičnostjo do starih dualističnih pogledov na podeželske družbe, do splošne zaostalosti in pomanjkanja podjetniške svobode na vzhodu kakor tudi z njegovo prepričljivo argumentacijo, da je tudi med kmečkim prebivalstvom srednjevzhodne in vzhodne Evrope v veliki meri mogoče najti ekonomsko iniciativnost. A to strinjaje ne sme zasenčiti neizpodbitnega dejstva, da je tako na vzhodu kot na zahodu, tako na severu kot na jugu celine regionalno in lokalno institucionalno okolje (agrarna struktura, pravni režim) vplivalo na obseg kmečke iniciativnosti, čeprav je ni preprečevalo. »Individualne izbire kmetov«, kot je poudarila Sheilagh Ogilvie, »ne pomenijo, ne v teoriji ne v praksi, da so bile gosposčinske omejitve nepomembne«, saj so zemljiški gospodje lahko posredovali in vsilili spoštovanje predpisov, ki so krnili udejanjanje izbir. Po njenem mnenju je »večina gosposčinskih sistemov uveljavljala kakšne omejitve«. Specifična stvarnost je torej vselej bila rezultat ciljev in dejanj kmetov ter zemljiških gospodov v nenehni interakciji izbir in omejitev. »Da bi razumeli vpliv gosposčinskih institucij na podeželske družbe, moramo priznati, da so se podložniki odločali in da so gosposčinske restrikcije te odločitve omejevale – čeprav na različne načine v različnih časih in krajih« (Ogilvie 2014, 288–289).

Najboljši način za obravnavanje podobnosti in razlik v ekonomski inci-

ativnosti po Evropi je primerjalni pristop, ki ga mora spremljati »več pozornosti« v zvezi z neagrarnimi dejavnostmi kmetov v srednjevzhodni in vzhodni Evropi (Cerman 2011; 2012, 129).

Konceptualizacije in interpretacije v slovenskem zgodovinopisju (1956–2015)

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

Slovensko zgodovinopisje že več desetletij ugotavlja, da je ena izrazitejših značilnosti zgodovine slovenskega podeželja ta, da so kmetje veliko posegali v neagrarne dejavnosti in da v velikem številu od kmetovanja na svoji kmetiji niso mogli preživeti. O tem razpolagamo s komaj pregledno množino drobnih informacij in raztresenih podatkov, pri čemer na polju zgodovinske rekonstrukcije in interpretacije ostajamo na pretežno narativni ravni s šibkejšim povezovanjem posameznih znanih elementov. Veliko je primerov navedb in opisov raznih oblik neagrarnih dejavnosti, pri čemer se je slovensko zgodovinopisje posebej osredotočilo na t. i. kmečko trgovino in na z njo povezano tovarništvo.¹

Pojavlja se mnenje, doslej nepodprto z dokazi, da je bil ta pojav na Slovenskem posebej izrazit tudi v primerjavi s sosednjimi deželami, z alpskim in celo evropskim prostorom nasploh. Tako je že Josip Žontar izrazil očno, po kateri je »kmečka trgovina obstajala tudi v drugih alpskih deželah, toda nikjer ni bila tako močno ukoreninjena kot na Kranjskem« (1956, 92). Navedel je tudi, kako so predstavniki kranjskih mest v 16. stoletju trdili, da »so kmetje na Kranjskem odvzeli meščanom toliko trgovskega prometa kot v nobeni avstrijski deželi« (Žontar 1956–1957, 53). Jože Šorn je pojav postavil v še širši okvir, ko je ugotavljal, kako je »to trgovanje [...] bilo sicer splošen evropski pojav, toda v habsburških alpskih deželah je po širini in globini slovelo zlasti kmečko trgovanje na Kranjskem« (1984, 40). Ta značilnost in interpretacija sta našli svoje mesto tudi v najnovejšem pregledu slovenske zgodovine, v katerem beremo (Štih in Simoniti 2010, 154):

Posebnost kmetov v slovenskem prostoru je bila prej v tem, da so kot tovarniki in vozniki (furmani), pa tudi kot prekupčevalci in obrtniki

¹ To poglavje je posodobljeno in prilagojeno besedilo iz Panjek (2018b).

svoje delo na kmetiji združevali z nekmečkim gospodarstvom. Kolikšen del kmetov se je ukvarjal s temi dejavnostmi, je težko reči, ni pa dvoma, da so bile zelo razširjene. Zato so bili mnogi med njimi kvečjemu manj kmetje kot povprečen tip evropskih kmetov.

Pri nekaterih zgodovinarjih je zaznati večjo skrb za opredelitev območij znotraj slovenskega prostora, kjer so kmetje intenzivneje posegali po neagrarnih virih dohodka. Šorn je na primer izrazil mnenje, da je večjo intenzivnost pojava zaslediti v zahodnem delu slovenskih dežel, in sicer zaradi priložnosti, ki so jih nudila jadranska pristaniška mesta (1984, 40, 43). Do splošnega pomena in obsega neagrarnih dejavnosti je bil morda še najkritičnejši Vlado Valenčič, ki je opozoril na možnost precenjevanja in pri tem izpostavil (1981, 255–256), da sta bila kmečka trgovina in tovarništvo posebej koncentrirana »na ožjih območjih in v posameznih krajih, kjer so bile večje možnosti za povezavo z drugimi gospodarskimi dejavnostmi, npr. s solno trgovino ali z domačo obrtjo in prodajo njenih izdelkov«.

K pravkar povedanemu je treba dodati dve pojasnili. Med zgodovinskimi deli, ki neposredneje in bolj poglobljeno obravnavajo tematiko neagrarnih dejavnosti med kmeti, je zaslediti težnje tako h konceptualizaciji kakor tudi h kompleksnejši interpretaciji. Po drugi strani se taista dela v veliki meri opirajo na historično stvarnost dežele Kranjske, bolj kot na slovenski prostor v celoti. To je zgodovinska literatura, ki jo obravnavamo v tem poglavju. V središče obravnave postavljamo kmečko ekonomijo kot celoto in si pri tem zastavljamo nekatera vprašanja, ki so po mojem prepričanju temeljnega pomena za prenovljeno in celovitejše razumevanje njene izrazite značilnosti, to je poseganja po neagrarnih virih dohodka s strani kmečkega prebivalstva. V ta namen se bomo najprej posvetili vprašanjem opredelitve tega pojava, njegove periodizacije in kvantifikacije, nato pa bomo pozornost usmerili k interpretacijam pogojev, dejavnikov in vzgibov, ki so ga omogočali in uresničevali, kakor izhajajo iz slovenskega zgodovinopisja predvsem o Kranjski.

Vprašanja opredelitve, periodizacije in kvantifikacije

Za začetek si bomo ogledali, o čem govorimo, ko v slovenskem zgodovinopisju pišemo o kmečki trgovini in drugih neagrarnih dejavnostih, in kdaj so se različne oblike pojavile, čeprav je jasna razmejitev med opredelitvami in periodizacijo nekoliko nevhvaležna naloga, saj sta oba vidika precej tesno povezana in so ju zaradi tega zgodovinarji večkrat obravnavali skupaj.

Potrebo po opredelitvi terminologije kot pogoj za razumevanje pojava in

njegovih podzvrsti je verjetno najodločneje izrazil Ferdo Gestrin in temu vprašanju posvetil tudi nekaj pozornosti, pa čeprav pri tem ni bil povsem sistematičen. Pojem podeželska trgovina je »v najširšem pomenu besede pomenil vsako trgovanje na podeželju, toda sodobniki so ga pogosto uporabljali tudi za označevanje kmečke trgovine, torej za tisti del podeželske trgovine, ki so ga imeli v svojih rokah podložniki« (Gestrin 1973a, 73). Na tej osnovi gre torej kmečko trgovino razumeti kot dejavnost izključno agrarnega prebivalstva, medtem ko so se v podeželsko trgovino vključevali tudi drugi sloji. Gestrin je opozoril na »nujno vprašanje terminologije, še posebej podrobne terminologije znotraj tovarništva, ki je nujno potrebna prav zavoljo jasnosti glede na razne oblike te dejavnosti. [...] Za vso to različno tovarništvo je treba uporabljati ustrezne pojme, oz. je treba najti ustrezne opise«. Kmečko tovorjenje svojega lastnega blaga na prodaj je imenoval »kmečko tovarništvo«. Tovorjenje proti plačilu za potrebe poklicnih mestnih trgovcev je opredelil kot »kmečko plačano tovarništvo«. Tovorjenje, ki so ga podložniki opravljali kot obveznost do svojih gospodov (in za kar so včasih prejeli odškodnino), pa je poimenoval »tlaško tovarništvo«. Poleg teh kmečkih oblik je navedel še dve in ju označil s terminoma »tovarništvo trgovcev« ter »poklicno tovarništvo« (Gestrin 1982a, 347).

Drug prispevek k razčlenjevanju tipologij in posledičnemu opredeljevanju izrazov nam je zapustil Jože Šorn (1984, 43):

Torej moramo zelo širok pojem kmečko trgovanje specificirati in reči: O pravi kmečki trgovini, o kmečki trgovini v ožjem smislu besede smemo govoriti, kadar je kmet unovčeval svoje lastne izdelke; kadar je kupčeval z južnim sadjem, rižem in podobnimi dobrinami, v nasprotno smer pa dobavljal drugačno blago, potem je posnemal trgovca na velike razdalje in se nekvalificirano vsiljeval v te posle; pri soli gre za oskrbo z elementarno dobrino.

A v resnici se je s soljo tudi trgovalo in ne le zadoščalo domači potrebi. Opirajoč se na zgoraj omenjeno Gestrinovo delitev, a tudi na Valenčiča, je v novjšem času Miha Kosi razložil štiri »oblike« tovarništva »glede na okoliščine organizacije«, in sicer na tovorjenje, ki je potekalo »kot tlaka«, »kot pomembna dodatna gospodarska dejavnost podložnikov za plačilo«, »kot kmečka trgovina«² in »kot poklicno tovarništvo za potrebe trgovine v tr-

² Z ekonomskega in tudi s širšega vsebinskega vidika bi težko rekli, da kmečka trgovina predstavlja obliko tovorjenja, temveč prej obratno, da je tovorjenje lastnih pridelkov in izdelkov del procesa v kmečki trgovini.

gih in mestih,« pri čemer je utemeljeno opozoril, da so se »oblike kmečkega tovorjenja [...] prepletale med seboj« (Kosi 1998, 139).

Iz teh razčlenitev lahko izluščimo, da je kmečko trgovino v ožjem smislu razumeti kot trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki, ki pa zahteva tudi tovorjenje svojega blaga. Trgovanje s tujim blagom se od tega razlikuje, a tudi v tem primeru je bilo treba tovoriti. V ekonomskem smislu spet drugačna dejavnost je tovorjenje za nekoga tretjega (pri čemer je razlika, če je to trgovec ali fevdalec). Dejstvo pa je, da so se te različne oblike dejavnosti prepletale, saj jih je na isti poti kmet lahko izvajal hkrati. Tako so lahko kmetje na primer trgovali in tovorili svoje blago ter hkrati blago svojih sosedov. Verjetno se tudi zaradi tega, kljub upoštevanju obstoja različnih oblik tovarništva in njihovega le delnega prekrivanja s kmečko trgovino v ožjem smislu, izraz »kmečka trgovina« še vedno lahko razume tudi v širšem pomenu, kot skupek kmečkih dejavnosti na področju trgovine in prometa.³

Vsekakor pa je z ekonomskega vidika in zavoljo natančnejšega razumevanja pojava (ter kmečke ekonomije nasploh) po mojem mnenju smiselno izhajati iz osnovne ugotovitve, da gre v vseh navedenih primerih za dejavnosti iz terciarnega sektorja, ki sodijo na področje trgovine in prometa. Zaradi tega bi k tej skupini veljalo dodati še druge oblike dejavnosti, ki so tesno povezane s tem področjem, kot je npr. nudenje vprežne živine za transport ter krme in drugih sorodnih storitev (hlev, gostišče). Isto velja za popotno trgovanje v obliki nosaštva (krošnjarjenje, kramarstvo) in nenazadnje za tihotapstvo (ki ga upošteva tudi Gestrin). Zato bomo med kmečkimi dejavnostmi na področju trgovine in prometa razlikovali med sledečimi tipologijami: trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki (ki vključuje preprodajo nabavljenega blaga ter transport), transport (tovorjenje in prevoznništvo) tujega blaga, storitve na področju trgovine in transporta (oddaja vprežne živine, prodaja krme, nudenje namestitve), krošnjarjenje ter tihotapstvo.

Gestrin je predlagal tudi periodizacijo kmečke trgovine in razvoja njenih oblik med poznim srednjim ter zgodnjim novim vekom, njene začetke pa je postavil v 13. stoletje. Opredelil je dve obdobji, in sicer prvo in drugo »stopnjo komercializacije zemljiškega gospostva«, ki jima po njegovem odgovarjajo tudi različne stopnje razvoja kmečkih dejavnosti na področju trgovine in tovarništva. V prvem obdobju, od 13. do sredine 14. stoletja, je razvoj mest, rudarstva, fužinarstva in trgovine ustvarjal ugodno okolje za kmečko udejstvovanje na trgu. Trgovina na podeželju ni bila več omejena

³ Tako se ta izraz npr. uporablja v Štih in Simoniti (2010) in s tako rabo je mogoče soglašati.

na menjavo blaga na vaških sejmi in proščenjih, temveč so kmetje pre-sežke svojih kmetijskih obratov prodajali v mestih, trgih in na sejmi, in sicer tudi na nekoliko večje razdalje. Gestrin je izpostavljal menjavo žita, živine in drugih živil s Kranjske za sol v primorskih mestih. Po njegovem mnenju naj bi kmete v to »silile« zahteve po denarnih dajatvah s strani zemljiških gospodov po razkroju pridvornega gospodarstva, z uveljavitvijo denarnih dajatev pa naj bi »proces komercializacije precej na široko odprl vrata v okvire zemljiških gospodstev in dobil mnogo širše družbene osnove. Zato so v trgovino posegajoči podložniki začeli kmalu prebijati meje veljavne družbene delitve dela«, saj so prevzemali dejavnosti, značilne za druge družbene stanove (Gestrin 1973b, 45–46).

Začetek drugega obdobja je Gestrin postavil v drugo polovico 15. stoletja, ko je zaznal nove razvojne težnje, ki jih je zaslediti do konca naslednjega stoletja (1973a, 74; 1973b, 45):

Od začetka prve večje krize fevdalizma in zemljiškega gospodstva posebej proti koncu srednjega veka in dalje skozi XVI. stoletje se je podeželje še v povečanem obsegu usmerjalo v trgovino. Podeželska trgovina je v obravnavanem obdobju, ki ga označuje druga stopnja komercializacije zemljiškega gospodstva, prehajala v svoj višek.

En del povečanega obsega podeželske trgovine je odpadel na zemljiške gospode, ki so izhod iz »krize zemljiškega gospodstva« iskali v povečanem trgovanju. Tu Gestrin sicer navaja težnje in ukrepe gospodov, ki so ogrožali samostojno kmečko trgovanje, kot so na primer določbe, da lahko kmetje izdelke prodajajo samo njim, nalaganje obveznosti tlaškega tovarništva in prodaje gosposkega blaga (1973a, 74; 1991, 224–226, 235). Kljub temu je kmečka trgovina v tem obdobju doživela razmah (Gestrin 1973a, 74–75):

Kmečka trgovina je ob tem dobivala nekatere nove značilnosti. Poleg tega, da je v nasprotju s prejšnjim obdobjem kmet sedaj v vedno večjem obsegu posegal v trgovino z blagom poklicne, meščanske trgovine [...] in s tem še v povečani meri rušil tedaj veljavno družbeno delitev dela, je naraščalo tudi prekupčevanje kmetov z najrazličnejšimi pridelki in izdelki drugih [kmetov]. Kot tretja značilnost v kmečki trgovini pa se je tedaj pojavljalo to, da se je podložnik, med drugim tudi zaradi naraščajočih trgovsko-prometnih pristojbin, kolikor bolj gremo h koncu XVI. stoletja, v tem večji meri zatekal v tihotapsko trgovino.

V periodizaciji in sistemizaciji oblik neagrarnega delovanja kmečkega prebivalstva se je preizkusil tudi Bogo Grafenauer, pri čemer velja poudariti, da je za razliko od Gestrina, ki se je osredotočil predvsem na dejavnosti, povezane s trgovino, v svojo shemo vključil tudi dejavnosti sekundarnega sektorja, torej industrijske. Tako kot Gestrin je prva pričevanja o udejstvovanju slovenskega kmeta v trgovini zaznal v 13. stoletju na osnovi informacij iz Pirana o obstoju narvalne menjave žita za morsko sol (leta 1274), ki je po njegovem predstavljala »temeljno podlago« za kmečko trgovino. Nato je kmečko trgovanje zajelo raznovrstno blago ter vse slovenske dežele, o čemer je prve pokazatelje videl v meščanskih pritožbah na ta račun iz 14. stoletja, ki so jim sledili spori o podeželski trgovini v 16. in 17. stoletju. Še kasneje, sredi 18. stoletja, »kmečka trgovina ob razvoju primorskih pristanišč zraste v prevoznništvo«. Sicer je Grafenauer uzrl še dve povezavi med kmečko ekonomijo in neagrarnimi dejavnostmi: »Druga povezava z neagrarno dejavnostjo je bilo *tovorništvo* blaga za fužine« in »končno se pri vaškem prebivalstvu uveljavlja tudi založniško razmerje z velikimi trgovci, ki organizirajo podeželsko obrtno proizvodnjo« (1970, 627–628).

Dejansko lahko navedene proteste mestnih trgovcev in ponavljajoče se prepovedi kmečke trgovine razumemo kot potrditev njenega obstoja ter morda celo živahnosti skozi daljše obdobje. Tovrstne pritožbe so segale v pozni srednji vek in »v glavnem poenjale šele v šestdesetih letih 18. stoletja«. Povzročile so niz pravnih prepovedi kmečke trgovine na Kranjskem skozi ves zgodnji novi vek (leta 1552, 1568, 1602, 1661, 1691, 1725), vendar so v vseh primerih kmalu zatem sledile sprostitev. Zadnja od slednjih iz leta 1737 je določala vrste blaga, dovoljene za kmečko trgovino, in jih opredeljevala kot vse, »kar je proizvedel kmet sam«, pri čemer je navajala kar štirideset (!) možnih izdelkov. Nasploh so v 18. stoletju merkantilistični in fiziokratski ukrepi habsburške države v svojem procesu modernizacije pripomogli k uveljavitvi obdobja gospodarske rasti, ki je prinesla nove in širše priložnosti tudi tržnim dejavnostim kmetov (Šorn 1984, 40–43). Tako lahko tudi po Šornovem mnenju ugotovimo, da je 18. stoletje predstavljalo obdobje okrepljenega poseganja kmetov v trgovino.

Kot je bilo že omenjeno, tržno usmerjena kmečka aktivnost v slovenskih deželah ni bila omejena na dejavnosti, povezane s transportom v terciarnem sektorju, saj so se kmetje udejstvovali tudi na industrijskem področju. Čeprav to velja tudi za 16. in 17. stoletje, je fazo znatnejše rasti kmečke industrijske proizvodnje zaznati v drugi polovici 18. stoletja, torej enako kot pri kmečki trgovini. Za slednje obdobje je Šorn previdno ocenil, da je 29 % industrijske proizvodnje na trgu vojvodine Kranjske izviralo od kmetov.

Ta številka ne zajema kmečke proizvodnje v samooskrbne namene, kar je pozitivno za našo obravnavo tržno usmerjenih dejavnosti. Po drugi strani pa ne upošteva velikega rudnika v Idriji, katerega proizvodnja bi, če bi bila vključena, zmanjšala navedeni delež »kmečke proizvodnje« (preglednica 2.3). Razlog za tako izbiro je, da je Idrija predstavljala upravni otok, ki ga je neposredno upravljala finančna zbornica države. Kljub temu, da je zaradi tega v strogo zgodovinskem smislu izločitev pravilna, se ta izbira zdi manj smiselna, če želimo regionalno gospodarstvo razumeti kot celoto, nena- zadnje zato, ker je idrijski rudnik vplival na gospodarske priložnosti tudi izven svojega upravnega ozemlja. Po drugi strani pa je smiselno opozoriti, da so številni idrijski delavci in rudarji izhajali iz kmečkih gospodinjstev ter svoje delo v rudniku združevali z obdelovanjem majhnih parcel v oko- lici Idrije in s sodelovanjem pri opravilih na domačih kmetijah, iz katerih so izvirali (Verbič 1952–1953, 534–535; Valentinitisch 1981, slovenski prevod 2020) – to pa bi ponovno povečalo delež kmečke proizvodnje v industriji. Šornov poudarek, da njegove vrednosti predstavljajo le oceno, ki temelji na lastnih poglobljenih raziskovalnih izkušnjah, »ker kljub pregledanemu arhivskemu gradivu še nismo izsledili stvarnih podatkov, ki bi pomagali zaokrožiti podobo do verjetnosti« (1984, 62), in to ravno v knjigi, polni števil in posebej posvečeni »začetkom industrije,« nazorno priča o težav- nosti kvantificiranja pojavov v slovenski zgodovini podeželja (preglednica 2.3). Razlog za tako stanje moremo le delno iskati v sposobnosti in pristopu zgodovinarjev, saj pomembno vlogo pri tem igrajo viri: celo pri zbiranju po- datkov ter kategoriziranju industrijskih in obrtnih panog v drugi polovici 18. stoletja je avtorjem državnih pregledov v različnih deželah uspelo apli- cirati različne kriterije ter s tem ustvariti zbirke kvantitativnih vrednosti za Štajersko, Koroško, Kranjsko, Goriško in Trst, ki med seboj niso povsem primerljive (str. 74–75).

Na temo kvantifikacije neagrarne dimenzije kmečke ekonomije je Ge- strin v svojih delih prispeval veliko količino podatkov in informacij o po- sameznih primerih, ki pa jih je težko povezati v koherentno celoto, ki bi ne bila le narativne narave, temveč tudi kvantitativno osnovana. Da se je tega problema zavedal, je razvidno iz temu vprašanju posebej posvečene- ga prispevka, ki ga je sam opredelil kot »prvi poskus« v tej smeri »oz. po- skus prikaza metode za izračun, ali bolje, za približno oceno obsega kmeč- ke trgovine« (Gestrin 1978, 169). Čeprav tega vprašanja in tudi ne posebej predlagane metode na tem mestu ne moremo poglobljeno prikazati ter še manj obravnavati, vseeno velja vsaj omeniti, da je na podlagi rezultatov svojih raziskav v Gestrinovo oceno podvomil Valenčič, po mnenju katere-

ga tovarništvo ni imelo tolikšnih razsežnosti (1981, 251). Gestrin je ocenil, da je obseg »kmečke trgovine« v 16. »in še deloma v prvi polovici 17. stoletja« na Slovenskem dosegal »do 550.000 in več tovorov letno«. Za lažjo predstavo: to bi pomenilo skoraj 100.000 ton na območju, ki je zajemalo približno 24.000 km² (kar naj bi ustrezalo obsegu slovenskega »etničnega ozemlja« v zgodnjem novem veku) in za katero je predlagal oceno do 800.000 prebivalcev. Gestrin je zatrdil, da je »brez pretiravanja in z vso gotovostjo« navedeni obseg presegal količino blaga, s katero so tedaj trgovali poklicni meščanski trgovci (1978, 169, 177) (preglednica 2.2).

Kmečka trgovina in tovarništvo sta po Gestrinovem mnenju močno vplivala na celotno gospodarsko in družbeno ter preostalo dogajanje na Slovenskem (1991, 288): »Prinašala sta kmetu ne ravno majhen vir dohodkov in sta ugodno vplivala na razvoj blagovno denarnega gospodarstva in širjenje trga na slovenskem ozemlju ter povečevala njegovo gospodarsko moč.« Z drugimi besedami bi lahko rekli, da sta imela po Gestrinu kmečka trgovina in tovarništvo pozitivne makroekonomske učinke, še posebej v 16. stoletju (preglednica 2.2). Obenem smo že ugotovili, kako je tudi v sklopu sekundarnega sektorja kmečko industrijsko proizvodnjo mogoče izraziti v makroekonomskem obsegu, in sicer vsaj za obdobje proti koncu 18. stoletja (preglednica 2.3). Če upoštevamo, da je po Šornu okoli 30 % industrijske proizvodnje izhajalo iz kmetov in je šel verjetno podoben delež izmenjanega trgovskega blaga skozi kmečke roke (saj so trgovali v obsegu, primerljivem z mestnimi trgovci, ob obojih pa so bili dejavni še tuji trgovci na dolge razdalje), lahko zaključimo, da so kmečke tržno usmerjene dejavnosti v sekundarnem in terciarnem sektorju v zgodnjem novem veku na Slovenskem dosegale makroekonomske razsežnosti ter učinke.

Vmesno obdobje med začetkom 17. stoletja in drugo polovico 18. verjetno predstavlja glavno vrzel v poznavanju slovenske gospodarske zgodovine v novem veku, predvsem kar zadeva širša ekonomska gibanja in posebej dinamiko v kmečki ekonomiji (Gestrin 1982b, 207). Kljub temu je med slovenskimi in avstrijskimi zgodovinarji mogoče zaznati neko splošno interpretativno konvergenco, ki jo lahko povzamemo, kot sledi: na t. i. ljubljanski cesti, ki je preko slovenskih dežel habsburške Avstrije povezovala Panonsko nižino z Jadranskim morjem in s severno Italijo, je po ekspanzivnem obdobju v 16. stoletju opaziti znake gospodarske upočasnitve med koncem 16. in začetkom 17. stoletja.⁴ Takšna periodizacija ekonom-

⁴ O tem glej Pickl (1971; 1977 in 1983), Valentinitš (1973; 1975 in 1989), Hassinger (1987), Gestrin (1991) in v drugih delih; sintetično povzeto v Panjek (2002b, 139–143).

ske dinamike se dobro sklada s prehodom iz faze rasti v obdobje »krize« ali vsaj »stagnacije« v italijanskem gospodarskem prostoru, kar je bil izraz splošnega premika gospodarskega težišča iz sredozemske v severozahodno Evropo, ki je zajel tudi sosednjo Beneško republiko (Romano 1992; Malanima 1998; Tenenti 1961). K temu je mogoče dodati negativne učinke šibkosti drugega pomembnega trga, in sicer nemških dežel, zaradi tridesetletne vojne in njenih posledic. Kljub temu pa še ne premoremo trdnjših kvantitativnih temeljev za potrditev take interpretacije.

Na podlagi regresije industrijskih dejavnosti je Žarko Lazarevič nedavno identificiral »dve obdobji izrazite diskontinuitete,« ko je v slovenskih deželah potekal proces (protoindustrijske) »deindustrializacije« in »reagrariizacije«, to sta ravno 17. stoletje in kasneje še 19. Morda je še pomembnejši njegov poudarek, da tukajšnje razmeroma majhno gospodarstvo ni zmoglo ustvarjati zadostnega domačega povpraševanja, ki bi lahko podprlo ekonomski razvoj na osnovi internih dejavnikov, zato sta bila sekundarni in terciarni sektor na Slovenskem »v tesni korelaciji z obsegom zunanjega povpraševanja in drugih eksogenih dejavnikov«. ⁵ V zgodnjem novem veku pa so zunanji trg, ki je poganjal slovensko gospodarstvo in bil »gibalo storitvenih in protoindustrijskih dejavnosti v slovenskem prostoru,« sestavljale ravno italijanske države in posebej Beneška republika (Lazarevič 2015, 27–29, 35–36), katerih ekonomsko krivuljo v tem obdobju smo pravkar očrtali.

Če to ugotovitev povežemo z zgoraj navedenimi makroekonomskimi učinki kmečkih dejavnosti v sekundarnem in terciarnem sektorju, je mogoče predlagati interpretacijo, po kateri imamo v predindustrijskem obdobju na Slovenskem opraviti z izvozno gnano kmečko ekonomijo (angl. *export-led*).

Vprašanje kvantifikacije je seveda mogoče prenesti z makro ravni in si ga zastaviti tudi na mikro ravni kmetije oz. posameznega kmečkega gospodinjstva, a tudi na tem področju še ne moremo računati na oprijemljive osnove. Zato je z oceno, po kateri »se je gmotni položaj podložnikov večji del 17. stoletja poslabševal« (Štih in Simoniti 2010, 269), mogoče soglašati bolj po občutku in analogiji z ekonomskimi dinamikami v širšem regionalnem prostoru, kot pa jo podpreti s podatki in z dokazi. Na težavnost rekonstrukcije gospodarskega računa posamezne kmetije je opozo-

⁵ Pri Lazareviču je na podlagi terminologije, ki jo uporablja (protoindustrija, deindustrializacija, povpraševanje, eksogeni dejavniki), vidna domačnost v mednarodnem zgodovinoписju.

Preglednica 2.1 Oblike, značilnosti in kronologija kmečke trgovine ter tovarništva po Gestrinu, Grafenauerju in Šornu

1. ekspanzivna faza: sredina 13.–sredina 14. stol.	2. ekspanzivna faza: sredina 15.–konec 16. stol.	3. ekspanzivna faza: sredina in pozno 18. stol.
1. Z lastnim blagom	4. Z blagom poklic. trgovine	7. Prevoznništvo
2. Za trgovce	5. Z blagom drugih kmetov	
3. Za tovarno tlako	6. Tihotapstvo	
<i>Na kratke razdalje, v trgih in mestih</i>	<i>Na daljše razdalje (medregionalna in mednarodna, tudi po morju); v lokalne fužine</i>	<i>Izvoz preko morskih pristanišč; ekonomsko-politični ukrepi</i>

Opombe Oblike in značilnosti kmečke trgovine iz vsake faze so prisotne tudi v naslednjih fazah. Prirejeno po Panjek (2018b, 24).

Preglednica 2.2 Letni obseg kmečke trgovine na Slovenskem med zgodnjim 14. in zgodnjim 17. stoletjem, Gestrinova ocena

Obdobje	Letni obseg
Zgodnje 14. stoletje	110.000 tovorov (18.500 ton)
Pozno 15. stoletje	400.000 tovorov (67.200 ton)
16. in zgodnje 17. stoletje	550.000 tovorov (92.400 ton)

Opombe Za tovor (nem. *Saum*) uporabljamo težo dunajskega tovara, tj. 168 kg (Panjek 2002b, 16).

Preglednica 2.3 Delež industrijske proizvodnje za trg na Kranjskem v obdobju 1760–1775 po Šornovi oceni (brez idrijskega rudnika)

Oblika proizvodnje	Delež bruto domačega proizvoda
Kmečka proizvodnja (delno vključena v založniške oblike organizacije)	29
Obrt (vključno s podeželskimi obrtniki in z založniškimi proizv. mrežami)	25
Osredotočeni obrati v lahki industriji	25
Osredotočeni obrati v težki industriji (rudniki in fužine)	21
Skupaj	100

Opombe V odstotkih. Po Šorn (1984, 62–63).

ril že Grafenauer v svojem najbolj problemsko naravnanim prispevku h kmečki ekonomiji, v katerem je posebej lucidno predstavil metodološke izzive in problematičnost virov za obdobja pred 19. stoletjem, začeni s pomanjkanjem poznavanja dejanskega obsega zemljišč posameznih kmetijskih obratov (1970, 619–651). Tu je poleg na težavnost izračuna, za katerega je predlagal uporabo retrogradne metodologije, ki jo je izdelal tedaj aktualni (in pomembni) nemški agrarni zgodovinar Wilhelm Abel, z vidika vprašanj, ki jih obravnavamo v tem prispevku, pomenljivo opozoril še

na to, da bi tovrstna analiza morala zajeti tudi »neagrarne zasluške kmečkega prebivalstva, zadolžitev, davke ipd.« (str. 620). In tudi v tem primeru lahko rečemo, da vsaj do pred kratkim še nismo začeli premoščati težav z uporabnostjo virov, in sicer tako o dohodkih od kmetijstva kot o »*postranskih dohodkih* iz neagrarne aktivnosti«, kot jih je opredeljeval Grafenauer (str. 622), pa tudi ne izrabljati njihovih potencialov, ki jih je pravilno nakazal. Sicer je Grafenauer trdil, da ima »skoraj do konca srednjega veka [...] kmetijski obrat zaprt, avtarkičen in naraven značaj« in da je »kmečka življenjska raven skoraj izključno odvisna od pridelkov lastnega gospodarskega obrata«. Kako pa naj se to sklada z njegovo lastno ugotovitvijo, da je »že sedaj mogoče trditi, da se v pogojih natriletnega kolobarjenja [...] na kmetijah s 6–10 ha površine [...] ni bilo mogoče preživljati le s poljskimi pridelki? To so kar velike mere za slovenske razmere. Odgovor je sam iskal v tem, »da je bilo mogoče manjšo *prehranjevalno možnost* [...] majhnih kmetij v slovenskih pokrajinah *dopolnjevati* ali z večjim številom živine ali z drugačno gospodarsko dejavnostjo (s pridelkom vinograda!)« (Grafenauer 1970, 625–626). Čeprav sta živina in vino povsem upravičeno upoštevana kot vir kalorij za kmeta, se velja vprašati, ali živina, mlečni izdelki in vino ne predstavljajo tudi tržnega blaga. Zaradi tega se je smotrno povrniti h Grafenauerjevi ugotovitvi, da je za razumevanje kmečke ekonomije na Slovenskem v gospodarski račun gospodinjstva treba zajeti vsaj še neagrarne vire dohodka.

Vprašanje izračuna zasluška od kmečkega tovarništva je eksplicitno postavil Valenčič, pri čemer je izrazil mnenje, da je pomen tovarništva kot vira kmečkega dohodka precenjen (1981, 272):

Potem ko smo obravnavali razširjenost in obseg tovarništva, je treba tudi, da si postavimo vprašanje, kakšen je bil gospodarski pomen tovarništva in kakšne so bile koristi za tovarnike. Mnoge dosedanje sodbe so prikazovale tovarništvo v zvezi s trgovanjem kot važno pridobitno panogo, ki je bila na splošno pomemben vir zasluška, brez katerega kmečko prebivalstvo v deželi ne bi imelo gospodarskega obstoja. V tem je veliko pretiravanja.

Na to vprašanje tudi tu še ne moremo odgovoriti na podlagi dovolj zanesljive kvantitativne opore, je pa mogoče reči, da so zneski tovarnin, ki so jih prejeli tovarniki in jih je navedel sam Valenčič, v primerjavi z obsegom zemljiških dajatev razmeroma visoki. Podobno je mogoče ugotoviti, če primerjamo tovarnino, ki jo navaja, z rudarsko plačo, kakršno omenja

Marija Verbič. Tako je bila v letih 1534–1536 tovarnina za tovor živega srebra iz Idrije v Trst, ki je znašala 1,27 goldinarja, višja od tedanje tedenske plače navadnih delavcev v idrijskem rudniku, ki so prejeli od 0,75 do 1 goldinarja, kar pomeni, da je z vsakim natovorjenim konjem tovarnik prejel več, kot je znašala tedenska delavska plača (in sicer od 27 do 69 % več).⁶ V novejšem času je za oris pomena dohodkov od tovarništva nekaj podatkov o njegovi donosnosti, poleg dnevnega dosega in trajanja poti na določenih relacijah, združil Miha Kosi, pri čemer se je oprl zlasti na navedbe v slovenskem in avstrijskem zgodovinoписju. Na tej osnovi je zaključil (1998, 138), da je bila »očitno [...] tovarniška dejavnost relativno donosna in vabljliva zlasti za kmečko prebivalstvo«.

Pogoji, dejavniki in vzgibi: preživetje ali podjetnost?

V tem razdelku se bomo posvetili interpretacijam kmečke dejavnosti v neagrarnih panogah, in sicer s pregledom pogojev in dejavnikov, ki naj bi privedli do razširjenosti tega pojava, predvsem pa z obravnavo kmečkih vzgibov za vključevanje v različne dejavnosti poleg kmetijstva. Kot osrednje vprašanje si postavljamo to, ali je vzgibe za poseganje po neagrarnih panogah in virih dohodka izven kmetije treba iskati v potrebi po preživetju ter v zunanjih pritiskih in prisilah ali pa jih je mogoče identificirati v kmečki podjetnosti, lastni izbiri in želji po izboljšanju življenjskih pogojev.

Če se navežemo na zgoraj omenjeno ugotovitev o povezanosti slovenskega gospodarstva in tudi kmečke ekonomije s tujimi trgi, kmalu ugotovimo, da tako rekoč vsi slovenski zgodovinarji poudarjajo pomen slovenskega prostora kot prometne povezave med panonskim in italijanskim prostorom. Za nekatere to predstavlja temeljni pogoj za razmah kmečkih neagrarnih dejavnosti, kar je posebej razvidno pri obravnavah tovarništva, za druge pa bolj neko osnovno značilnost območja, ki pomeni ugodno okoliščino z vidika možnosti vključevanja v trgovske posle.

Posebej prepričljiva ostaja lucidna razlaga izstopajoče kmečke vloge v transportu, ki jo je Sergij Vilfan izpeljal iz značilnosti prometa v zgodnjem novem veku na Slovenskem. Medtem ko je velik del trgovinskih tokov potekal na osi severovzhod – jugozahod (med deželami srednje- in vzhodnoevropskega zaledja na eni strani ter jadransko obalo in italijanskimi deželami na drugi), so vodne poti večinoma tekle v drugo smer, proti jugovzhodu, to je iz slovenskih dežel proti Balkanu in Črnemu morju. Zaradi tega najcenejše oblike transporta, kar so bile tedaj vodne poti, v veliki meri ni-

⁶ Podatek za tovarnino v Valenčič (1981, 273), za plače pa v Verbič (1952–1953, 539).

so bile uporabne in je bilo treba posegati po tovorjenju ter prevažanju po kopnem, kar je bilo bistveno dražje in je zato pomembno vplivalo na sestavo končne cene blaga. Posledični »razmeroma visok delež transportnih stroškov ni koristil vključevanju v promet trgovcem z blagom nizke specifične vrednosti« (žito, sol ipd.). Na ta način »so bile dane možnosti, da so se kmetje kot transporterji s konji, torej kot tovarniki – žamarji« vključevali v promet in trgovanje, »saj so lahko tako delali z razmeroma majhno vložbo denarja in je bil velik del cene v namembnem kraju sestavljen prav iz transportnih stroškov, torej iz tega, kar so sami prispevali. Zato pa so se lahko zadovoljili z manjšim profitom« od prodaje samega blaga (Vilfan 1978, 79). Na to pronicljivo in prepričljivo Vilfanovo interpretacijo se opira tudi Kosi (1998, 143). Ekonomska racionalnost kmečke trgovine in tovarništva v predindustrijskem transportnem sistemu na Slovenskem je bila torej pri blagu z nizko enotno ceno v tem, da je kmet lahko zaslužil tako od samega transporta, ki je bil drag in zato dobičkonosen za tovarnika, kot od prodaje npr. žita in soli, medtem ko je imel trgovec dobiček le od prodaje samega blaga, transport pa mu je predstavljal čisti strošek, ki je najedal profitabilnost kupčevanja.

Na drug temeljni pogoj za razmah kmečke trgovine na Slovenskem je opozoril Grafenauer z ugotovitvijo, da je bila »temeljna podlaga za *kmečko trgovino* [...] naturalna menjava žita za sol v istrskih mestih«. V primorskem prostoru je bil »obseg žitnega pridelka [...] skromen. [...] Zato je trgovina nujno vodila v posredniško trgovino med žitorodnimi pokrajinami na vzhodu in proizvajalci soli na zahodu« (Grafenauer 1970, 627–628).

Kaj pa je slovenskega kmeta gnalo na trg? Gestrin je izpostavil dva dejavnika, oba s priokusom nuje. Na eni strani je videl kmetovo potrebo po denarju za odplačevanje zemljiških dajatev v denarju in drugih povečanih gospodarskih bremen ter naraščajočih državnih davkov. Na drugi strani so mu stale majhne kmetije, premajhne, da bi lahko preživljale kmečka gospodinjstva in omogočale plačevanje naraščajočih davkov ter dajatev (Gestrin 1991, 248). Svojo interpretacijo je podkrepil z mnenjem, ki so ga sredi 16. stoletja izražali kranjski deželni stanovi, da na Kranjskem in posebej na Krasu kmetje ne bi mogli obstati na svojih kmetijah ter plačevati dajatev in davkov, če bi ne trgovali in tovorili. Razlog za proces delitve kmetijskih obratov, ki je drobil kmečko posest, pa je videl v naraščanju prebivalstva, saj je zapisal, da je bil »populacijski razvoj [...] eden poglavitnih vzrokov za proces delitve kmetij na manjše enote in za začetno diferenciacijo na vasi« (Gestrin 1973b, 47). Lahko bi torej rekli, da je Gestrin tretji, vsaj posreden dejavnik povečane kmečke dejavnosti na trgu videl v demografski rasti. Ta

interpretacija, ki jo je izrazil tudi v svojih drugih delih, je v slovenskem zgodovinoписju bila in je še vedno zelo vplivna ter jo v taki ali drugačni obliki srečamo v marsikaterem znanstvenem, strokovnem in poljudnem delu. To tudi pomeni, da Gestrin ni bil nujno edini in niti prvi, ki je to trdil. Tako je npr. že Žontar menil (1956, 92–93), da je imela posebej močna ukoreninjenost kmečke trgovine na Kranjskem »svoje vzroke deloma v neposredni soseščini laških in ogrsko-hrvatskih dežel, predvsem pa so silili majhni in malo donosni grunti kmečke podložnike, zlasti še kočarje in gostače, da so iskali zaslužka med drugim tudi v prekupčevanju«.

Tovrstna interpretacija izpostavlja dejavnike, ki izvajajo pritisk na kmeta od zunaj. Povečevanje (denarnih) dajatev in višanje davkov sta zunanja dejavnika. Drobljenje kmetij deluje kot neizogibna posledica demografske rasti. Lahko bi rekli, da gre za determinističen pogled, saj kmetu ne pušča in ne priznava možnosti izbire, razen morda pri nataliteti. Na tej točki bi postavil vprašanje: ali je pojmljivo, da bi kmetje delili svoje kmetije in s tem naravnost ogrožali svojo eksistenco, ne da bi sprejemali ukrepe na področju dedovalnih praks in uravnavanja rojstev vsaj z načrtovanjem porok svojih dedičev? S tem ne želim zagovarjati stališča, da je ekonomska racionalnost edino gibalno človeka, a vendar – ali je zamisljivo, da bi slovenski kmet skozi stoletja vztrajno neracionalno upravljal z družinskim premoženjem? Ali ni morda pričakovanje virov dohodka onkraj samooskrbnega preživetvenega kmetovanja omogočalo in spodbujalo delitev kmetij, ki je vendarle zavestno dejanje? Poraja se torej dilema med razumevanjem kmeta kot pasivnega sprejemnika, ki ga poganjajo le zunanji impulzi, ali kot aktivnega akterja na področju kmečke ekonomije. Zato bomo najprej predstavili krajši izbor primerov bolj deterministične interpretacije in nato več prostora namenili drugače naravnanim poudarkom v slovenskem zgodovinoписju.

Gestrin je menil (1978, 170), da so po razkroju pridvornega gospodarstva do konca 13. stoletja in odtlej s spreminjanjem naturalnih dajatev v denarne (zaradi česar »bi mogli reči, da do srede 14. stoletja na slovenskih tleh skoraj ni bilo podložnika, ki ne bi dajal svojih obveznost vsaj deloma v denarju«) »fevdalci z zahtevo po denarni renti pravzaprav prisilili kmeta kot celoto, kot družbeni razred, da se je vključeval v blagovno-denarne odnose« (str. 170). Tudi za kasnejše obdobje, ki sovpada z njegovo »drugo stopnjo komercializacije« zemljiškega gospodstva od konca 15. stoletja dalje, je Gestrinov poudarek podoben (1973b, 48):

Komercializacija zemljiškega gospodstva se je pri nas v obravnavanem obdobju – v nasprotju z razvojem v precejšnjem delu srednje in v

vzhodni Evropi – izvršila v manjši meri s povečevanjem dominikalne zemlje in prehajanjem denarne v naturalno rento, kakor pa z večanjem neizmerjene tlake v veliki meri za prisilno tovorjenje ali pa za denarno odškodnino in z vključevanjem podložnikov v trgovske posle zemljiškega gospostva. Kmet v zvezi s spremembami na zemljiškem gospostvu seveda ni bil potisnjen iz blagovno-denarnega gospodarstva. Nasprotno, v procesu druge stopnje komercializacije zemljiškega gospostva se je še v povečani meri vključeval v neagrarno proizvodnjo, to je v trgovino, v vaško domačo obrt, v promet (tovorništvo), torej v blagovno-denarne odnose. Opisani proces komercializacije zemljiškega gospostva je kmeta sam po sebi potiskal v neagrarno področje dejavnosti in zlasti v trgovino. Tako so povečane denarne dajatve kmeta mnogokje nujno silile v kupčevanje.

Kmeta zunanji dejavniki »silijo« in »potiskajo«. Ne trdim, da navedeni dejavniki niso odigrali nobene vloge, prej nasprotno. To, kar želim poudariti, je vprašanje, ali res moremo kmeta obravnavati tako, kot da bi ne imel svojih namer in pričakovanj? Kot da bi ne imel svoje lastne iniciativnosti?

Navkljub tako jasno izraženi interpretaciji o prevladi zunanjih dejavnikov je treba pristaviti, da majhnost kmetij in nuja po dodatnem viru dohodka v denarju zaradi davkov ter bremen po Gestrinovem mnenju vendarle nista bila edina vzroka za širjenje kmečke trgovine. Posebej tovarništvo je razumel kot pomembno »dodatno« gospodarsko dejavnost podložnikov, pri kateri se kažejo »uspešnost, rentabilnost in deloma celo uveljavljanje podjetniškega duha«. Kot je navedel, »so posamezni kmetje na leto prodali po 500–1.000 tovorov blaga in cela krdela živine. Znani so tudi primeri, da so kmetje prodali kmetije (ki so jih imeli v dednem zakupu) in se začeli poklicno ukvarjati s trgovino« (Gestrin 1962, 17). To pomeni, da je Gestrin kmetom priznaval nekaj iniciativnosti in obenem težnjo po izboljšanju njihovih življenjskih pogojev. Niso bili povsem pasivni člani, ki bi se enostavno in avtomatično le odzivali na zunanje okoliščine ter pritiske, temveč jim je avtor pripisal »uspešnost« in »celo uveljavljanje podjetniškega duha«.

Podobno je mogoče ugotoviti tudi pri Grafenauerju. Po eni strani je ekonomsko stanje kmečkega gospodinjstva v zgodnjem novem veku sklenil s sledečo mislijo (1970, 629):

Edina sodba, ki si jo danes že moremo dovoliti, je trditev, da sta poznali graščinska in državna omejitev pri obremenitvi podložnika le

eno mejo: skrajno možnost njegove poprečne gospodarske eksistence. Zato tudi v tem času živi poprečni vaščan prav na robu možnega obstoja. [...] Kmet je vsako leto živel iz rok v usta, ob najtežjih delih z najslabšo prehrano.

Tudi pri njem zasledimo poudarek na nujnosti, saj naj bi bilo kmečko trgovanje »spričo strukture kmečkih posestev nujno za gospodarski obstanek«, zaradi česar je zajelo raznovrstno blago ter vse slovenske dežele (Grafenauer 1970, 627–628). Po drugi strani pa je mogoče zaslediti vsaj dve interpretativni potezi, ki sta po mojem mnenju pomembni in sodobni.

Že s svojo sistematizacijo »povezav« med kmetijskim in neagrarnim delom kmečkih dejavnosti med koncem srednjega ter zgodnjim novim vekom je Grafenauer (1970, 627–628) nakazal, da sta obe dimenziji tesno povezani. Od tod do ugotovitve, da je kmečko ekonomijo smotrno obravnavati (in razumeti) kot celoto, je le še korak, ki ga je avtor tudi storil, ko je razmišljal o našem nezadovoljivem poznavanju delovanja »gospodarskega obrata kmetije«. Kot smo že omenili, je namreč pomenljivo in prepričljivo opozoril na to, da bi morala analiza ekonomskega računa kmetije zajeti tudi »neagrarne zasluške kmečkega prebivalstva, zadolžitev, davke ipd.« Kljub temu je v istem zamahu pisal o »*postranskih dohodkih* iz neagrarne aktivnosti« (str. 619–651) – a če želimo na kmečko ekonomijo gledati kot na celoto, ki zajema tako kmetijske kot neagrarne dejavnosti, lahko še vedno govorimo o »postranskih« dohodkih?

Drugi zanimiv vidik je poudarek na dinamičnosti v kmečki družbi in ekonomiji, povezani s poseganjem po različnih virih dohodka (v trgovini, tovorništvu, prevozništvu in vključevanju v založniške oblike industrijske proizvodnje), ko je Grafenauer predlagal interpretacijo, da »le takšen gospodarski razvoj vasi od 15. stol. naprej razlaga tako strukturo prebivalstva kot tudi nastajanje drobne vaške posesti« (1970, 627–628). To pomeni, da je že nakazal možnost kompleksnejšega razumevanja razmerja med dejavniki, ki so ta pojav omogočali in spodbujali, in sicer da sta bila naraščajoča razslojenost na vasi ter povečevanje števila majhnih kmetijskih obratov bolj posledica obstoječih priložnosti pridobivanja dohodkov na trgu (kmetje so si lahko privoščili življenje na malih kmetijah zaradi drugih virov dohodka) kot pa obratno (kmetje so se morali udeleževati v drugih dejavnostih, ker so bile njihove kmetije premajhne).

Dejansko tudi pri Grafenauerju obenem najdemo dopolnjujočo možnost. Hkrati z naraščanjem »tiste skupine prebivalstva, ki je posebej tesno zvezana s podeželsko trgovino in obrtjo« v 16. stoletju, »se je ob tem

gospodarskem razvoju na vasi razvijala tudi druga, čeprav redkejša in maloštevilnejša skupina kmetov, ki so si s trgovanjem pridobili precejšnje premoženje in se vzdignili nad povprečje svojih sovaščanov» (Grafenauer 1974, 133–134). To pomeni, da je Grafenauer upošteval tudi možnost, da bi neagrarni viri dohodka ne predstavljali le načina za doseganje ravni preživetja in da preživetje vendarle ni bilo edino zamisljivo gibalno kmečke ekonomije – kmetje so z neagrarnimi dejavnostmi vsaj v nekaterih primerih tudi izboljševali svoje gnotne pogoje in življenjski standard, dvigovali svoj družbeni položaj ter (nenazadnje) k temu tudi zavestno težili. Tako gledanje se nekako potrjuje v njegovem razumevanju ekonomskih ozadij kmečkih uporov (1973, 27–29):

Ta gospodarski razvoj v smereh zgodnjega kapitalizma je deloval na osebni položaj podložnikov v smislu sprostitev [...]. Gospodarske možnosti so praktično nudile mnogo možnosti za premik podložnikov. Posebno tovarništvo je čedalje bolj odpiralo podložnikom in njihovim sinovom vrata v poslovno življenje in v svet, kamor ni segala moč njegovih gospodov. Tudi kolikor so sinovi ostali v domačih krajih, so nekateri postali kajžarji ali gostači in jih zemljiški gospodje očetove domačije niso mogli pripraviti do tega, da bi služili njim. [...] Še tedaj [1570] so podložniški sinovi dejansko odhajali, kamor so hoteli. [...] Prav ko si iščejo kmetje večje dohodka v svojem trgovanju, so nastajale od srede 16. stoletja naprej nove mitnice in pregraje trgovanja, združene tudi s povečevanjem mitninskih tarif [...]. Zato pač ni slučajno, da je v široki vstaji največkrat poudarjena uporniška zahteva odprava mitnic in mitnin na poti »proti morju«, boj za svobodo cest in kmečkega trgovanja ter da je puntarski nastop proti mitnicam in mitničarjem ostrejši kot njihov nastop proti graščinam.

Na tej točki smo ponovno pri temeljnem vprašanju o genezi poseganja kmeta na trg, ki kaže na nekakšno dvojnost, na dve vzporedni interpretaciji v slovenskem zgodovinoписju, ki soobstajata druga ob drugi pri istih avtorjih. To je obveljalo vse do današnjih dni. V novejšem delu se sicer najde sistematizacija »razlogov« za večjo koncentracijo tovarništva v nekaterih krajih, ki jih Miha Kosi (1998, 142) identificira štiri, med katerimi sta tudi »možnost kmečke trgovine« in »razvoj fužinarstva [...], ki je terjal transport«, ki bi ju bilo mogoče drugače ubesediti tudi kot zavestno izkoriščanje priložnosti s strani kmetov, vendar ob razlogu, ki se mu pravi »stanje kmetijstva (predvsem majhna posest in slabši naravni pogoji za

kmetijstvo, ki so silili prebivalstvo k postranskemu zaslužku)«. Prvi razlog pa naj bi bila »bližina pomembnih tranzitnih poti«. Tako se v bistvu soočamo z nerazrešeno dvojnostjo, kjer kmečka podjetnost in vzgibi ostajajo implicitni, medtem ko je element prisile izrecen, neagrarna dejavnost pa »postranska« in posledica majhnih kmetij (str. 139): »Tovorjenje se je razvilo tudi kot pomembna postranska dejavnost, posebej pri kmetijah, ki so se težko preživljale z lastnimi pridelki.« Tudi najnovejša sinteza upošteva oba momenta, tako da ob pehanju za preživetjem v siromaštvu h kmečkim vzgibom prišteva še željo po dobičku, »iznajdljivost« in »podjetnost«. Kljub temu, da ob že znanem upoštevanju naraščajočih bremen prevlada ocena, ki bi ji lahko rekli pesimistična, in da se podjetniški duh in vzgibi po izboljšanju življenjskih razmer nekako izgubi v teku interpretacije, pa je po mojem mnenju pomemben interpretativni premik pri Štihu in Simonitiju ta, da so kmečki agrarni in neagrarni dohodki vendarle razumljeni kot celota (2010, 217–218, 269, 317):

Kmeta sta gnali v posel tako borba za preživetje kot tudi želja po dobičku. Iznajdljivost in podjetnost sta omogočili, da so se nekateri prebili med bogatejše kmete in celo uspešne meščane, vendar pa je večina ostala v mejah tiste siromašnosti, ki je zagotavljala zgolj preživetje. [...] Povečane državne davke in močno narasle zahteve zemljiške gospodke je podložnik le stežka prenašal. Le redko jih je uspešno presegel z dodatno neagrarno dejavnostjo. [...] Enostavna enačba, ki jo je moral reševati kmet iz leta v leto, pa je bila, da je z agrarno (in neagrarno) dejavnostjo zagotovil dovolj zase in za obvezno oddajo: kmet = samooskrba + dajatve.

Postavil bi vprašanje o zaporedju, o tem, kaj je vzrok in kaj posledica. Ali so res zunanji pritiski v obliki dajatev in davkov tisti, ki poganjajo kmeta na trg v iskanju denarnih dohodkov, ali ni morda njegova predhodna in samostojna vključitev v trgovinsko menjavo tista, ki sploh omogoči nalaaganje in stopnjevanje tovrstnih bremen? Ali ni šlo morda vsaj za vzajemno učinkovanje? Enako velja za demografsko rast in drobljenje kmetij kot nje- no neizogibno posledico – ali pa, obratno, drobljenje kmetij in demografska rast kot posledica tržnih priložnosti. Podobno bi lahko rekli o kmečki »podjetnosti«, ki ne najde trajnega mesta med razlogi ali dejavniki pomena in razmaha neagrarnih dejavnosti v kmečki ekonomiji na Slovenskem. Ob natančnejšem pregledu del, mnenj in ocen slovenskih zgodovinarjev pa je dejansko mogoče sestaviti dokaj dolg niz interpretacij, ki upoštevajo

in poudarjajo kmetovo željo po dobičku, katere obstoj seveda predpostavlja bistveno zavestnejše in samostojnejše kmečko odločanje. Ravno zato, ker se kmetovi samostojni vzgibi nekako izgubijo v interpretacijah, a igrajo pomembno vlogo v konceptu integrirane kmečke ekonomije, ki ga predstavljamo v naslednjem poglavju, bomo temu vidiku posvetili še nekaj odstavkov.

Za začetek bomo podvomili v uveljavljeno paradigmo, da so bili (pre)majhne kmetije, njihovo drobljenje in ustanavljanje novih enot z zelo malo obdelovalne zemlje posledica pritiska demografske rasti, kar je s seboj prinašalo nujno poseganje po »dodatnih« dohodkih.

Marsikaj se pojasni že z Žontarjevo predstavitvijo diskusij o določilih policijskega reda za Kranjsko sredi 16. stoletja, objavljeno v petdesetih letih prejšnjega stoletja. Po tem, ko jim odvzamemo polemični in negativni predznak, je iz argumentacij plemstva mogoče izluščiti sliko procesa vzpostavljanja novih kmečkih enot in gospodinjstev na slovenskem podeželju, ki zelo jasno prikazuje, kako je bilo osamosvajanje mladih kmečkih mož in vzpostavljanje novih gospodinjstev brez zadostne zemlje za preživljanje prej kot posledica zunanjega (demografskega ali drugega) pritiska stvar proste in zavestne izbire, ki je slonela na predpostavki, da je mogoče živeti tudi od drugih virov dohodka poleg kmetovanja. »Na Kranjskem obstaja občutna težava [z vidika plemstva] v tem, da na kmetih skoraj noben mlad kmečki fant noče služiti, marveč se oženi, si postavi hišico na gmajni, postane podružnik ali gostuje pri podložnikih, dela v dnini in se ukvarja z raznim kupčevanjem, pogosto bolj kot naseljeni podložniki« (Žontar 1956–1957, 80). Pri tem so kmečki fantje raje zapuščali domača gospostva in odhajali v »tuje službe«, kot pa delali na družinski kmetiji, očetje podložniki so po lastni presoji svoje sinove poročali in jih dajali »učiti kakšne obrti« ter pod svojo streho prosto jemali poročene in samske gostače. Podružniki so si na gmajni gradili hišice, urejali in ograjevali vrtove ter sejali žito, in to z dovoljenjem gosposke ali pa kmečkih podložnikov, ki so jim pri tem tudi pomagali. Podružniki in gostači so se ukvarjali z »dninarskim delom in svojim rokodelstvom«, a tudi z drugimi dejavnostmi, ki so bile dovoljene le »naseljenim kmetom« (str. 80–81). Kmečki sinovi, podružniki in gostači so v obdobju poletnega dela na polju odhajali »iz dežele na mlatev, trgatev ali drugo delo« (str. 80–81).

Tudi interpretacija samega Josipa Žontarja potrjuje, da je razloge za kmečko poseganje po virih dohodka na trgu treba iskati bolj v kmečki iniciativnosti in podjetnosti pri izrabi tržnih priložnosti kot pa v zunanjih dejavnikih prisile ter da je pri »kmečkem sloju [...] mogoče govoriti o del-

nem gospodarskem, čeprav ne družbenem dvigu» (1956–1957, 119). Že v prvi polovici 16. stoletja je bilo na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem opaziti »močno diferenciacijo« med kmeti (str. 120):

Na kmetih se je položaj pravih kmečkih gospodarstev gotovo nekoliko poslabšal zaradi zvišanja naturalnih in denarnih dajatev, davkov in raznih pristojbin [...]. Dasi je naraslo število prebivalcev, je na kmetih manjkalo poslov. Močno pa je naraščal sloj kajžarjev, ki so krčili gmajno in si izbrali kako gosposko za zaščitnico. Omenjeni kajžarji pa so bili tudi pomembni za razvoj platnarstva ter trgovine z živino in platnom. Tretjo plast kmečkega prebivalstva so tvorili gostači, ki so se zaposlili kot posli in dninarji. [...] Zaradi pogostih slabih letin so bile razmere na tržišču živil v 16. stoletju stalno zelo napete. To je dajalo tudi manjšim kmetom obilo možnosti dobrega zaslužka. Kot tovarniki in prevozniki so uživali polno svobodo gibanja, ki so jo znali izkoristiti za kupčevanje. Tako ni manjkalo kmečkemu človeku tedanje dobe možnosti, da si pridobi boljši gospodarski položaj. [...] Med podjetniki so bile zastopane mnogo širše plasti prebivalstva, kakor so doslej domnevali: poleg meščanov je poudariti zlasti trgovanje kmetov [ter plemstva in rokodelcev].

Z upoštevanjem tegob kranjskega plemstva zaradi iniciativnosti kmečkega prebivalstva in Žontarjevo interpretacijo se slika nedvomno precej drugače zariše ter obarva, celó globlje vzročno-posledično sosledje med majhnimi kmetijami in neagrarnimi dohodki se drugače osvetli. Zavestne izbire kmečkega prebivalstva se pokažejo kot precej izrazit dejavnik v zgodovinskem procesu. V nadaljevanju bomo navedli še nekaj primerov interpretacij, ki gredo v to smer, in sicer da je bil vzorec »majhna kmetija plus neagrarna dejavnost« izbira kmečkega prebivalstva, da sta bili kmečki gibalni podjetnost in želja po dobičku (ne pa le potreba in stiska) ter da je to lahko privedlo do ekonomskega in tudi socialnega dviga posameznih kmetov ravno preko neagrarnih panog.

Glede relacije med majhnimi kmetijami in neagrarnimi dejavnostmi se je morda najeksplicitneje izrazil Ignacij Voje, ki je jasno zatrdil, da je bila v razmerah zgodnjega kapitalizma konec 15. in začetek 16. stoletja delitev hub izbira kmeta, ne pa posledica zunanjega pritiska. »V bližini mest, trgov, poti in gospodarsko pomembnih kmečkih središč kmetu cela, nedeljena huba ni bila več potrebna. Dohodek je lahko poiskal tudi zunaj nje. To velja tudi za tista območja, kjer se je kmet začel ukvarjati s tovorjenjem

trgovskega blaga v karavanah» (Voje 1978, 149). Enako je treba tolmačiti Šornovo ugotovitev za obdobje 18. stoletja, da so kmetje raje plačevali kot popravljali ceste (1979, 160–162): »Vse kaže, da je bilo res tako, da so kmetje čedalje raje plačevali cestni davek, odkupnino od tlake, cestni prispevek ali kakorkoli že hočemo imenovati predpisano vsoto. Vključevanje kmetov v neagrarno proizvodnjo in v promet je bilo iz leta v leto opaznejše [...]. Poznamo veliko dokazov o tej resnici«. Kmetje so torej svoj čas raje namenjali pridobitnim dejavnostim v neagrarnih panogah, ki so jim prinašale denar.

Tako razpolagamo tudi z interpretacijami, po katerih sta med kmečkimi vzgibi pomembno mesto zasedali podjetnost in želja po dobičku, ne pa potreba po golem preživetju, kar je seveda povsem v skladu z zgornjo ugotovitvijo, da je bila tovrstna kmečka ekonomija izraz kmečkih izbir in ne le zunanjih prisil. »Da je bilo vse opravljeno z željo po dobičku, z voljo po tem, da pokažejo svoje sposobnosti trgovskega tveganja (zaplembe dobrin) in tako dalje, se razume samo po sebi in ni treba dokazovati posebej,« je ocenjeval Šorn, ko je opredeljeval vrste »kmečkega trgovanja« (1984, 43). Tu je pri kmetih uvideti tudi nekaj ambicioznosti. Tudi Valenčič je poudaril, kako nekateri kmetje niso trgovali iz nuje, temveč zaradi izkoriščanja priložnosti zaslužka (1981, 252, 260):

Bili so še drugi primeri kmečkega trgovanja, ki jih niso vzpodbudile male kmetije in potreba po dodatnih zaslužkih, temveč trgovska podjetnost in želja po pridobivanju denarja. [...] Sorazmerno veliko število živine pri kmetih loškega območja kaže, da so bile kmetije gospodarsko trdne in so brez dvoma mogle preživljati lastnike in njihove družine. K tovorjenju jih ni naganjala toliko gospodarska nuja in borba za življenjski obstanek, kolikor tamkajšnje gospodarske razmere, razširjeno platnarstvo in fužinarstvo ter prodaja izdelkov teh dejavnosti. [...] Na Gorenjskem je bilo precejšnje število takih podeželskih trgovcev.

Ker pa je bil Valenčič kritičen do količin, ki so jih kranjska mesta navajala kot obseg letnega pretovora posameznih kmetov (v tem primeru žebļev), je menil, da so taki primeri sicer obstajali, a »tovorniki z nadpovprečnim prometom so bili le redke izjeme v kmečkem tovarništvu; šlo je za posamezne podeželske trgovce, ki so imeli dovolj kapitala za trgovanje v večjem obsegu« (1981, 252). Tako je okoli leta 1700 tudi ljubljanski magistrat razlikoval med kmeti, ki občasno trgujejo z lastnimi pridelki, in »tistimi pre-

možnimi kmeti, ki so na podeželju vse pokupili ter stalno trgovali zunaj dežele« (str. 260).

Tudi pozni Gestrin je v delu, ki povzema in zaokroža njegove vseživljenjske raziskave, izrazil podobno stališče. Ob ohranjanju značilne dvojnosti vzrokov je uporabil iste besede kot Valenčič (Gestrin 1991, 248): »Vzrok za kmečko trgovino niso bile samo majhne kmetije in nuja po dodatnem zaslužku, ampak tudi želja po pridobivanju denarja in trgovska podjetnost.« Hkrati je navajal, da so bili v 16. stoletju v kmečki trgovini dejavni najrazličnejši sloji (str. 254):

S kmečko trgovino so se v tem obdobju ukvarjali vsi sloji vaškega prebivalstva. Vanjo so posegali imetniki celih in manjših podložnih kmetij, kajzarji in osebenjki ter vaški obrtniki, čeprav je bila njihova udeležba lahko zelo različna. Bili so podložniki, ki so se vključevali v kmečko trgovino precej redno ne glede na socialno pripadnost in gospodarski položaj; drugi pa so se odpravljali na pot le občasno, morda nekajkrat na leto.

S tem smo pri pojavu ekonomskega in socialnega dviga med kmeti, kjer ne najdemo le primerov velikih kmetov, ampak tudi kajzarjev, ki se s pomočjo neagrarnih dejavnosti povzpnejo na raven srednje velikih kmetov. »Zelo mnogo kajzarjev se je ukvarjalo z obrtjo, v nemajhni meri pa tudi s podeželsko trgovino in tovarništvom. Med slednjimi so si mnogi s podjetnostjo ustvarili trdno gospodarsko podlago in prenekateri med njimi niso po imetju kar nič zaostajali za gruntarskim življenjem« (Blaznik 1973, 201). Pavle Blaznik je pokazal na loške primere dviga tudi onkraj meja kmečkega stanu, ko je omenjal veletrgovce, ki niso samo trgovali, ampak so bili tudi založniki izdelkov podeželske obrti. Ti založniki so prihajali iz vrst domačega, kmečkega prebivalstva: kmečki sinovi so se preselili v Škofjo Loko in se sčasoma dvignili nad povprečne loške trgovce ter se začeli ukvarjati z založništvom (str. 289). Zelo podobno je ugotavljal tudi Šorn, čigar interpretacija na to temo je nekoliko bolj artikulirana in ne zajema le ene lokalne stvarnosti, temveč širši slovenski prostor (1984, 38)

Spoznali bomo [. . .], da je kazal kmečki trgovec podobne ambicije kot trgovec v mestu, da se je določeno število kmečkih trgovcev, ki so obogateli, enostavno naselilo v mestih in po nekaj letih uspešnega delovanja težilo za tem, da bi jih sprejeli v gremij grosistov. Videli bomo, da je prenekateri mestni trgovec za vedno ostal trgovec ali celo

nazadoval na stopnjo trgovčiča, da pa je temu nasproti dokaj kmeč-kih trgovcev še precej pred naselitvijo v mestu organiziralo v svojem okolju založniški način proizvodnje, da so svoj akcijski radij tako zelo povečali.

Zdi se mi, da smo do te točke v slovenskem zgodovinopisju zbrali dovolj argumentov, ki oporekajo interpretaciji, da so se kmetije drobile in kajže ustanovljale preprosto (in vzročno enosmerno) zaradi povečevanja števila prebivalstva ter da so tako nastale nesamozadostne kmetijske enote kmečki živelj silile v neagrarne dejavnosti, kar naj bi dodatno pospeševali naraščajoči davki in dajatve.

K povedanemu je vredno dodati še nekaj sklepov, ki so po mojem prepričanju velikega pomena ne samo za dojemanje kmečke ekonomije kot take, ampak tudi za razumevanje njene širše vloge. S svojim ustrojem, ki je slonel na kombiniranju agrarnih in neagrarnih dohodkov ter samooskrbe in tržnih dejavnosti, je bila kmečka ekonomija izstopajoč dejavnik ne le v zgodovini podeželja, temveč tudi v širši ekonomski in siceršnji slovenski zgodovini zgodnjega novega veka. Gre za to, da je bil slovenski kmet zagovornik liberalizacije trgovine, da je izvor ekonomske modernizacije na Slovenskem treba iskati na podeželju ter da je pri nas podeželje prevladalo nad mestom. V ta namen pa nazaj h Gestrinu (1962, 22):

Poleg teh družbenih premikov na podeželju pa se je v tem stoletju [16.] bistveno spremenilo tudi kmetovo mišljenje. S posegi v neagrarno proizvodnjo, zlasti v trgovino in promet, se je večalo njegovo znanje izven kroga vasi. [...] V njem se vse bolj jasno oblikuje zahteva po prosti trgovini in je bil kmet pri nas vsekakor prvi pomembni pobornik svobodne trgovine. To je bila vsekakor ena važnih pobud, ki so ga tirale v velike upore.

Gestrin je izrazil tudi mnenje, da je bil »ena izmed poti« za razrešitev problema »prehoda iz fevdalizem v kapitalizem« oz. nastopa modernejših oblik ekonomije »prav študij procesa komercializacije (podeželja posebej) in vsega, kar je z njim v zvezi«. To svojo tezo je utemeljeval z ugotavljanjem razlik med zahodno in vzhodno potjo, po katerih je šel »globalni razvoj v kapitalizem v evropskem prostoru«, in z umestitvijo slovenskega primera v evropski kontekst. »V Zahodni Evropi, kjer je proces komercializacije v njeni drugi fazi v veliki meri vključeval tudi kmečko prebivalstvo podeželja, širil bazo razvoja kapitalističnih elementov [...], sta se kapitalistična

proizvodnja in kapitalizem sploh hitreje razvijala oz. uveljavljala«. Slovenski primer naj bi bil nekje vmes (Gestrin 1982b, 209), a kar želim poudariti na tem mestu, je ravno namig, da naj odgovor na vprašanje prehoda v dobo industrializacije na Slovenskem iščemo kar na podeželju (komercializacija podeželja), kjer ga danes dejansko iščejo najnovejše interpretacije v mednarodnem zgodovinopisju (npr. de Vries 2008).

Integrirana kmečka ekonomija: koncept in primerjalni pristop

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

Čeprav rezultati številnih raziskav z uporabo različnih konceptualnih orodij na evropski ravni kažejo drugačno sliko, prevladujoče razumevanje tradicionalne kmečke ekonomije ostaja zvesto pogledu, da je težila k samozadostnosti in da ni bila povezana s trgov ali pa kvečjemu le obrobno. Ker so bili največ zanimanja na evropskem podeželju deležni domnevno pomembnejši procesi, povezani z dozorevanjem pogojev in izzivov gospodarske modernizacije, posebej moderne industrializacije, je bil pogled na kmečko ekonomijo pretežno v luči teh procesov in zato enostranski, podcenjevalen in v končni fazi zavajajoč.

Za številne ekonomske zgodovinarje so kmetje, ki so živeli avtarkično, le nadležna prikazen. Tisti, ki so živeli od samooskrbnega kmetijstva, so odpisani. Tisti, ki so se sezonsko selili, so revni. Tisti, ki so se poleg kmetijstva ukvarjali še s čim drugim, so siromaki, ki živijo v pomanjkanju. Kar koli je takšen kmet postoril in ne glede na to, koliko si je prizadeval, ni imel možnosti, da bi izboljšal svojo življenjsko ali socialno raven. »Socialni dvig v tovrstni podeželski družbi je mit« (Thoen 2001, 145). Takšen kmet predstavlja oviro na poti modernega razvoja, je nebodigatreba evropske ekonomske zgodovine. Pri tovrstnem pristopu je kmet pozitiven lik in vreden pozornosti le v primeru, če je funkcionalen modernemu razvoju ali izvaja specializirano kmetijstvo za trg. Da bi ga opazili in obravnavali v pozitivni luči, mora prispevati h kapitalističnemu razvoju. Tak pogled je dvojno problematičen: po eni strani je anahronističen, po drugi pa teleološki. Zakaj ne bi kmečke ekonomije obravnavali zaradi nje same in zaradi tega, kakšna je bila, ne pa s perspektive njenega morebitnega prispevka k modernemu razvoju?

Izhodišča integrirane kmečke ekonomije

Tudi nekateri od predstavljenih konceptov in pristopov se namreč ukvarjajo s kmečko ekonomijo bolj instrumentalno, saj je njihov glavni raziskoval-

ni interes drugje, predvsem v razvojnih procesih. V nekaterih primerih se na kmečko ekonomijo gleda kot na nekaj, kar je treba preseči. Kljub temu marsikateri izmed njih nudi uporabna orodja, s katerimi je kmečko ekonomijo mogoče rešiti predsodkov, ki slonijo na paradigmah revščine, nespremenljivosti in pasivnosti, ter posledične percepcije, po kateri je bila kmečka družba nepremična, kmetje pa pasivni akterji, ki so se samo odzivali na zunanje vzgibe.

Skoraj nepreštevna množica raziskav o protoindustriji, pluriaktivnosti in drugih temah priča o tem, da je angažiranost kmetov v neagrarnih sektorjih ena najvidnejših značilnosti v zgodovini evropskega podeželja. Ne glede na predmet zgodovinske raziskave se bodo kmečke prakse kombiniranja dohodkov kot po naključju prikazale na površju zgodovine podeželja. Kljub temu je bila ta očitna skupna značilnost podeželske Evrope sama na sebi le redko predmet specifično usmerjenih in primerjalnih raziskav.

Naš namen je razviti in preizkusiti konceptualizacijo kmečke ekonomije, s katero bi lahko presegli le parcialno fokusirane ali selektivno uporabne modele in terminologijo ter poleg tega dosegli boljšo primerljivost v prostorski ter časovni dimenziji. Za izhodišče smo sprejeli ugotovitev – ki je sicer v dobršni meri prisotna v znanosti, a precej redkeje privedena do logičnih posledic na ravni interpretacije –, da kmečko prebivalstvo marsikje ni živelo od samooskrbnega kmetijstva, ampak je izkazovalo precej raznolike vzorce pridobivanja dohodkov. Predlagani izraz za opredelitev tega pojava je »integrirana kmečka ekonomija«. Čeprav je ta koncept nastal s povezovanjem tradicije slovenskega in italijanskega zgodovinopisja, je njegova »pradomovina« v resnici Slovenija, pretežno hribovita dežela, v kateri so močno prevladovali male kmetije in kajže ter kjer je tradicija preučevanja »kmečke trgovine«, »tovorništva« in »dodatnih dejavnosti« prinesla veliko dokazov o kombiniranju različnih dejavnosti s strani kmečkega prebivalstva. Kot že rečeno, so kmečke dejavnosti v sekundarnem ter terciarnem sektorju tu imele makroekonomske razsežnosti in so bile pretežno izvezno usmerjene. Na ta način je bilo mogoče na osnovi slovenske stvarnosti oblikovati koncept, ki se je izkazal kot uporaben tudi v širšem evropskem prostoru, in ga predlagati v mednarodnem zgodovinopisnem prostoru, v katerem se postopoma že uveljavlja.

Kaj pa je kmete v Sloveniji in po vsej Evropi gnalo k očitno razširjeni usmerjenosti k združevanju tržno usmerjenih dejavnosti v različnih sektorjih? Njihovo vključevanje v preplet industrijskih, trgovskih in transportnih dejavnosti je nedvomno predstavljalo nujo. Za mnoge kmete je bilo pridobivanje dohodkov zunaj kmetije sestavni del strategije za doseganje

ravni preživetja in plačevanje zemljiških, deželnih ter cerkvenih dajatev in državnih davščin. Vendar ugotovitev, da je bilo nujno, še ne pomeni nujno tudi tega, da stojimo pred pasivno sprejeto rešitvijo, in niti tega, da imamo preprosto opraviti z izhodno strategijo iz stiske in potrebe.

Na mnogih območjih Evrope je bil znaten del kmetijskih obratov pogosto premajhen, da bi gospodinjstvom omogočali preživljanje samo z lastnimi pridelki. Skozi zgodnji novi vek so se številčno povečevali pripadniki slojev podeželskega prebivalstva in vrste kmečkih enot z malo zemlje. Pravzaprav je opaziti stopnjevanje v procesu ustanavljanja kmetijsko nesamozdostnih gospodinjstev, in sicer tako v obliki kajž in drugih enot z malo ali nič zemlje kot tudi s postopnim drobljenjem starejših ter večjih kmetijskih obratov (hub oz. gruntov). Ali je pojmljivo, da bi kmetje skozi več stoletij svoje gospodarjenje peljali v smeri svojega ekonomskega propada, ne da bi kakor koli ukrepali, na primer s prilagoditvijo starosti ob poroki in vzorca dedovanja? Ali bi lahko razumneje domnevali, da množenje gospodinjstev preko ravni preživetja, ki ga je zmogla zagotoviti sama kmetijska zemlja, nakazuje, da je podeželsko prebivalstvo računalo in izkoriščalo možnost dostopa do alternativnih dejavnosti? To bi pomenilo, da moramo ekonomsko racionalnost drobljenja kmetijskih gospodarstev iskati v pričakovanjih in priložnostih, ki so jih nudile tržno usmerjene dejavnosti. Posledično so na sistemski ravni nekmetijski in nasploh tržni viri dohodka predstavljali gradnik v kompleksnejši ter celoviti ekonomski strategiji. Kmetje so računali ter aktivno in sistematično uporabljali možnost dostopa do drugih dejavnosti. Ta možnost je bila očitno eden od vidikov, ki so jih upoštevali pri načrtovanju gospodinjstev. Če bi temu ne bilo tako, bi ne naleteli na tolikšno število kmetijsko nesamooskrbnih enot.

Raznolika paleta nekmetijskih virov dohodka je kmečki družbi omogočala strukturno preseganje okoljskih, tehnoloških in drugih možnih omejitev, kar podpira interpretacijo, da neagrarne in tržno usmerjene dejavnosti niso bile nujno v podrejeni vlogi v razmerju do samooskrbnega kmetovanja. Ali je potemtakem sprejemljivo razmišljati o tovrstnih dejavnostih zgolj kot o prehodnem ukrepu za premagovanje trenutnega pomanjkanja ali slabe konjunktore, ko kmetijski viri niso zadoščali za preživetje? Koncept integrirane kmečke ekonomije na to vprašanje daje negativni odgovor. Zato je smiselno narediti temeljni obrat v perspektivi, in sicer od interpretacije, da so se tržno usmerjene in nekmetijske dejavnosti opravljale zato, ker so bila kmečka gospodarstva premajhna in kmetijski dohodki posledično nezadostni, k spoznanju, da so bila kmetijska gospodarstva majhna zato, ker so kmetje razpolagali z različnimi viri dohodka.

Integrirana kmečka ekonomija je predlagana definicija te stvarnosti. To je ekonomija, v kateri so se kmečko prebivalstvo in kmečka gospodinjstva preživljali s kombiniranjem samooskrbnega kmetijstva s tržno usmerjenimi dejavnostmi; pravzaprav so bile lahko tudi kmetijske panoge vsaj delno tržno usmerjene. Poleg tega so se tudi premožnejši kmetje udeleževali v praksah kombiniranja dohodkov z dejavnostmi zunaj kmetije.

Koncept je bil nekaj let v razvojni fazi (Panjek 2017 in 2018b), zdaj pa lahko orišem teoretične premise integrirane kmečke ekonomije.

Teoretične predpostavke integrirane kmečke ekonomije

1. Integrirana kmečka ekonomija izhaja iz programskega premika perspektive, saj se primarno fokusira na samo kmečko ekonomijo, ne pa na njene implikacije in učinke na širše gospodarstvo ali na gospodarski razvoj sektorjev ali regij.
2. Integrirana kmečka ekonomija pojem »kmečka« razume vključujoče, tako da vanj zajame tiste, ki tako rekoč niso imeli zemlje, kakor tudi tiste, ki so razpolagali z mnogimi hektarji, ter vse, ki so se nahajali vmes, ne glede na njihovo pripadnost različnim družbenim in ekonomskim slojem ter kategorijam in ne glede na njihovo poimenovanje v različnih evropskih družbenih ter institucionalnih okoljih in jezikih.
3. Integrirana kmečka ekonomija kmečke družbe in ekonomije ne obravnava kot zaprte oziroma avtarkične, temveč kot v osnovi odprte. Niti v odročnih gorah vasi niso tvorile izoliranega in samooskrbnega gospodarstva ter družbe. Posamezniki, družine in skupnosti so z bližjimi sosedi kakor tudi s širšim svetom, ki so ga sestavljale vasi, kraji, mesta, dežele in države, imeli družbene in ekonomske odnose na temeljih sorodstva, zavezništev, trgovine ter migracij.
4. Integrirana kmečka ekonomija zavzema celostni pristop h kmečki ekonomiji: njena osnovna predpostavka je ta, da so bili različni viri dohodka elementi celovite ekonomske strategije, v kateri so kmetje računali na in izkoriščali priložnosti dostopa do alternativnih dejavnosti. Posledično je treba kmečko ekonomijo, ki temelji na integriranju dohodkov, obravnavati v njeni celoti, kot sistem.
5. Integrirana kmečka ekonomija zajema vse dejavnosti in oblike dela iz primarnega, sekundarnega ter terciarnega sektorja, ki niso namenjene lastni rabi in porabi, temveč so tržno naravnane in je njihov dohodek rezultat tržnih transakcij blaga (od pridelkov in surovin do končnih izdelkov), dela ali storitev. Sicer si ne postavlja omejitev v

- obliki potrebnih kombinacij med sektorji, hkrati pa različnih kombinacij ne izključuje. Poleg tega tudi pridelava pridelka, namenjenega prodaji, predstavlja tržno naravnano dejavnost, obliko specializacije ter izraz volje in sposobnosti izrabe priložnosti na trgu.
6. Integrirana kmečka ekonomija izpodbija predpostavko, da je ekonomija kmečkega gospodinjstva usmerjena izključno v preživljanje in preživetje, kot tudi, da je zatekanje k dejavnostim, drugačnim od samooskrbnega kmetijstva na kmetiji, izviralo samo ali predvsem iz potrebe. Vzporedno postavlja pod vprašaj zrcalno sliko, da je bila dohodkovna integracija praksa, omejena na manj premožne sloje podeželskega prebivalstva. Nasprotno zatrjuje, da so bili tako bogati kot revni kmetje sposobni in pripravljeni zasledovati boljši življenjski standard ter socialno mobilnost in da so iz te motivacije izvirale prakse kombiniranja dohodkov, ki so tudi dejansko lahko vodile do takšnih izboljšav.
 7. Integrirana kmečka ekonomija kmetom priznava iniciativnost, vidi jih v vlogi dejavnih akterjev zgodovine podeželja, ki se ne le pasivno odzivajo na zunanje impulze in vplive. Kmetje so izbrali prakse integriranja dohodkov, izbrali so dejavnosti, v katere so se vključevali, ter se odločali o tem, ali jih bodo spremenili in zamenjali z drugimi, ko se je pojavila potreba ali pa pokazala priložnost.
 8. Integrirana kmečka ekonomija priznava, da so kmetje izkazovali prizadevnost, in sicer z optimizacijo delovne sile, veščin, časa in celo geografskega dosega vseh družinskih članov, ob upoštevanju starosti, spola in življenjskega cikla, da bi se preživljali in po možnosti boljše živeli, pri čemer niso imeli odklonilnega odnosa do izboljšanja ravni svoje potrošnje.
 9. Integrirana kmečka ekonomija se pojavlja v gospodinjstvu, vendar ni le glava gospodinjstva tisti, ki določa integriranje dohodkov, temveč vsi družinski člani skupaj. Vsak od njih se namreč lahko ukvarja z dejavnostmi, drugačnimi od obdelovanja in reje na lastni kmetiji, in sicer za polni ali krajši delovni čas, sezonsko ali začasno. Integrirana kmečka ekonomija je rezultat kombinacije vseh delovnih aktivnosti članov gospodinjstva, tako v skladu s starostjo in spolom kakor tudi v primerih, ko so spolno specifične naloge zamegljene. Ker pa so arhivski viri, ki omogočajo vpogled v gospodarsko življenje, delitev dela in oblikovanje proračuna na ravni posameznih družin, za starejša obdobja redki, je integrirano kmečko ekonomijo mogoče opazovati tudi na ravni vasi ali pokrajine. Prednost manjših območij, kot so vasi ali

skupine vasi, je v večji natančnosti rezultatov, saj lahko širša območja popačijo oceno. Po drugi strani pa so širše regionalne raziskave koristne za ugotavljanje prisotnosti in splošnih vzorcev (vrst in načinov) integriranja dohodkov.

10. Integrirana kmečka ekonomija vključuje vse oblike dela in vrste dejavnosti ter številna dognanja zgodnejših ekonomsko-zgodovinskih konceptov in pristopov, kot so protoindustrija, pluriaktivnost, alpska integrirana ekonomija, kmečka družinska ekonomija (Čajanov), prizadevnost, iniciativnost ter migracijske študije. Po drugi strani pa zavrača njihov morebitni instrumentalni ali postranski interes za kmečko ekonomijo, kronološke omejitve pa tudi interpretacije, ki zagovarjajo ekskluzivnost na podlagi geografskih, institucionalnih ali kulturnih omejevalnih kriterijev. Integrirana kmečka ekonomija jih nadgrajuje s svojim celostnim pristopom in z usmerjenostjo interesa v kmečko ekonomijo kot tako.
11. Integrirana kmečka ekonomija predstavlja dolgoročno značilnost kmečke ekonomije v Evropi, ki sega (najkasneje) od poznega srednjega veka do vključno 20. stoletja, ki je prestala obdobja razvoja, stagnacije in krize ter kmetu omogočila, da jih je izrabil ali prebrodil.
12. Integrirana kmečka ekonomija je geografsko vključujoč koncept, ki je svojo uporabnost izkazal širom Evrope, ne glede na institucionalne in kulturne spremenljivke. Obstoječa literatura o protoindustriji, pluriaktivnosti, ekonomski iniciativnosti in prizadevnosti omogoča njeno razširitev na celotno zahodno ter srednjo Evropo. Njeno prisotnost potrjujejo specifične regionalne študije primerov iz Slovenije, severne in srednje Italije, Švedske in Skandinavije nasploh ter srednjevzhodne in vzhodne Evrope.

Značilnosti integrirane kmečke ekonomije

Integrirana kmečka ekonomija ni le koncept in teoretičen pristop, ampak tudi način delovanja kmečke ekonomije v praksi. Kot taka ima nekatere značilne lastnosti, ki jo opredeljujejo.

Kmetje so kombinirali samooskrbno kmetijstvo in tržno usmerjene dejavnosti, da bi se preživljali, tako kot pri vsaki gospodarski dejavnosti človeka. Ob tej osnovni stvarnosti, na katero pa niso bili preprosto vezani in omejeni, so sprejemali tudi strategije diverzifikacije dela in dohodka, da bi si izboljšali življenjski standard. O dejanskem obstoju možnosti takega izboljšanja na podlagi praks kombiniranja dohodkov prepričujejo empirični dokazi, kot so primeri socialnega dviga bodisi znotraj kmečke družbe bodi-

si preko njenih meja s prehajanjem v druge, višje družbene sloje in statuse. Ta ugotovitev ne pomeni, da se kmetje nikoli niso zatekali k integriranju dohodkov, da bi reševali stiske zaradi pomanjkanja in revščine, temveč da to ni bila značilna lastnost poseganja po raznorodnih virih dohodka. Skozi desetletja in stoletja so se spreminjale gospodarske razmere ter razpoložljive priložnosti. Kar je bilo izvorno stvar izbire, je kasneje lahko postalo nujno. V 16. stoletju je bila na primer lahko odločitev za postavitev kajže (preživljanje z neagrarno dejavnostjo) smotrna, v 17. stoletju je isti obrat brez zemlje lahko postal past za preživetje, v 18. pa se je utegnil izkazati kot priložnost. Toda enačenje kmečkega integriranja dohodkov z nujno pomeni, da logiko stvarnosti pretirano poenostavljamo, zaredi česar je tak zaključek preprosto napačen.

Obenem kmetijstvo ni nujno predstavljalo podlage kmečke ekonomije, tržne dejavnosti pa niso bile preprosto njeno dopolnilo. Zato so v kmečkem gospodinjstvu neagrarne in tržne dejavnosti predstavljale načeloma enakovreden vir dohodka kmetijski proizvodnji, namenjeni lastni porabi. Integrirana kmečka ekonomija upošteva vse tri gospodarske sektorje (primarni, sekundarni in terciarni) in jih obravnava kot načeloma enakovredne sestavine celote. Soobstoj in kombinacija dejavnosti, ki pripadajo različnim sektorjem, sta vpisana v sam smisel in pomen pojma »integrirana ekonomija«: to, kar integrirana kmečka ekonomija integrira, so dejavnosti in viri dohodka iz različnih gospodarskih sektorjev hkrati. Zato nimamo preprosto opraviti s kmeti, ki so se prehranjevali z lastnimi pridelki in so se v zimskih mesecih zraven ukvarjali še s kako obrtjo (čepprav tudi ti sodijo v koncept) ali pa so se dodatni dejavnosti posvečali le ob slabih letinah, temveč s kmečkimi gospodinjstvi, ki so načrtno uporabljala plug (ali lopato), se hkrati ukvarjala z obrtjo in podajala na pot, viri njihovega dohodka pa so segali od dninarskega dela na polju do nezakonitega kupčevanja, industrijskih ter transportnih dejavnosti. Sistem integrirane kmečke ekonomije je bil fleksibilen: posamezne dejavnosti je bilo mogoče uvesti, razširiti, skrčiti ali opustiti, njihova vloga v strukturi dohodka kmečkega gospodinjstva se je skozi čas in prostor lahko spreminjala. Čeprav se njene pojavne oblike posledično lahko predružačile in spreminjale, je integriranje dohodkov ostajalo osnovna značilnost kmečke ekonomije.

V že objavljenem seznamu značilnosti integrirane kmečke ekonomije je bil srenjski svet prepoznan kot pomembna zakladnica virov, ki so bili na voljo za prakse integriranja dohodkov (Larsson 2017; Mocarelli in Tedeschi 2017). To lastnost je mogoče potrditi s številnimi primeri, zato smo jo tedaj uvrstili med splošne značilnosti integrirane kmečke ekonomije.

Nedvomno je srenjska zemlja, kjer je obstajala, odigrala pomembno vlogo pri integriranju dohodkov, in to na dva načina. Na strani samooskrbe je poljedelske pridelke dopolnjevala s hrano iz živinoreje in z zagotavljanjem drv ter gradbenega materiala, na strani integriranja dohodkov pa je nudila možnost trženja dobrin, proizvedenih na srenjski zemlji (meso, sir, volna, drva, oglje, apno, les itd.). Zato je srenjska zemlja marsikje imela zelo pomembno in celo osrednjo vlogo tudi v našem modelu, kakor je tudi sicer zagotavljala socialno in ekonomsko stabilnost premožnejšim, še bolj pa revnejšim. Vendar ni predstavljala nujne značilnosti integrirane kmečke ekonomije, saj obstajajo primeri, v katerih so kmetje kombinirali dohodke, ne da bi se pri tem opirali na kolektivne naravne vire. Poleg tega je bil vsaj del teh virov (npr. drva, les, kamen, travinje) lahko dostopen tudi na območjih, ki niso sodila v srenjski svet, in sicer tako na podlagi pravic do rabe kot tudi nezakonito.

Pri obravnavi sezonskih migracij in prizadevnosti smo prišli do ugotovitev, na podlagi katerih lahko storimo nadaljnji korak h konceptualni abstrakciji in sklenemo, da imajo kolektivni naravni viri, človeški viri in mobilnost v sklopu kmečke ekonomije eno skupno temeljno lastnost: vsi trije predstavljajo oblike aktiviranja razpoložljivih virov. Ugotovili smo namreč, da so bili kmetje sposobni celo ustvariti nove vire, kot v primeru migracij. Tako lahko sklenemo, da je ena izmed značilnosti integrirane kmečke ekonomije v tem, da je aktivirala širok spekter virov, in posledično dohodke iz lokalnih človeških in naravnih virov (vključno s srenjsko zemljo) kombinirala z možnostmi ter s priložnostmi za zaslužek v širšem prostoru, kot je to bil primer trgovine, transporta in različnih oblik migracij. Specifika integrirane kmečke ekonomije je torej ta, da aktivira in celo ustvarja vire ter s tem razprošča pahljačo razpoložljivih virov dohodka in možnosti zaslužka.

Zaradi omenjenih značilnosti je integrirana kmečka ekonomija kmečki družbi omogočala premagovanje naravnih in tehničnih omejitev ter tako znatno presegala možnosti okolja, v katerem je živela. Kombiniranje dohodkov je namreč zagotavljalo možnost preživetja populacije, ki je po številu presegala raven, kakršno bi dopuščala samo kmetijska zemlja in prehranjevanje z njenimi pridelki.

Več raziskovalcev je koncept integrirane kmečke ekonomije pospremilo z izrecnim ali implicitnim predlogom, da je v njem treba ustrezno upoštevati vpliv zunanjih trgov in zunanjega povpraševanja. Poleg tega se morajo upoštevati še drugi dejavniki, katerih izvor je zunaj dometa lokalne kmečke ekonomije, kot so širše spremembe in razvoj na gospodarskem ter po-

litičnem področju. Tovrstne silnice so se okrepile in pospešile od 18. in 19. stoletja dalje, a tudi v prejšnjih stoletjih niso bile odsotne. Vpliv eksogenih dejavnikov je v nekem obdobju lahko vzpostavil zvezo s pozitivnimi priložnostmi, kasneje pa postal »razlog šibkosti« (Mocarelli in Tedeschi 2017; Bulgarelli Lukacs 2017; Larsson 2017; Morell 2017; Lazarević 2017). Ti pomisleki in ugotovitve so pravilni ter skladni s teoretičnimi izhodišči integrirane kmečke ekonomije, saj je slednja odprta v zunanji svet. Na odprto kmečko ekonomijo pa nedvomno vplivajo zunanji in eksogeni dejavniki, in sicer v obliki povpraševanja in priložnosti, a hkrati tudi izzivov.

Doslej povedano je mogoče strniti v seznam značilnosti integrirane kmečke ekonomije.

Značilnosti integrirane kmečke ekonomije

1. Kmetje kombinirajo kmetijstvo in tržno usmerjene dejavnosti za preživljanje in/ali dvig svoje življenjske ravni.
2. Tržno usmerjene dejavnosti predstavljajo enakovreden (lahko manjši ali večji) vir dohodka v primerjavi s samooskrbnim kmetijstvom.
3. Izbrane dejavnosti in viri dohodka pripadajo vsem trem ekonomskim sektorjem (primarni, sekundarni, terciarni).
4. Sistem je dinamičen in fleksibilen, prilagaja se spremembam razpoložljivih virov dohodka in stanja na trgu kakor tudi prebivalstva ter družinske strukture skozi čas.
5. Kmetje aktivirajo razpoložljive naravne in človeške vire, poslovne in delovne priložnosti ter celo ustvarjajo nove resurse, da razširijo vire dohodka.
6. Nosilnost okolja je povečana preko števila prebivalstva, ki bi ga omogočila sama kmetijska zemlja.
7. Integrirana kmečka ekonomija je povezana z zunanjim povpraševanjem in eksogenimi dejavniki, kar lahko predstavlja priložnost ali pa izziv.

Primerjalni kontrolni seznam integrirane kmečke ekonomije

Koncept integrirane kmečke ekonomije je od svojega nastanka dalje opremljen s primerjalnim orodjem, ki ga sestavlja preglednica s seznamom dejavnosti, ki so prispevale k diferenciaciji in povečanju dohodkov glede na samooskrbno kmetijsko pridelavo. V prvotni seznam so bile vključene dejavnosti, povzete po tistih, ki jih omenja Coppola (1991) v svoji razpravi o »integrirani ekonomiji« v italijanskih (južnih) Alpah, in tistih, ki jih navaja de Vries pri obravnavi »prizadevnosti« na podeželju zahodne Evrope (2008,

Preglednica 3.1 Kontrolni seznam dejavnosti v integrirani kmečki ekonomiji

Sektor/dejavnost
I. Specializacija kmetijske proizvodnje
Povečana intenzivnost kmetijstva (brez prahe, mešana kultura ...)
Dninarsko delo v kmetijstvu (tudi sezonsko) in dolgotrajnejše pomožno delo na večjih kmetijah (dekle, hlapci ...)
Razširjanje/intenziviranje živinoreje
Povečana intenzivnost izkoriščanja gozdnih površin (z dejavnostmi iz primarnega sektorja, a tudi sekundarnega in terciarnega)
Širjenje obdelovalne zemlje (krčenje srenjskih in gozdnih površin)
Kamnolomi, premogovniki ipd.
Ribištvo
II. Predelava primarnih virov/pridelkov (vino, sir, mesni izdelki, oglje, apno ...)
Podeželska obrt
Založništvo (protoindustrija)
Delo v osredotočenih obratih (manufakture, fužine, rudniki ...)
Sezonski migranti: mobilni obrtniki (zidarji ...)
Mezdno delo v modernem industrijskem sektorju
III. Storitve na področju trgovine na srednjo in dolgo razdaljo (najem vlečne živine, krma, gostilne in prenočišča ...)
Transport blaga drugih lastnikov na kratko in srednjo razdaljo
Trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki (vključno z nabavljenim blagom) na kratko ter srednjo razdaljo
Krošnjarstvo (kramarstvo)
Tihotapstvo
Sezonski migranti: mobilni delavci (pristaniški težaki ...)
Uradna, zaupna dela (merilci, cenilci, priče ...)
Turizem
Kreditno poslovanje (dostop do posojil, dajanje posojil za obresti)

71–121, 169). Tipologije dejavnosti so razvrščene po gospodarskih sektorjih (primarni, sekundarni in terciarni) tako, da pride do izraza udejstvovanje v različnih sektorjih. Rezultat je kontrolni seznam (preglednica 3.1), ki omogoča nazorno sliko prisotnosti integrirane ekonomije in obenem enostavno primerjavo med različnimi kraji ter deželami ali med različnimi obdobji na istem območju.

Prvo različico kontrolnega seznama sem uporabil za zahodno Slovenijo (Primorsko in Gorenjsko) v zgodnjem novem veku. Pokazala je, kako je bila na tem razmeroma majhnem območju prisotna večina raznolikih dejavnosti, omenjenih na ravni zahodne Evrope in italijanskega južnega alpskega

prostora. To pomeni, da so bile njihova raznolikost, razširjenost in gostota na Slovenskem primerjalno zelo visoke. Od takrat so bila na kontrolni seznam nekatera področja dejavnosti (zaupne službe, ribištvo in turizem) dodana na podlagi empiričnih dokazov iz različnih študij primerov, s katerimi je bila uporabnost koncepta integrirane kmečke ekonomije preizkušena v Sloveniji, Italiji, Skandinaviji in na Japonskem (Panjek 2017, 39–44). Novi preizkus uporabnosti v srednjevzhodni in vzhodni Evropi bo verjetno prispeval še kako dodatno tipologijo.

Zaenkrat je najnovejši dodatek na seznamu kreditno poslovanje, ki ga je smotrno vključiti tako iz empiričnih kot teoretičnih razlogov. Kreditiranje je bilo razširjeno v povezavi s praksami integriranja dohodkov, saj so posojila in zakupi kmetom pogosto omogočali izvajanje tovrstnih dejavnosti (ne le v primeru hribovskih krošnjarjev in drugih sezonskih migrantov). Hkrati je posojanje denarja samo po sebi predstavljalo vir zaslužka premožnejših posojilodajalcev (tudi kmetov) v obliki obresti. Na konceptualni ravni se lahko vključitev v kreditna razmerja šteje za znak tržno usmerjenega vedenja in ekonomske iniciativnosti, v nasprotju z domnevno tradicionalno kmečko miselnostjo, ki naj bi se izogibala dolgovanju in posojilom.

Drugi del

Prakse na slovenskem podeželju

4

Zibelka integrirane kmečke ekonomije: Kranjska in Goriška (16.–18. stoletje)

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

Ines Beguš

Goriški muzej in Univerza na Primorskem

Vojvodina Kranjska in grofija Goriška predstavljata območje nastanka koncepta integrirane kmečke ekonomije. Posebej Kranjska je bila predmet razmeroma številnih zgodovinskih študij, v katerih je bila posebna ali izključna pozornost namenjena »neagrarnim« in »dopolnilnim« dejavnostim kmečkega prebivalstva, kar še posebej velja za kmečko trgovino, tovarništvo in prevoznništvo. Največ pozornosti slovenskih zgodovinarjev na to temo je pritegnilo območje vzdolž prometne povezave med Ljubljano in jadranskimi pristaniškimi mesti, kar pomeni Notranjsko in del Krasa. S teoretičnega vidika pa je bilo največ interesa deležno širše področje »kmečke trgovine«, ki je bilo vsebinsko in konceptualno dodelano ter periodizirano do prehoda iz 16. v 17. stoletje, in sicer zahvaljujoč Gestrinu, za 18. stoletje pa Grafenauerju. Za obdobje 17. in 18. stoletja je sistematičnosti bistveno manj. Ne glede na to tudi za Grafenauerja in druge avtorje iz prejšnjega stoletja lahko trdimo, da so ustvarili zelo dobro osnovo za nove raziskave, čeprav nekoliko neenako po posameznih območjih, panogah in obdobjih ter z nekaterimi težavami, na katere so opozarjali tudi že sami.

Pregled slovenske zgodovinske literature o Kranjski je pokazal, da od zadnjih del Ferda Gestrina v 90. letih prejšnjega stoletja nismo bili deležni obsežnejših študij o kmečkem poseganju v neagrarne dejavnosti. Bistveno manj pozornosti od Kranjske je bil deležen prostor nekdanje grofije Goriške, ki je segala od Tolminske prek Brd in Trnovske planote do Krasa. Za ta prostor je o začetkih nekoliko sistematičnejše obravnave mogoče govoriti šele na prehodu v 21. stoletje (Panjek 2002b, 161–172), to je v času, ko je interes za to temo v kranjskem prostoru zamrl. Pojav koncepta integrirane kmečke ekonomije je nato te raziskave obnovil in prenovil.

Način dela in izbora virov zahteva nekaj pojasnil. Prvo zadeva številčnost

zgodovinopisnih del, ki omenjajo kombiniranje kmetijstva z neagrarnimi panogami. Z izjemo nekaterih avtorjev se večina zgodovinopisja ni posebej posvetila tu obravnavani tematiki, a je kljub temu v številnih delih mogoče zaslediti omembe posameznih neagrarnih panog, v katere so se vključevali kmetje. Zato ni bilo mogoče zajeti vseh avtorjev, ki so kdaj koli omenjali kmetijsko dejavnost v kombinaciji z neagrarno. Prav tako ni bilo mogoče obravnavati prav vseh neagrarnih dejavnosti, ki jih je bilo na Kranjskem in Goriškem v zgodnjem novem veku izredno veliko. Zaradi tega se pretežno omenjajo tiste, ki so bile na določenem območju posebej razširjene in uveljavljene. Tretje pojasnilo se nanaša na omembe obrtnikov ali nosilcev sorodnih dejavnosti (npr. mlinar, sodar, fužinar), za katere ni vedno jasno, ali gre za specializirane poklice ali za podložnike, ki so kmetijsko dejavnost kombinirali z neagrarno. Zaradi tega tovrstni primeri tu niso obravnavani.

V začetnem delu podajamo nekaj podatkov o razdrobljenosti kmetij in pojavu ustanavljanja kajž. Čeprav je imelo obravnavano območje različne institucionalne predpise v zvezi s statusom kmetije, z dediščino ter s pravili in praksami zemljiškega trga, je namreč mogoče in smiselno podati splošno sliko, pri čemer bomo upoštevali glavne specifične. Obseg pojava manjših kmetij nam služi kot približek številčnosti samooskrbnih oz. nesamozadostnih kmečkih gospodarstev, za katera lahko predpostavljamo, da se niso preživljala le od svojih pridelkov. Tudi dajatve zemljiškim gospodom v denarju kažejo na to, da so bili kmetje dejavni na trgu, kjer so pridobivali denarna sredstva, s katerimi so jih plačevali. Zato nekaj pozornosti namenimo predstavitvi podatkov o obsegu tega pojava kot pokazatelja kombiniranja pridelovalnih in tržno usmerjenih dejavnosti.

V naslednjem, daljšem delu so predstavljene empirične informacije o različnih načinih integriranja dohodkov. Predstavitev različnih dejavnosti je razdeljena na tri dele. V prvem so obravnavane tiste, ki so bile prisotne v alpskem prostoru (Gorenjska in zgornje Posočje), v drugem kraške planote in goriški gričevnati svet (Kras, Notranjska, Trnovski gozd, Vipavska dolina in Goriška brda), v tretjem pa Dolenjska. V zaključkih je poleg interpretativnega povzetka ugotovitev podan prikaz prisotnosti različnih dejavnosti v vsaki od obeh dežel posebej, to je na Kranjskem in na Goriškem.

Razdrobljenost kmetij in kmečka gospodarstva z malo zemlje kot pokazatelj integrirane kmečke ekonomije

Razširjenost majhnih kmečkih posesti lahko razumemo kot pokazatelj stanja, v katerem gospodinjstva na podlagi lastnih kmetijskih pridelkov niso

mogla v celoti zadovoljiti svojih prehranskih potreb. Posledično so lahko majhne posesti pokazatelj in približek razširjenosti praks integracije dohodka. Glede na to, da so se tudi premožnejši kmetje ukvarjali s tržnimi in z neagrarnimi dejavnostmi, kaže delež majhnih kmetij nekakšen spodnji prag dejanske razširjenosti integriranja dohodkov. Kaj predstavlja majhno kmetijo in kolikšna velikost posesti zagotavlja samooskrbo, je sicer odvisno od več dejavnikov, kot so količina zemlje, okoljski pogoji, velikost družine in nenazadnje tehnike pridelave.

Obravnavano območje kranjske in goriške grofije sestavljajo večinoma alpske gore in doline ter kraške, gričevnate in hribovite planote. Obdelovalnih površin je malo, ravninske rodovitne nižine so omejene. Načeloma lahko rečemo, da so kmečko družino lahko vzdrževale le srednjeveške družinske kmetije, hube. Večina slednjih se je skozi čas v večjem delu zahodne Slovenije z delitvami dediščine in s prodajami razdrobila na manjše enote. Hkrati pa so zemljiški trg in dote nudili možnost povečevanja posesti, tudi kajžarjem.

Do poznega srednjega veka so bila kolonizirana vsa najprimernejša območja, zato so bile pozneje ustanovljene gospodarske enote praviloma manjšega obsega (kajže, košanje, ruti ali rovti). Še manjše od teh (podružniki oz. podruštva) so obsegale le vrt in pravico do uporabe srenjske zemlje, medtem ko gostači praktično niso imeli svoje zemlje in so živeli kot najemniki v hišah premožnejših kmetov. Območja, kjer je bila dovoljena ali prakticirana delitev kmetij, so prevladovala nad tistimi, kjer je obveljalo pravilo nedeljivosti kmetij. Rezultat teh pojavov je bil, da so do 18. stoletja majhne kmečke posesti močno prevladovale nad večjimi in samozadostnimi. Čeprav so kmečka gospodarstva na gorskih območjih vključevala velike travnate površine, ki so predstavljale pomembno bogastvo, je bilo obdelovalne zemlje malo. Zaradi tega mnogi kmetje z lastnim pridelkom žita niso mogli nahraniti svojih družin skozi celo leto.

Kar zadeva kmetijske tehnike, je treba omeniti, da je kmečko prebivalstvo uvedlo pomembne ukrepe za povečanje produktivnosti. Prvič, obstajala je splošna praksa pridobivanja dveh pridelkov na leto na isti njivi. Kot prikaz naj omenimo le dva primera, od katerih prvi velja za celotno Kranjsko v drugi polovici 17. stoletja in je plod Valvasorjevega opažanja, drugi pa je izjava Jerneja Celiča, župana in lastnika velike kmetije v Zakojci na Tolminskem iz leta 1745 (Panjek 2018a, 35):

Obdelana polja dajejo vsako leto dve žetvi. Kajti če se žanje pšenico ali rž, se takoj prepluži in takoj nato spet poseje zrna ajde [...]. In

prav tako se po žetvi ječmena, boba, leče, graha in drugih poljščin te vrste seje ajda. Tudi po konoplji ali lanu ali prosu ali še čem drugem. Na ta način se na eni njivi pobira pridelek dvakrat; kar se v drugih deželah ne dogaja, namreč v sosednjih.

»Ker se grunt nahaja v hribih, je drugi pridelek negotov, tako da se včasih pridelala nekaj malega ajde, a večinoma se pridelala repo in korenje, ki včasih ne zadostujeta domači potrebi« (Panjek 2018a, 35). Sredi 18. stoletja so tolminski kmetovalci nasploh izjavljali, da so zaradi zahtev kolobarjenja in dajatvenih obvez poleg pšenice sejali tudi rž, ječmen, korenje, repo ter deteljo. Na boljših zemljiščih v ravninskem delu Soške doline so dosegali po dva pridelka na leto, medtem ko je bila na pobočjih druga letna žetev vprašljiva, tako da so drugi pridelek pogosto predstavljale povrtnine. Vsekakor je bil tudi na severnem Primorskem drugi letni pridelek razširjena praksa (str. 35).

Drugi tip povečane intenzivnosti kmetijskih tehnik lahko zasledimo na Krasu. Ko regionalne podatke o setveni količini žita na površinsko enoto (286 litrov na ha) in o količini žita, potrebnih za prehrano človeka (0,8 litra na dan), povežemo s podatki o zalogah žita in o velikosti obdelovalnih površin v zapuščinskem inventarju Marka Gabrovca (1766), je mogoče sklepati, da na Krasu najverjetneje že takrat niso več izvajali prahe, temveč so uporabljali neprekinjeno zaporedje posevkov. Na ta način se je znatno povečala dejanska posejana površina in s tem pridelek. Drugi pomemben rezultat se nanaša na nosilnost kmetij na Krasu sredi 18. stoletja. Gabrovec je imel posest z okoli hektarjem obdelovalne zemlje in je bil v zapuščinskem popisu opredeljen kot »srednji kmet«. Z neto pridelkom žita, navedenim v inventarju, bi njegova srednje velika kmetija lahko vzdrževala 2,2 odrasla človeka skozi vse leto (Panjek 2018a, 33–35).

Vzporedna procesa drobljenja kmetij in ustanavljanja novih majhnih kmetijskih enot (kajž) na tem območju sta jasno razvidna v gospodstvu Rihemberk. V 16. in v prvih desetletjih naslednjega stoletja se je število gospodstvu podložnih kmečkih gospodinjstev skoraj početverilo. K rasti je poleg delitve starih hub največ prispevalo vrtozglavo povečanje števila kajž. Do leta 1624 je polovica gospodinjstev živela na posestvih z malo zemlje (preglednica 4.1). To kaže na razsežnost širjenja in intenziviranja tako agrarnih kot neagrarnih dejavnosti kmečkega prebivalstva, ki so bile pogoj za prehranjevanje hitro naraščajočega števila gospodinjstev.

V tem prostoru je bilo 16. stoletje obdobje gospodarske rasti. Tedanjo demografsko rast in množenje gospodinjstev z malo zemlje moramo razu-

Preglednica 4.1 Število kmečkih gospodinjstev na hubah in kajžah, podložnih gospodstvu Rihemberk (Kras, grofija Goriška)

Kategorija		1502	1624	Indeks*
Hube	Uradne enote	265	249	94
	Dejanska gospodinjstva	239	498	208
Kajže		33	524	1.589
Gospodinjstva	Skupaj	272	1.022	376
	Delež kajž (v odstotkih)	12,1	51,3	

Opombe * 1502 = 100. Predelava po Panjek (2022a, 70).

meti kot proaktiven odziv podeželskega prebivalstva, ki je izkoristilo priložnosti, ki so se ponujale predvsem v tržnih dejavnostih (od vinogradništva in živinoreje v primarnem sektorju do transporta v terciarnem). Na istem območju Krasa se je isti mehanizem razkril v 18. stoletju, in sicer kot odziv na vse večje priložnosti, ki jih je ponujalo novoustanovljeno prosto pristanišče v Trstu: kmečko prebivalstvo se je povečevalo, vendar selektivno, zlasti v vaseh, katerih ugodnejša lega je omogočala boljše izkoriščanje potencialov. Poleg tega je bila ta demografska rast v veliki meri odvisna od priseljencev iz bolj oddaljenega zaledja, torej ljudi, ki so se odločili za selitev, da bi izrabili nove priložnosti (Kalc 2018).

Proces v smeri drobljenja kmečke posesti je mogoče zaznati tudi v Alpah, kot na primer v gospodstvu Bela Peč na Gorenjskem. Tudi če ne upoštevamo krajev, enot in gospodinjstev, neposredno povezanih s fužinarstvom, ki jih ni mogoče z gotovostjo povezati s kmečkim stanom, je imelo več hub po dva ali tri solastnike (preglednica 4.2). Leta 1636 je bilo 17 hub takih, kjer so bili solastniki bratje, in 20 takih, kjer solastniki niso bili bratje (61 %). Nekateri od teh so vodili v solastništvu, mnoge pa so bile razdeljene na dejansko ločena gospodarstva. Tudi rutarske kmetije, ki so bile ustanovljene v novejšem času z izsekavanjem gozdnih površin (nekakšne gozdne kajže), so bile v solasti, večinoma bratov (posestniki z istim priimkom).

V alpskem prostoru je bila ponekod prisotna tudi drugačna ureditev, kot je nedeljivost kmetij (hub) v gospodstvu Škofja Loka na Gorenjskem. Toda tudi v tem primeru lahko opazimo znatno rast števila gospodinjstev med poznim srednjim vekom in sredino 18. stoletja. Medtem ko je število starih (nedeljivih) hub skozi stoletja ostalo izredno stabilno, je širitev potekala z ustanavljanjem novih posesti različnih dimenzij in kategorij: deležev hub, kajž in gostačev (po padajočem vrstnem redu velikosti zemljiške posesti). Te so v 18. stoletju predstavljale skoraj 70 odstotkov vseh gospodinjstev (preglednica 4.3). Le za okoli 30 odstotkov gospodinjstev, ki so živela na

Preglednica 4.2 Deljenje kmetij in rast števila gospodinjstev: gospostvo Bela Peč (Alpe, Gorenjska)

Kategorija		1498	1636
Hube	Število	61	61
	Število solastnikov	68	102
Rovti	Število	13	15
	Število solastnikov	13	21
Podružniki		?	162

Opombe Predelava po Panjek (2022b, 60) po podatkih iz Mlinar (2018).

Preglednica 4.3 Nedeljive kmetije in rast števila gospodinjstev: gospostvo Škofja Loka (Alpe, Gorenjska)

Kategorija	1318	1501	1754	1754*
Cele hube in več	1.126	1.016	1.129	30,7
Pustote (opuščene kmetije)	28	46	0	
Deli hub	0	97	1.164	31,7
Kajžarji in gostači	0	63	1.380	37,6
Gospodinjstva	1.126	1.176	2.795†	

Opombe *Delež v odstotkih. †Popis prebivalstva, v katerem so verjetno številni gostači zajeti v številu članov gruntarskih gospodinjstev, pri katerih so prebivali (kar razloži nižje število v primerjavi s številom enot v urbarju gospostva). Predelava po Panjek (2022b, 63) po podatkih iz Blaznik (1973).

celih hubah (gruntih), lahko predpostavljamo, da so zagotovo uživala za-nesljivo prehransko samooskrbnost. Ti podatki razkrivajo dve pomembni lastnosti agrarne strukture, za katero sta značilni nedeljivost kmetij in sistem dedovanja z enim dedičem. Ta sistem je bil socialno vzdržen, ker je bilo v gorah še vedno dovolj prostora za ustanavljanje novih kmečkih enot, ki jih je lahko postavil, kdor ni dedoval domačega grunta. Hkrati je bil tudi ekonomsko vzdržen, saj je kombiniranje dohodkov iz kmetijstva in iz ne-agrarnih sektorjev omogočalo ustanavljanje dodatnih gospodinjstev (kajžre, gostači), ki zaradi tega ni bilo potrebno, da so prehransko samozado- stna.

Dajatve v denarju kot pokazatelj tržnih dejavnosti kmeta

Obstoj in obseg dajatev, ki so jih morali kmečki podložniki plačevati svojim zemljiškim gospodom v denarju, kažeta na prisotnost dejavnosti, poveza- nih s trgov. Zemljiški gospodje so bili v zgodnjem novem veku v zahodni in osrednji Sloveniji naklonjeni prejemanju znatnega dela svojih prejem- kov od kmetov v denarju. Denarne zemljiške rente so prevladovala že ob

Preglednica 4.4 Struktura rente po gospostvih (Kras in Alpe, Goriška in Kranjska)

Gospostvo	Denar	Naturalije*	Storitve/tlaka*	Skupaj
Senožeče 1615	55,2	41,5	3,3	100
Švarcenek 1618	24,0	62,6	13,4	100
Socerb 1620	66,8	31,0	2,2	100
Devin 1637	51,3	32,3	16,4	100
Rihemberk 1624	22,7	59,0	18,2	100
Vipava 1624	26,8	62,5	10,8	100
Tolmin 1633	68,7	22,3	9,1	100
Povprečni delež	45,1	44,5	10,4	100

Opombe * Delno v denarju. Vrednosti v odstotkih. Predelava po Panjek (2011, 298).

koncu 15. stoletja (Bizjak 2018) tako kot tudi v 16. stoletju, ko bi lahko naraščanje vrednosti pridelkov zaradi inflacije narekovalo drugačno izbiro, ter kasneje. Navkljub razlikam med gospostvi so povprečni denarni dohodki zemljiških gospodov znašali približno polovico njihove skupne vrednosti (preglednica 4.4).

Do natančnih podatkov o tem je zaradi virov, ki so na razpolago, težko priti. Tako v uradnih urbarjih kot komornih komisijskih povzetkih letni dohodki posameznih gospostev namreč niso dosledno beleženi ali so podcenjene pretvorbe dajatev v naravi v denarna plačila, kar je bil precej pogost pojav. Celo delovne dolžnosti v okviru tlake so pretvarjali v plačila v denarju, s čimer so se kmetje izognili delu za gospoda. Povzetek letnih dohodkov gospostva Vipava iz leta 1624 npr. omenja, da je gospod uvedel nove obveznostni oranja, in sicer za štirinajst dni na leto, vendar so jih kmetje raje odplačevali v denarju kot pa oddelali (Panjek 2011).

Opredeliti je mogoče dva glavna sklopa razlogov za znatni delež rent v denarju. Prvi je ta, da je v zgodnjem novem veku vedno večji delež dohodka zemljiških gospodov izvirал iz njihovih javnih funkcij, ki so jih izvajali na osnovi svojih zemljiških in sodnih pristojnosti, za kar so zviševali različne pristojbine, ki so se plačevale v denarju. Drugi je ta, da naraščajoči delež kmečkih gospodinjstev z malo zemlje, kot so kajžarska, ni nudil podlage, da bi od njih izterjali omembe vredne dajatve v naravi, saj njihova letina ni bila zadostna. Podobno tudi številni kmetje, ki so sicer imeli večje kmetije, niso bili samooskrbni, da bi se lahko preživljali le na osnovi svojih pridelkov, ker so bile kmetije razdeljene in razdrobljene. Če bi gospodje v takšnih razmerah zvišali naturalne dajatve čez določeno mejo, bi zlahka porušili ekonomsko ravnotežje kmečkih gospodinjstev in posledično spodkopali plačilno sposobnost kmetov.

V teh okoliščinah so gospodje lahko imeli še največ koristi od trgovskih dejavnosti kmetov, ne pa od njihovih pridelkov ali od širjenja pridvornega gospodarstva na osnovi tlake, ki se na obravnavanem območju ni uveljavilo. Ker številna kmečka gospodarstva niso bila samooskrbna, jih ni bilo mogoče prisiliti v delo na gospodovem posestvu, saj so morala svoj dohodek pred tem dopolnjevati na druge načine. So pa gospodje lahko od svojih kmetov zahtevali denar, ne da bi pri tem neposredno ogrozili njihove kmetijske preživetvene osnove. Tudi za kmete je imelo plačevanje v denarju svoje prednosti, saj ni zmanjševalo njihove samooskrbe, denarni dohodki iz tržnih dejavnosti pa so bili fleksibilnejši kot tisti od kmetijstva.

Skratka, če so kmetje znaten delež svojih dajatev lahko plačevali v denarju in to obliko imeli celo raje kot odplačevanje v naravi ali z delom, so morali imeti dostop do denarja – in edino mesto, kjer so lahko do njega prišli, je bil trg.

Alpski in predalpski svet Gorenjske in Tolminske

Na Gorenjskem so bile dejavnosti kmetov, s katerimi so kombinirali svoje dohodke od kmetijske dejavnosti, precej raznovrstne. Poglejmo, kako to deželo in njene ljudi opisuje Valvasor v 17. stoletju. Med prebivalci omenja veliko neagrarnih dejavnosti in poklicev (2009–2013, 110–111):

Med njimi je veliko tovarnikov (kot jim pravijo) to so ljudje, ki s konji tovorijo blago tja in spet sem; pa tudi veliko rudarjev ter tudi veliko tkalcev in trgovcev, ki z vsemi mogočimi deli skrbijo za svoje preživljanje in posel. Kajti nekateri se preživljajo s tovarništvom, to je: blago nosijo na konjih [...] v Gradec, na Dunaj, v Salzburg, Trst, Gorico in še več drugih krajev; namreč vino, olje, sol, žito, platno, živo srebro, železo, jeklo, pa tudi nemalo drugega trgovskega blaga [...]; mnogi med njimi dvakrat tedensko vozijo jeklo in železo do Ljubljane; v obratno smer pa žito in druga živila nazaj v rudnik. Mnogi, ki trgujejo s platnom, ga tovorijo v Italijo.

V vasi Bitnje so večinoma živeli »izdelovalci sit, ki pletejo mreže za sita iz žime [...]. Ti isti kmetje pa redijo tudi veliko lepih konj, ki jih večinoma vodijo na pašo v Italijo in tam prodajo«. V skoraj vsaki gorenjski vasi so za prodajo izdelovali tudi mezlan (tkanina iz lanene osnove in volne), kupčevali so z volno in ovčjimi siri, s črnim in z rdečim usnjem ter celo s škorpioni, iz katerih so v lekarnah izdelovali škorpionovo olje. Kot pomembni gospodarski panogi Valvasor omenja tudi pridobivanje in predelavo železa.

V Bohinjski Bistrici je zabeležil prisotnost »številnih rudarjev, ki kopljejo železovo rudo ali se sicer drugače preživljajo z rudarstvom« (2009–2013, 117–118).

Železarstvo oziroma kovaštvo se je na območju Gorenjske razvilo že v srednjem veku. V Selški dolini se je prebivalstvo ukvarjalo s pridobivanjem železa že pred nastankom Železnikov, kar po Blaznikovem mnenju »dokazuje naselbinsko ime Rudno, ki ga srečamo v urbarju 1291«, in hkrati »precejšnja množina železne žlindre, ki so jo našli v tem območju na Štalici pod Kališami«. Na loškem ozemlju se najdejo tudi drugi zgodnji primeri, kot v urbarju iz leta 1291, ko je kmet na Gorenji Savi pri Kranju »poravnaval obveznosti do gospostva razen z žitom tudi z železom«. To po Blazniku dokazuje, »da se je ta podložnik ukvarjal tako s kmetijstvom kot železarstvom« (1959, 93–94). Kmetje so sprva sami pridobivali in topili rudo ter jo z ročnimi kladivi prekovali v izdelke za domačo rabo (Blaznik 1959, 93; Gašperšič 1959, 5). Ponekod so imeli fužinarji »več hub zemlje s pašniki in planinami, kjer so pridobivali živež za fužinarsko naselje rudarjev, talilcev in kovačev, ter gozdove, kjer so žgali oglje in jemali jamski les« (Mohorič 1969, 30). S priseljevanjem fužinarjev in kovačev iz bližnjih dežel Koroške ter Furlanije se je iz domače obrti pridobivanja železa pričelo razvijati bolj modernizirano fužinarstvo. V Železnikih so fužine zaposlovale kmete in dninarje kot rudoslede, kopače rude, oglarje, tovarnike in delavce v obratih (Mohorič 1954, 96; 1969, 39; Blaznik 1973, 88).

Razvoj fužinarstva je v 16. stoletju na nekaterih območjih Gorenjske povzročil hiter porast kajžarskega in gostaškega prebivalstva, ki se je poleg kmetov vključevalo v rudarstvo in koparstvo. S slednjim je bilo povezano nošenje oglja ali »ramarstvo«, s čimer so se ukvarjale tudi ženske.

Kmetje v freisinških naselbinah Jamnik, Podblica, Lajše, Nemilje, Log, Njivica, Češnjica in Brezovica so kuhali oglje fužinarjem v določenem obsegu že v 14. in 15. stoletju. Razcvet fužin v 16. stoletju pa je bil poglavitni vzrok za nastanek kajžarstva in bajtarstva na obravnavanem ozemlju. Pri tem so kmetje zaradi svojih gozdov ostali pri koparstvu. Kajžarji so se delili na koparje in rudarje, bajtarji, v Podblici imenovani Kuclarji, ker so se naselili na Kuclih nad kmečkim delom vasi, pa so v glavnem rudarili. Od koparjev, ki so številčno precej presegali rudarje, so ločevali manj številne drvarje: bil pa je drvar tudi vsak kopar, ker si je sam pripravljaj les za kopo. Včasih so imenovali istega človeka zdaj oglarja zdaj rudarja, ker so nezaposleni rudarji tudi koparili in obratno, saj so pogosto ležala kopišča ob rudnih ja-

mah, kakor povedo podelilnice. S koparstvom na kroparski in jamniški Jelovici je bilo zvezano značilno nosaštvo oglja – romarstvo ali ramarstvo, ki so se ga poleg nekaterih možakov oprijele bajtarske in kajžarske ženske iz Lajš, Podblice in z Jamnika. [Gašperšič 1959, 98]

V fužinarskih območjih so kajžarji torej delovali zlasti kot fužinski delavci ali oglarji, mnogi drugi pa so se ukvarjali tudi z obrtjo, s podeželsko trgovino in tovarništvom (Blaznik 1973, 201). Tako sta bili na območju škofjeloškega gospostva dve vrsti kajžarjev. Eni so živeli v hribovitem svetu, kjer jim je bilo kmetovanje pomemben vir dohodka. Druge najdemo v dolinskem svetu, kjer so se naselili v bližini večjih vasi, tranzitnih poti in kjer so bile možnosti za neagrarne dejavnosti, ki so jim predstavljale glavni poklic. Kmetje so za fužine ob Bistrici pri Kamniku še v 18. stoletju nabirali in kopali rudo »za svoj račun«. S fužinarstvom so bili tesno povezani tovarniki, ki so v Železnike prevažali rudo in oglje, iz Železnikov pa fužinarske izdelke (str. 180). Fužine izpod Jelovice so svoje izdelke tovorile največ čez Bačo proti Gorici, Devinu in Vidmu ali čez Col proti Trstu in Reki. V glavnem so tod tovorili kmečki tovarniki in fužinarji (Šmitek 1989, 27, 30). Poleg dela v njih so torej kmetje opravljali tudi večji del transporta izdelkov in polproizvodov gorenjske železarske ter tekstilne industrije, ki so bili deloma namenjeni izvozu, deloma pa takrat še majhnim severnojadranskim ladjedelnicam (Pahor 1979, 33).

Poleg fužinarstva na območjih Gorenjske kot precej razširjeni dejavnosti zasledimo platnarstvo in sitarstvo. Po pisanju Žontarja naj bi se v okolici Kranja že v 16. stoletju pojavile prve oblike založniškega sistema (nem. *Kaufsystem*; angl. *domestic system*) v teh dveh dejavnostih.

Mestna obrt se je branila tudi proti novi obliki organizacije t. zv. založništva, ki se je pojavilo pri nas v 16. stoletju ne le v trgovini s kovinskimi izdelki, marveč zlasti v panogah rokodelstva, ki so se v tej dobi močno razširile v kotlini Kranja. Predvsem najdemo v neposredni okolici mesta platnarstvo in sitarstvo v vaseh: Huje, Klanec, Prismoško, Gorenje, Britof, Čirčiče, Hrastje, Prebačevo, Labore, Breg, Drulovka, Orehek, Stražišče in Gorenja Sava. Polagoma je nastalo neko stalnejše razmerje med trgovcem in proizvajalcem na deželi. [Žontar 1982, 161]

V 18. stoletju je bil prisoten tudi založniški sistem produkcije nogavičarstva (Šorn 1984, 87–88, 89). Po pisanju Žontarja so v loškem gospostvu, ki

je bilo v tem obdobju središče kranjskega platnarstva, že »skoraj vsi kmetje producenti platna, ker je imela skoraj vsaka hiša statve« (1956, 90).

Domača proizvodnja lanu ni zadoščala, zato so ga kupovali na Koroškem, končno blago pa so izvažali preko Trsta in Reke v Dubrovnik, Dalmacijo, Sicilijo, Neapelj, Romagno, Benetke in beneško Istro. Kranjsko platno naj bi znašalo kar dve tretjini celotnega izvoza platna vseh avstrijskih dežel preko Trsta (Žontar 1956, 91). Sredi 18. stoletja je na območju loškega gospostva mogoče zaslediti oblike založniškega sistema. Istočasno je ljubljanski komerčni konses želel pospešiti proizvodnjo lanu ter predenja in tkanja platna. Ljubljanski in novomeški ceh sta vztrajala, da bi se morali loški tkalci platna prilagoditi njihovim zahtevam po podreditvi oziroma omejitvi proizvodnje, s čimer se ni strinjal ljubljanski komerčni konses, in sicer z razlogom, da je »bilo tkanje platna na tem gospostvu življenjskega pomena« (str. 95). Kot dokazuje sledeči citat, so s platnom veliko trgovali tudi kmetje sami (str. 95):

Tu se je bila že tudi razvila mlajša organizacija produkcije, ki je spremljala platnarstvo kot domačo obrt ali stransko pridobitno dejavnost, ako ni več delala za lastne potrebe, marveč za tržišče. Trgovski kapital je tu organiziral proizvodnjo. Med producenta in konsumenta se je že močno vrinil trgovec-založnik [...]. Ni pa manjkalo majhnih prekupčevalcev in kramarjev iz vasi. Iz trgovske korespondence Demšarjev je razvidno, da so trgovali mnogi nepismeni kmetje loškega gospostva s platnom na sejnih v jadranskih primorskih mestih in celo v Italiji. Zato ni čuda, da so izrazili loški veletrgovci pri kranjskem komerčnem konsesu željo, da bi bila trgovina s platnom pridržana meščanom in prepovedana kmetom. Hudovali so se nad majhnimi kmečkimi trgovčiči, ki ne zmorejo niti 50 gld., pa kupujejo laketa platna na kredit za 2 solda dražje, kot ga plačajo meščanski trgovci v gotovini. Poleg tega obetajo ti kramarji, da bodo poravnali svoj dolg šele po končanem tržaškem, reškem ali videmskem sejmu. Tam pa dajo platno nekaj ceneje, ker ne morejo čakati na denar in s tem kvarijo kupčijo velikim trgovcem.

Založniško domačo obrt v 18. stoletju zasledimo tudi v okviru sitarske dejavnosti. Središči sta bili v Stražišču in Bitnjem. Sitarji so bili v glavnem kajzarji in gostači z malo ali nič zemlje, ki si zaradi revščine niso mogli sami kupiti žime. To jim je priskrbel založnik, ki je na ta način zaslužil dvakratno – s prodajo žime in žimarskega izdelka. Njihovo razmerje je bilo zgolj po-

Preglednica 4.5 Obrtniki na območju deželskega sodišča Škofja Loka sredi 18. stoletja (Alpe, Gorenjska)

Obrti	Škofja Loka		Podeželje			Skupaj
	Hišni lastniki	Gostači	Gruntarji	Kajžarji	Gostači	
Tkalci	15	6	7	187	203	418
Gostilničarji – vinotoči	30	3	47	6		86
Čevljarji	3	6		23	52	84
Krojači	1	6		30	41	78
Sitarji			1	47	22	70
Tesarji	3			18	44	65
Zidarji		1		13	36	50
Kovači (brez Železnikov)	15			10	4	29
Sodarji	1	4		12	2	19
Usnjarji	6			13		19
Ključavničarji	6	3		3		12
Kolovratarji				6	5	11
Peki	9	1				10
Druge obrti (<10)	46	16		18	17	97
Skupaj	135	46	55	386	426	1.048
Delež (v odstotkih)*	12,9	4,4	5,2	36,8	40,6	100

Opombe * Škofja Loka skupaj 17,3 %, podeželje skupaj 82,7 %. Po Blaznik (1973, 284).

godbeno. Sitar je od založnika prejel že pripravljeno žimo, ki so jo poprej prečistili, oprali, uredili in obarvali zaposleni pri založniku. »Proizvodnja žimarskih izdelkov se je vršila na domovih proizvajalcev in ne v delavnici podjetnika, torej v številnih majhnih delavnicah, ki so imele enako tehnično opremo« (Žontar 1956, 100). Zaslužki sitarjev so bili zaradi oderuškega obračunavanja dela in višine odkupa žime skromni, zaradi česar so ostajali odvisni od založnika, dokler niso poplačali dolgov, medtem ko je bil dobiček v sitarski trgovini precejšen. V loškem gospodstvu velja poleg že naštetih podeželskih obrti omeniti še krojaštvo, tesarstvo, zidarstvo, čevljarstvo, sodarstvo, gostilničarstvo in mlinarstvo, ki so bili v glavnem v domeni kajžarskega in gostaškega prebivalstva (Blaznik 1973, 280–284; Hodnik 1995a, 34, 36; Mihelič 1999, 659). Kmečki podložniki v loškem gospodstvu so v 18. stoletju trgovali celo s puškami (Blaznik 1973, 291). Podobno kot so kočevski, so tudi podložniki loškega gospodstva prejeli privilegij za prodajo lesnih izdelkov z namenom, da si ekonomsko opomorejo od turških vpadov v 16. stoletju (Kačičnik Gabrič 2004, 48–49).

Na loškem in radovljiškem območju se je močno razvilo tudi tovarništvo. Po Valenčiču je tu, v primerjavi z drugimi območji Kranjske, kjer se je

prepletalo s kmečko trgovino, imelo »drugačen značaj, služilo je predvsem prodaji izdelkov tamkajšnjega železarstva in platnarstva«. Kljub temu se tudi tu najdejo elementi prepletanja. »Tovorniki železnih izdelkov v Trst in Italijo so se vračali s tovari vina«, za katero Valenčič sklepa, da ni bilo namenjeno »le za lastne potrebe, temveč za prodajo« (1981, 252).

Ena pomembnih prometnih povezav, ki so se je posluževali, je vodila preko Škofje Loke čez Poljansko dolino in mimo mitninske postaje v Bači proti Čedadu ter naprej v Furlanijo v Beneški republiki (Blaznik 1966; Rajšp 1994). Po tej poti je »silno cvetelo« tudi tihotapstvo (Blaznik 1973, 223–224; 1966, 37). V Gorico in furlanska mesta so vozili tudi platno ter vino in živino. Slednjo so kupovali na Ogrskem, jo vzredili na svojih kmetijah in jo nato prodajali preko Tolminskega v Beneško republiko (Blaznik 1973, 223; Gašperšič 1960, 152; Gestrin 1965). Nezanemarljiva je bila tudi tovarniška dejavnost, ki so jo podložniki opravljali za potrebe fužin.

Na goriški strani so po bovški poti, ki je iz Furlanske nižine in doline Soče vodila prek Kobarida v Bovec in dalje čez Predel proti Trbižu na Koroškem, bovški in tolminski kmetje prevažali vino, živino, mesne izdelke ter sir. Bili so tudi glavni oskrbovalci mesta Gorice, svoje izdelke in živino pa so prodajali tudi čez mejo v beneški Čedad. »Tolminske, kanalske, bovške gore [...] dajejo maslo, ki oskrbuje pokrajino; ostalo prevažajo tisti iz Bovca in Tolmina predvsem na beneško ozemlje.« Drug tržni izdelek iz primarnega sektorja v goriški grofiji je bil med. Okoli leta 1775 so ga proizvedli približno 100.000 funtov (50 ton), kar je presegalo »deželne potrebe«. Izvažali so ga v Salzburg in na Koroško (Baselli 2003, 175). Skozi Posočje, čez bohinjske gore proti Kobaridu in z Bovškega so tudi tihotapili, in sicer predvsem mast, sir in v veliki meri živino. V večini primerov je bila končni cilj Beneška republika (Panjek 2002a, 221–222; 2015, 102).

Vino je predstavljalo pravo »bogastvo goriške grofije«, njegovo glavno tržišče je bila Koroška (Panjek 2015, 60). Vinska trgovina s Koroško je temeljila na vrsti sporazumov, po katerih so Korošci morali primarno odkupovati goriška in tržaška vina. Na Koroško so sladka goriška in tržaška vina (rebula, prosek) dobavljali preko koroških prevoznikov, krčmarjev, trgovcev, a tudi lokalnih tovarnikov – slednji so bili pretežno kmečkega porekla. Med Koroško in Goriško je potekala izmenjava vina za železo (Panjek 2015, 59–79; Gomiršek 2007, 59). Poleg tega je v 17. stoletju čez Kanalsko dolino v Goriška brda in Furlanijo prihajalo »veliko število Korošcev« na sezonsko delo, da bi se »v tamkajšnjih vinogradih začasno zaposlilo pri trgatvi« (Panjek 2002a, 218; 2015, 102–103).

Neagrarne aktivnosti kmečkega prebivalstva v Zgornjem Posočju, Brdih in delu Krasa, ki ga je takrat pokrivala Goriška, je leta 1775 opisal dežel-

ni glavar. O prebivalcih med Posočjem in Krasom je zapisal, da so njihova zemljišča slabo rodovitna. Kmetovanje jih ni zaposlilo skozi vse leto in od zemlje niso dobili dovolj prehrane, zato so se po njegovem mnenju na Bovškem in Tolminskem ukvarjali s proizvodnjo oglja ter »predvsem s prejo lanu in izdelovanjem raznih lesenih orodij, poleg tega pa še z drugimi malimi obrtmi, zaradi česar jim pravijo tudi kramarji« (potujoči trgovci) (Baselli 1775, 177). Zgornja Soška dolina je že v prvi polovici 18. stoletja predstavljala »ogromen rezervoar izkušene delovne sile«, za katero sta se potegovala platnarska podjetnika Foramiti iz Čedad in Linussio iz Tolmeča na sosednjem beneškem ozemlju. Foramiti je v Kobaridu postavil obrat ali skladišče (it. *fillone*) za prejo, vendar mu ga je sredi stoletja Linussio prevzel s tem, ko je povišal plačilo za najem prostora in mezde predicam. Prostore je Linussio držal »prepolne lanu«, tako da je Foramitiju odvzemal predice (Iancis 2001, 163).

Nimamo informacij o vključenosti kmečkega prebivalstva v predelavo lesa in njegovo splavljanje po dolini reke Soče, ki se je razvila predvsem od 16. stoletja dalje, ko se je zaradi tega tudi Gorica razvila v središče lesne industrije (Gestrin 1965, 195). Po analogiji z drugimi kraji pa je mogoče domnevati, da so bili kmetje iz Posočja v dejavnosti, povezane z lesno industrijo, vključeni kot delovna sila.

Nekaj besed bomo namenili še kreditnemu poslovanju na Tolminskem, o katerem imamo sicer le posredno sled. Po zatrtju upora leta 1713 je bilo 72 tolminskih mož obsojenih na gmotne kazni izgube večjega ali manjšega dela premoženja. Na izgubo celotnega premoženja je bilo kaznovanih 22 mož, devet na izgubo treh četrtin premoženja, 25 na izgubo polovice ter trije na izgubo četrtine premoženja, to je zlasti kmetij. A goriški deželni davkar Roglovič (de Roglovig) je v naslednjih letih ugotavljal, da so bili premoženjsko kaznovani kmetje zadolženi in da je bilo upnikov s prednostno pravico nad kmetijami zelo veliko. Zaradi tega, ob visokih davkih in dajatvah ter skromni donosnosti kmetijstva na Tolminskem, je bilo težko najti nekoga, ki bi odvzete kmetije prevzel ali odkupil (Panjek 1994, 193–194; 2014b, 108). Za našo temo je podatek relevanten, ker priča o razširjenosti kreditnega poslovanja in precej očitno tudi o tem, da so bila posojila zavarovana z nepremičninami (zemljo, kmetijami), čeprav način sklepanja posojilnih pogodb ostaja nerazkrit.

Kraške planote in hriboviti svet Goriške, Notranjske in Krasa

Na planotah Trnovskega gozda so kmetje in kajžarji izkoriščali cesarske gozdove za pašo ovac ter koz in košnjo. V vasi Lokve so se poleg paše ukvar-

jali s poklici, vezanimi na gozdarstvo, kot so sekači, oglarji, tesarji in vozniki. Gozdni les so domačini izkoriščali tudi za potrebe domače industrije. Iz njega so izdelovali kmetijska orodja in opremo tako za domačo uporabo kot prodajo v obliki suhorobarstva (Panjek 2015, 107). V že navedenem poročilu iz druge polovice 18. stoletja je navedeno, da se »prebivalci Trnovskega gozda preživljajo z dobavljanjem lesa za gradnjo in kurjavo, od česar zaslužijo med 14 in 15.000 goldinarjev na leto«. Poleg tega so se ukvarjali z »rezanjem lesenih palčic za vezanje knjig, ki se precej prodajajo ne samo na Goriškem, ampak tudi v Neapeljskem kraljestvu« (Baselli 1775, 177).

Povpraševanje po lesu in oglju s Trnovske planote je ustvarjala industrija v Šturjah pri Ajdovščini, kjer sta bila železarstvo in kasneje predelava bakra prisotna vsaj od 16. stoletja ob reki Hubelj (Beguš 2020, 164–167). V teh obratih je poleg prebivalcev naselja delalo tudi okoliško kmečko prebivalstvo. Iz obdobja 16. stoletja so se npr. ohranila pisma fužinarjev ob Hublju, naslovljena na višje urade v Ljubljani in na Dunaju. Pismo Krištofa Ainkhurna iz leta 1572 razkriva, da je delo v fužinah v glavnem slonelo na kmečkem prebivalstvu: »[O]brat ob Hublju je brez usposobljenih rudarjev, le s kmeti, ki niti rudarskega reda, niti postavljanja cene, niti zavarovanju jame ne dajo važnosti« (Bačar 2007, 170). Izrazito razvita je bila na območju Trnovskega gozda lesna trgovina, vezana predvsem na mesta Videm, Gorica in Trst. Prebivalci so kot kmetje – gozdarji znaten del dohodka pridobivali s sečnjo, prevozom (furmanstvo) ter prodajo lesa v Gorico (Panjek 2015, 110–111; Kolenc 2012, 206). V 18. stoletju sta se razvila steklarska obrt, pri kateri so sodelovali tudi domačini, ter škafarstvo, s katerim so se ukvarjali pretežno moški v zimskem času (Kolenc 2011, 97–99; 2012, 131).

Edini velik osredotočeni industrijski obrat v tem prostoru je bil rudnik živega srebra v Idriji, ki je bil v novem veku med največjimi na svetu. Rudnik je kmečke sinove iz okolice Idrije zaposloval v obliki mezdnega, pogodbenega in akordnega dela kot kopalce ter žgalce rude in črpalce vode iz rudnika ter za druge vrste opravil (drvarji ipd.). Mladi kmečki sinovi so pogosto ohranjali vezi z domačo kmetijo in v rudniku delali sezonsko ali začasno. V poletnih mesecih, ko je bilo delo na polju v največjem razmahu, so začasno zapuščali delovna mesta v rudniku in pomagali pri delu na polju. Po opravljenem kmetijskem delu so se ponovno vračali na delo v rudnik (Verbič 1952–1953, 534, 538; Valentinitsch 2020, 29–30, 128). Tako na samem območju rudnika kot pri njegovi preskrbi in razvažanju živega srebra je bilo dejavnih tudi veliko tovarnikov. Transport so opravljali podložniki sosednjih gospodstev, predvsem gospodstev Logatec, a tudi Tolmin in Škofja Loka. Tolminski in škofjeloški kmetje so bili zadolženi zlasti za

tovorjenje lesa ter žgalnih vrčev in za Transporte na območju rudnika. Poleg živega srebra in cinobra v Trst in Devin ali v Beljak so zlasti logaški podložniki tovorili tudi živež, krmo za živino ter razne obrtne izdelke za potrebe rudnika in idrijskega prebivalstva. Logaški podložniki so izvajali neke vrste trikotno trgovino: v Idrijo so tovorili žito in druge potrebščine, iz Idrije v Trst so tovorili živo srebro, iz Trsta nazaj na Kranjsko pa morsko sol in vino. V zgodnejšem obdobju je bilo tovorjenje plačljivo in profitno za kmete, od konca 16. stoletja dalje pa se je v čedalje večji meri izvajalo v obliki obvezne transportne tlake, kar je kmete odvrčalo (Valentinitsch 2020, 170–175). Glavni izdelovalec in dobavitelj lončenih posod za taljenje rude so bili v prvih dveh stoletjih delovanja rudnika kmečki lončarji z območja Škofje Loke. Posode so izdelovali izključno za potrebe rudnika, kar nakazuje že na industrijsko proizvodnjo oz. obliko založništva, v kateri je vlogo založnika odigralo rudniško podjetje (Verbič 1963, 99; Blaznik 1973, 222; Kavčič 2010, 144; Panjek 2015, 108). Očitno neizogibno je bilo tudi tihotapstvo z živosrebrno rudo, ki so se ga posluževali pretežno podložniki – kramarji idrijskega, tolminskega in loškega gospostva, ki so v Idrijo prihajali pod pretvezo, da prinašajo živež v zameno za čipke, ki so jih nakupovali od idrijskih klekljaric. Tradicija izdelovanja idrijskih čipk, ki so se ga posluževale kmečke žene in dekleta, sega že v 16. stoletje. Laneni sukanec in platno so v zameno za čipke nabavljale v Škofji Loki (Verbič 1969, 157; Hodnik 1995a; 1995b; Terpin 2007, 84).

V nižinskem predelu v okolici Gorice, na Vipavskem in na Krasu se je precej razvilo svilarstvo, za katero je bil les pomemben energijski vir in je nase vezalo dejavnosti, ki so se pretežno nahajale na podeželju v obliki založništva (Panjek 2015, 103–105). Ta industrija je sestavljena iz dolgega niza zaporednih faz; od gojenja murv kot krme za sviloprejk, vzreje sviloprejk in proizvodnje preje do končne tkanine. Na dvorišču marsikateri kmeti so imeli posajene murve, katerih listje je hrana sviloprejkam. Gojenje sviloprejk je bilo v 18. stoletju v domeni pretežno »revnih prebivalcev vasi« (Žontar 1957, 16). Po poročilu goriškega glavarja so se s to dejavnostjo ukvarjale pretežno kmečke ženske z nižinskega sveta Goriške, Krasa, Brd in Kanalskega hribovja. To delo so opravljale v mesecih maju in juniju, ko je bilo delo na polju manj nujno (Baselli 1775, 179). Nekatere od naslednjih faz izdelovanja svile so se izvajale tudi na podeželju v obliki založništva (nem. *Kaufsystem*), čeprav je bila proizvodnja polizdelkov večja od proizvodnje končnih izdelkov. Na začetku 18. stoletja, preden se je začela merkantilistična razvojna politika, so v goriški grofiji proizvedli okoli 9.000 kilogramov svilenih kokonov letno; vsega skupaj je bilo v mestih Gorica in Krmin

sedem ročnih predilnic, okoli trideset statev pa je bilo raztresenih po vaseh (Panjek 2015, 105). Kasneje, po ustanovitvi državno podprtih centraliziranih predilnic svile, se je med kmeti razmahnila vzreja sviloprejk. Poleg tega so svoje otroke pošiljali na delo v manufakture (Žontar 1957, 54–55, 70, 76).

V drugi polovici 18. stoletja se je svilogojstvo razmahnilo tudi v vipavskem gospostvu, ki se je nahajalo na Kranjskem. Ob podpori kranjskega komerčnega konsesa je svilorejec Ivan Jakob Fanzoi zaprosil za odobritev in zaščito nasada ob komercialni cesti pri Vipavi ter tudi dobil dovoljenje za zasaditev 200–300 murv ob cesti v obliki drevoreda. Njegovemu zgledu so sledili tudi drugi. S tem je Fanzoi postavil temelje svilogojstvu na gornjem Vipavskem, bil pa je tudi edini trgovec na Kranjskem izven Ljubljane, ki je imel v Vipavi tri peči (fornele). Vlada si je na različne načine prizadevala, da bi prepričala kmečko prebivalstvo v slovenskih deželah v sajenje murvinih dreves in nasploh svilogojstvo. Njena prizadevanja so se v letih 1764 in 1775 kot uspešna pokazala najbolj na Krasu (Sesljan, Devin) in na Vipavskem, manj pa v ostalih delih Kranjske (z Istro). Leta 1774 je bilo na Vipavskem (trgi Vipava, Planina, Ustje, Dolenje in Šturje) mogoče naštetih 42 svilorejcev (Žontar 1957, 74–79). Vsekakor gojenje murv ni bila novost iz zadnjih desetletij 18. stoletja pod vplivom vladnih spodbud. Murve je namreč na dvoriščih kraških domačij mogoče najti že sredi 17. in v prvi polovici 18. stoletja (Panjek 2018a, 37).

Pomudimo se za trenutek še v Vipavski dolini, tokrat na drugem bregu Hublja, ki je razmejeval vipavsko gospostvo od goriške strani, kjer je od leta 1767 delovala papirnica. Gre za enega večjih obratov za izdelavo papirja in edinega v slovenskih deželah, ki je v tistem času glede na organizacijo dela spadal med manufakturne obrate. Zaposloval je 24 ljudi, delovni normativ, ki ga je postavil lastnik Tomaž Kumar, pa je bil 168 kilogramov papirja na dan. Papirnica je postala poznana po »holandskem« vijoličastem ovojnem papirju, za katerega je Kumar sam izdelal recepturo in ki ga je odkupovala tovarna sladkorja na Reki. Zaposlovala je beneške mojstre za izdelovanje papirja pa tudi okoliško prebivalstvo, ki je bilo pretežno kmečkega stanu. Predvideva se, da so svojo vlogo pri predelavi cunj, surovine za papir, imele tudi žene in otroci (Šorn 1954, 98; Iancis 2001, 116, 120; Beguš 2020, 173).

Na celotnem hribovitem območju Goriške, predvsem pa v Brdih, so se ukvarjali z opekarstvom, a v skromnem obsegu, ter s strojenjem kož in usnja za svoje potrebe ter »za Tržačane in Benečane« (Baselli 1775, 178). »Kmečko prebivalstvo v hribih, bodisi v visokih gorah [Posočja] kot v Brdih«, se je ukvarjalo s prejo. Predli niso »samo svojega izdelka za notranjo rabo v deželi, ampak tudi za fabrike v tujini«, in sicer zlasti za tkalnici Li-

nussio v Tolmeču in Foramiti v Čedadu (str. 180). Industrija Linussio je kot ogromno podjetje v tistem času zaposlovala tkalce in veliko število predic, ki so v založniškem odnosu delale na domu. Njihovo število »kaže na kapilarno, obsežno in sistematično zaposlovanje«. Pietro Linussio je leta 1777 izjavil, da se je »40.000 ljudi med Karnijo in Furlanijo« preživljalo v povezavi z njegovo tovarno, čeprav je bilo delo nestalno in jim ni moglo biti edini vir dohodka (Morassi 1991, 49). Kot kaže, je njegova mreža segala tudi čez mejo, v Posočje. Ravno tedaj so nekateri karnijski mojstri, ki so odšli iz službe v podjetju Linussio, s pomočjo tržaškega kapitala postavili platnarno. Ta je po začetnih težavah in odhodu dela furlanske delovne sile ponovno zaživela leta 1786. Tedaj je Francesco Borghi prejel ugodno posojilo od države v višini 10.000 goldinarjev. Leta 1794 je obljubljal tisoč delovnih mest v preji samo v naselju Kanal in zaprosil za »prednostno pravico za domačo delovno silo na domu« v okoliškem hribovju pred konkurenti iz Furlanije. Lan je dobavljal iz Koroške, platna pa je proizvajal »za oblačenje ljudi s podeželja in za pomorstvo« (Iancis 2001, 175–189).

Notranjska in Kras sta ležala ob glavni tranzitni poti, ki je povezovala Ljubljano z jadransko obalo in z Gorico ob meji z Beneško republiko. To je bil odsek, na katerem je potekal skoraj ves trgovski promet med panonsko in balkansko regijo ter italijanskimi državami. Z vzhoda je v Gorico in dalje v beneško Furlansko nižino vodila cesta čez Vipavsko dolino in Notranjsko, ki je prihajala iz Kranjske. Na Notranjskem so se odcepile še druge poti, ki so čez Kras vodile proti obalnim mestom in pristaniščem Štivan, Trst, Koper, Izola, Piran ter Reka. Zaradi prehodne lege proti obalnim mestom ne more presenetiti, da so bile na Notranjskem in na Krasu najbolj razširjene panoge, v katere se je vključevalo kmečko prebivalstvo, trgovina, tovarništvo in tihotapstvo. To tematiko je v slovenskem zgodovinopisju dobro obdelal Ferdo Gestrin (1962; 1963; 1969; 1991). Iz obalnih mest proti notranjosti dežel Kranjske, Štajerske pa do Hrvaške sta potekala kmečka trgovina in tovarništvo s soljo, z vinom ter oljem. V obratni smeri, v primorska mesta, so s kmečko trgovino potovali »žito vseh vrst in moka, živina in mesni izdelki, sir in mast, kože in usnje in domače sukno ter platno, med in vosek, les in lesni izdelki ter drugi proizvodi domače dejavnosti« (Gestrin 1965, 42). Kmetje so tovorili lastno ali tuje žito, ki so ga kupovali na trgih ali tovorili in prodajali za zemljiške gospode v okviru tlačnega tovarništva. Veliko tovarnikov s konji je na območju Notranjske in Krasa zaznal tudi Valvasor. Ignacij Voje je za logaško gospostvo ugotovil, da so najmočnejše kajžarske naselbine ležale prav ob poti Ljubljana–Trst, kar nakazuje na prisotnost tovarništva. Najprej je sklepal, da so kajžarji služili kot tovarniki –

dninarji za gruntarje, ki so imeli svoje konje (Voje 1952–1953, 661). Kasneje je svojo interpretacijo nadgradil ter povezavo med prometom in kmečko ekonomijo strnil (1978, 149): »V bližini mest, trgov, poti in gospodarsko pomembnih podeželskih središč kmet ni več potreboval cele, nerazdeljene kmetije. Dohodek je lahko iskal tudi zunaj njega. To velja tudi za tista območja, kjer so se kmetje začeli ukvarjati s prevozom blaga v karavanah.«

V Vipavski dolini in na Krasu sta dobro uspevala tudi sadje in trta. Vino, ki so ga pridelali, so dobičkonosno prodajali v »tuje dežele« (Valvasor 2009–2013, 263–265). O kmečki prodaji vina in sadja najdemo v objavljenih arhivskih virih več zapisanega kot v literaturi. V sklepu ljubljanskega mestnega sveta iz leta 1571 so bili Vipavci (in Tržačani) prvi imenovani med prodajalci sadja na ljubljanskem trgu, svojega in tujega (Valenčič 1970a, 321). Istega leta kranjski deželni stanovi predlagajo, da se kmetom dovoli izvažati »vipavca, rebulo in druga laška sladka vina« iz dežele, saj zamenjava soli ni bila več docela prosta in je bilo to »do sedaj« v domeni tujcev (Žontar 1956–1957, 78). Pridelava vina in sadja ter njuna prodaja oz. menjava sta bili torej pomembni ter tradicionalni panogi v zgodnjem novem veku, ki se ju je posluževalo kmečko prebivalstvo. Vinogradništvo je ponekod na Krasu ter na Vipavskem in v Brdih za številne kmete od 16. stoletja dalje pridobilo značaj specializacije v smislu, da jim je vino predstavljalo večji del dohodka. Kraševci, ki so bili v drugi polovici 18. stoletja po glavarjevem mnenju »najrevnejši« od vseh v goriški grofiji, so se ukvarjali »v prvi vrsti z vzrejo manjšega števila živine, ki jim nekaj navrže; poleg tega kuhajo tako malo oglja kot tropin ter prodajajo malo vrst živil, ki jih kupujejo v Trstu in preprodajajo z dobičkom v teh grofijah in na Kranjskem«. Prebivalstvo goriškega dela Vipavske doline pa »se ne preživlja samo s svojimi pridelki, temveč tudi tako, da trgujejo s sadjem, lovorjem, rožmarinom, žajbljem in drugimi zelišči, ki jih prodajajo prebivalcem Kranjske, ki jih nimajo«. Že tedaj je glavar tudi ugotavljal, da je imel del vipavskega prebivalstva korist od bližine regionalnih in trgovskih cest. »Prebivalci imajo namreč velike dobičke od tovorov in potnikov, ki potujejo po njih« (Baselli 1775, 177).

Dejavnost, ki je bila na tem območju tudi precej razširjena, je bilo tihotapstvo, ki je bilo sestavni del prometa in vsesplošen pojav, prisoten skozi ves zgodnji novi vek (Panjek 2002a, 221–222). Posebej živahno je bilo čezmejno tihotapstvo živine. Kako je potekalo, je razvidno iz spomenice kranjskih mest iz leta 1548 (Žontar 1956–1957, 85):

Ko peljejo konja na Laško, mu naložijo majhen tovor, kakor da bi hoteli iti po vino ali sol. [...] Ko pa dospejo na Beneško, prodajo konja

s tovorom vred. [...] V bližini beneške meje dajo kmetom zemljiški gospodarje za denar dovolilnice, kakor da bi šlo za hišne potrebe. Tako priženo kmetje vole in drobnico, ne da bi plačali mitnine, ponoči pa tihotapijo živino preko gora na Beneško. Blaga, ki ga prineso kmetje v zameno iz Benečije, ne prodajajo samo v deželi pri svojih domovih in neposredno pred mestnimi vrati, marveč ga tovorijo dalje v tretjo ali četrto deželo.

Za tihotapljenje je veljalo že izogibanje predpisanim trgovskim potem, s čimer so se tovarniki izmikali plačilu mitnin in carin. Iz Kranjske preko Vipavske doline in Krasa na Goriško ter s Krasa v Trzič (na beneškem ozemlju) so na ta način tihotapili vino, žito in živino (Panjek 2002a, 221–222; 2015, 102). V smeri proti morju se je tihotapstvo razmahnilo po uveljavitvi tržaške prisilne poti in ukrepov, s katerimi je država uredila način plačevanja mitnin in predpisov na postajah v Ložu, na Planini, v Postojni ter Podkraju v smeri proti Tržaškemu zalivu in okrepila nadzor na poteh ter sejmih s cestnimi patruljami (»iblajtarji« – nem. *Überreiter*). Kmečki trgovci so se ukrepom in nasilnim »iblajtarjem« upirali tako, da so se posluževali drugih, neobičajnih poti in se tako izogibali mitnic oziroma so slednje prehajali nasilno (Gestrin 1963, 78–79; 1965, 81–82; 1991, 277; Vilfan 1963, 2–4; Panjek 2002a, 162–163).

Na koncu se vrnilo h gozdovom. V notranjskih gozdovih so kmetje lovili tudi polhe. O lovu na polhe na Javorniku nam priča delo naravoslovca Franza Antona Steinberga iz leta 1758. Po njegovih besedah je kmetom polhovo krzno prinašalo velike dobičke (Baš 1981–83, 44):

Polšje kože prinašajo zelo dober profit; prodajajo jih krznarjem, ki jih izdelajo in šivajo v četverokotne tablice ter jih prodajajo v velikih količinah [...], pošiljajo jih tudi v tuje dežele. Tukajšnji deželani jih poleg škorpionovega olja in drugega drobnega blaga pošiljajo na Holandsko, od koder jih prodajajo celo v Indijo. Ker so ti polhi zelo mastni, razpustijo kmetje njihovo mast, meso pa uživajo z zeljem in repo.

Tudi v gozdovih »Srednje Kranjske« (vzhodne Notranjske) so, tako kot v javorniških gozdovih, že v 17. stoletju kmetje lovili polhe, njihove kožice pa so »nosili v zelo oddaljene dežele kot na primer v Holandijo ter celo v Anglijo in Španijo« (Valvasor 2009–2013, 211).

Kraški les je predstavljal blago, po katerem je povpraševanje prihajalo

predvsem iz bližnjih mest, v času rasti v 18. stoletju pa še posebej Trsta. V omenjeno mesto so v 18. stoletju in še pred tem prihajali vaščani iz bližnjih kraških gospodstev z lesom za kurjavo, gradnjo in trte (Gestrin 1965, 195; Panjek 2015, 109–110). A kot je pokazal Miroslav Pahor, kmetje niso le dobavljali surovega lesa, temveč so proizvajali posebne oblike in polizdelke za ladjedelnice. Že Valvasor je zabeležil (2009–13, 265), kako se je v zgornji Pivki veliko prebivalcev preživljalo z lesom, ki so ga vozili do morja, kjer so iz njega izdelovali »vse mogoče reči, potrebne za velike ladje«.

Zlasti na primeru Senožec je Pahor nanizal celo vrsto dejavnosti, polizdelkov in izdelkov, s katerimi se je kmečko prebivalstvo vključevalo v pomorsko ekonomijo. V vseh primerih gre za dejavnosti, ki so jih kmečka gospodinjstva izvajala ob kmetovanju in s katerimi so pridobivala bolj ali manj pomemben del družinskih dohodkov. To so za Pahorja pomembni dokazi o povezanosti slovenskega kmečkega človeka z morjem, ki je segala tja do predalpskega in alpskega sveta, zlasti na Gorenjskem, z železarstvom, s platnarstvom, smolarstvom in z izdelovanjem voska. Pahor je v Senožecah in v Povirju odkril, da so kmetje v 19. stoletju in na začetku 20. stoletja les sekali in tudi tesali po naročilu. Sposobnost kmeta, da po naročilu in po načrtih pripravi gradbeni material za plovila, po Pahorjevem mnenju kaže na dva vidika. Prvi je ta, da je za vključitev v ladjedelniško panogo kot dobavitelj surovin in polizdelkov potrebno znanje, povezano s kakovostjo lesa glede na zahteve ladjedelstva in pomorstva. Na drugi strani izdelovanje sestavnih delov ladij po naročilu in tudi po načrtih naročnika ter seveda za plačilo po Pahorjevi presoji nakazuje, da raven vključenosti v proces gradnje presega zgolj dobavitelja surovine, in da kmet v njej nastopa kot podizvajalec oz. poslovni sodelavec, kooperant v ladjedelništvu. Kmetje na Krasu in na Notranjskem so bili dovolj spretni, da so izbirali drevesa in veje s pravimi krivinami, potrebnimi za gradnjo ladij, in so bili sposobni celo prevažati debla za jambore ogromnih dimenzij. Daljša so lahko dosegla 50 metrov, a največje, ki se je ohranilo tudi v lokalnem ustnem izročilu, je bila »pošast«, ki je merila 64 metrov. Celotna kompozicija s štirimi pari konj je v dolžino dosegla 78 metrov in je bila leta 1894 prepeljana približno 80 kilometrov, iz vasi Rakitna na Notranjskem na tržaško ladjedelnico (Pahor 1976, 106; 1977, 37–39; Pahor in Hajnal 1981).

Pahor je izrazil mnenje, da so ta znanja in dejavnosti starejšega izvora, kar je mogoče potrditi, čeprav je izdelava lesenih gradbenih elementov za ladjedelstvo nedvomno postala aktualnejša po začetku razvoja pristaniškega mesta Trst v 18. stoletju in pozneje. Tržaški plemič je leta 1724 izjavil takole (Babudieri 1986, 52–54):

Kdo pa je sploh lahko bolj vešč gozda kot kmet, ki se je v njem rodil, ki nikoli ne počne druge dejavnosti, kot da seka, bodisi za popravilo domovanja, za vozove in druge potrebe. Poleg tega, odkar obstaja tržaški pristan, je vedno obstajala tudi ladjedelnica [škver], kjer se je vselej gradil kakšen čoln ali ladja, in nikakor ni znano, da bi se uporabljal kak drug les od tistega, ki so ga prinašali kmetje iz omenjenih gospostev [Senožeče, Švarcenek in Podgrad]. Zaradi tega se med njimi vedno najdejo ljudje, ki so dobro vešči tega poklica, tako da tudi sam izmed svojih podložnikov, ki so res maloštevilni, lahko naštejemo preko 20, ki so se vedno posvečali izdelavi vseh vrst lesa za kakršno koli ladjo, ki se lahko najde tu v Trstu in v bližini. [...] Če so ti kmetje tega sposobni, prav gotovo ni med njimi niti enega, ki ne bi odlično poznal razlike med cerom in gradnom, ki ne bi vedel, kateri je zanič, če se nahaja na vetrovni legi ali ko je star in črviv, ki ne bi poznal pravega časa za sečnjo, kar strogo upoštevajo. Na tej podlagi je mogoče razumeti, da je pravo poznavanje lesa absolutno iskati pri kmetu.

To potrjuje Pahorjevo tezo o vključenosti kraških kmetov v ladjedelsko panogo kakor tudi njegovo mnenje, da je ta pojav starejšega izvora. Z morjem je povezana tudi druga dejavnost, s katero so se ukvarjali prebivalci obalnega dela Krasa. Tu obravnavano območje zajema obalo devinskega gospostva, ki je pripadalo Kranjski. Gospostvo Devin je prejemale znatne prihodke od ribolova. »Ta je bil zelo bogat« in se je lahko izvajal samo z dovoljenjem gospostva (Panjek 2004, 34). Leta 1637 so komorni cenilci zabeležili, da je na račun ribolova v morju gospod prejemal 936 (verjetno beneških) funtov rib, za ribolov v Timavi pa še 200 funtov, kar skupaj zneso okoli 340 kilogramov rib. S to dejavnostjo so se najbrž ukvarjali zlasti prebivalci Štivana in Devina ter Nabrežine. Zlasti v prvih dveh naseljih je bilo kmetovalcev malo, lahko pa predpostavljamo, da je marsikateri »ribič«, ki ga omenjajo komisarji, to dejavnost kombiniral z obdelovanjem vsaj kakega manjšega zemljišča. Ribišstvo je bilo plačljivo tudi v gospostvu Rihemberk v goriški grofiji. Leta 1573 se omenja v reki Vipavi, v Branici in »v ribniku pod Bačarjevim mlinom in do koder sega sodno območje«. Zanimivo je, da je ta dejavnost navedena tudi v statutu »komuna ali tabora« (vasi) Rihemberk iz leta 1556, in sicer med prepovedanimi dejavnostmi na nedeljo in praznične dni, med katerimi poleg gospodinjskih opravil najdemo vrsto kmečkih neagrarnih dejavnosti, ki so nam že poznane. Prepovedano je bilo opravljati katero koli delo, naj bo s prevažanjem, z nošenjem ali s tovorjenjem, z ribarjenjem ali s streljanjem v gozdovih (Panjek 2018c). Ribišstvo je

na Kranjskem omenil tudi Valvasor, in sicer precej podrobno zlasti na primeru Cerkljiškega jezera, kjer so sodelovali tako ribiči različnih gospodov kakor tudi okoličani. V obeh primerih je šlo za kmečke ljudi.

Z rabo naravnih virov je povezana tudi prav posebna dejavnost, po kateri kraški prostor izstopa tudi na mednarodni ravni. Kraški svet je že dolgo znan po svojih jamah, ki so privabliale »radovedne avanturiste in raziskovalce«, zaradi česar je jamski turizem na Krasu »najstarejša tovrstna dejavnost na svetu« (Kavrečič 2018, 251). Najbolj obiskana in najstarejša »turiistična jama« je Vilenica (Lokev pri Divači), kjer so tamkajšnji švarceneški gospodje Petači verjetno že leta 1633 uvedli tudi vstopnino. Jame so najboljše poznali okoliški kmečki prebivalci. Za Vilenico in druge jame vemo, da so tamkajšnji kmetje delovali kot vodniki in svetilničarji proti plačilu (str. 251). V drugi polovici 18. stoletja je obiskovalec lahko zapisal, da so bili »domačini iz vasi Lokev vajeni voditi tujce v temne prostore«, za boljši dostop v jamo so uredili tudi stopnice (str. 252). Pred 19. stoletjem so bile obiskane tudi Črna jama (Magdalena, Postojna), Predjama in Briška jama (*Grotta Gigante*, Brišičiki pri Proseku) (Kavrečič 2018, 251–252; Shaw 2000, 42–45).

Zaključili bomo z manj poznanim in tudi malo upoštevanim virom dohodka kmečkega prebivalstva v terciarnem sektorju, to so zaslužki od opravljanja javnih funkcij. V kranjskem devinskem gospodstvu so imeli dodelan sistem izvajanja postopkov na zemljiškem trgu, ki je pri prenosih lastništva nad zemljišči in stavbami predvideval sodelovanje merilcev ter cenilcev. Meritve in cenitve so praviloma izvajali župani ter podžupani ali zapriseženci. V postopku zasega travnika tomajskemu županu Ivanu Černetu zaradi neporavnanih dolgov so natančno zabeležili stroške oz. plačila (Panjek 2023):

Zapriseženim možem za stroške prehrane	Lir 3
Plus županu	Lir 9
Zaprisežencu	Lir 6
Krajevnomu podžupanu	Lir 1
Skupaj	Lir 19

Primer kaže na to, kako je opravljanje uradnih dolžnosti na podeželju predstavljalo vir dohodka za določene profile kmečkega prebivalstva. Tu je župan prejel deset lir, zapriseženec sedem, podžupan pa dve, vključno s povračilom stroškov za malico v vrednosti ene lire, ki jih je prejel vsak od treh zapriseženih mož, ki so sodelovali v cenitvi. Za občutek povejmo, da je

županov prejemek devet lir pomenil 46,2 litra pšenice, s katero bi se lahko posameznik z belim kruhom prehranjeval kar 57 dni. Ena lira za malico pa je pomenila 5,1 litra pšenice. S tako malico bi lahko posameznik svojim prehranskim potrebam zadostil s pšenico za več kot tri dni in z vinom za cel teden (Panjek 2023).

Dolenjska

Tudi Dolenjska je bila v novem veku vinoroden okoliš (Granda 2005, 287). Tu so kmetje obdelovali vinograde bodisi kot podložniki bodisi kot zakupniki gorskih vinogradov, za katere so plačevali v naravi ali denarju. S širjenjem prebivalstva v 16. stoletju srečamo še več vrst podeželskega prebivalstva, tudi kajžarje ter gostače, »med katerimi je nekaj takih, ki so zapustili hube, prodali svoja kupna zemljišča in nato stanujejo pri drugih kmetih ter trgujejo s platnom in drugim« (Vilfan 1952, 112). Za marsikaterega kmeta sta vinogradništvo in vinarstvo dobila značaj specializacije.

Na Dolenjskem je Valvasor posebej omenil suhorobarsko obrt na območju Ribnice in Kočevja ter tovarništvo preko Cerknice proti Ljubljani in tudi proti morju. Sicer na Dolenjskem niso tovorili samo po kopnem, ampak so tudi plavili po reki Savi, po kateri je tovor prihajal iz Štajerske, Dolenjske in Hrvaške. Na prostoru med vzhodno Notranjsko in Dolenjsko je zaznal veliko tovarnikov, rokodelcev in trgovcev, ki so trgovali s platnom, z volmi in drugo živino, medom ter s polšjimi kožicami (Valvasor 2009–2013, 174, 188–192, 223).

Valvasor je na Dolenjskem, tako kot na Gorenjskem, zaznal tudi vasi, specializirane v eni izmed dejavnosti. V vasici Šmartno na primer omenja, da so »samo 4 kmečke hube, vendar so vse razdeljene v majhne hišice in prebivalcev je nad sto; med njimi je veliko tovarnikov in vseh mogočih rokodelcev, ki človeku naredijo vse, kar zahteva. Zlasti je tu veliko usnjarjev, ki izdelujejo črno usnje«. Drugi primer je kraj Perišče, ki je ime dobilo prav zaradi »peric, in žensk, ki belijo perilo in hodijo vsak teden v Ljubljano po umazano platno ter ga operejo. V vasi pa obelijo tudi veliko platnenega blaga in platnene preje« (Valvasor 2009–2013, 180–181).

Kot lahko vidimo iz Valvasorjevih opisov, sta bila na obravnavanem območju izredno dejavna obrt in tovarništvo. Iz Novega mesta je preko Rašice vodila prometnica proti Notranjski. Še pomembnejša prometna povezava je ravno tako potekala preko Novega mesta, in sicer iz Ljubljane proti Zagrebu (Gestrin 1991, 105–106; Kosi 1998, 235), podložniki iz Bele Krajine in Kočevskega pa so se vključevali v kmečko trgovino proti Reki (Gestrin 1972, 57). Kot omenja Valvasor, je trgovina potekala tudi po reki Savi, po kateri

so plavili »vso robo iz Hrvaške, pa tudi del robe iz Štajerske in Dolenjske, proti Ljubljani« (2009–2013, 158). Čolnarjenje je bilo večinoma delo, ki so ga kmetje »opravljali tedaj, ko niso bili vezani na delo na lastni kmetiji ali na zemljiškem gospodstvu« (Umek 1999, 276). Kmetje so torej dohodke od kmetijstva kombinirali z dohodki od trgovine in čolnarjenja. Na območju višnjegorskega deželskega sodišča so dohodke pridobivali tudi od zakupa mitnic, saj so tu v 16. in 17. stoletju podeželske, »manjše mitnice praviloma zakupili kmečki ljudje« (Golec 1995, 84).

Območje Ribnice in Kočevja je še posebej poznano po suhorobarski obrti. Valvasor je za Kočevsko polje zapisal (2009–2013, 218–219), da je tu

naйти veliko lepih in velikih vasi; njihovi prebivalci so zelo bogaboje-
či in delovni. Vsi bodisi izdelujejo škatle, stružijo krožnike in sklede,
izdelujejo žlice, rete in sita; tudi sicer delajo še vse mogoče izdelke iz
lesa; svoje izdelke pa tudi raznašajo in razvažajo ne samo po vsej de-
želi, temveč tudi v sosednje dežele; pa svoje izdelke tudi precej daleč
razpošiljajo. Prodajo tudi veliko polhovih kožic.

Tudi v Ribniški dolini je bilo med prebivalci »veliko lončarjev in izdeloval-
cev ret, obročev, skled, krožnikov, škafov, in še vseh mogočih drugih posod
iz lesa, pa strugarjev in mizarjev, ki vozijo in prodajajo svoje izdelke tako
doma po deželi kot tudi v tujini« (Valvasor 2009–2013, 218–219).

Večje zanimanje za suhorobarsko dejavnost je zaznati v etnološki stroki,
ki se je tej temi posvetila predvsem za obdobje 19. in 20. stoletja (Bras 1982;
Drnovšek 2007; glej tudi revijo *Slovenski etnograf*, letnik 1951), manj pa ga
zasledimo v zgodovinarski stroki in za zgodnejša obdobja. Kljub temu lah-
ko nekatere prvine te dejavnosti orišemo že za obdobje zgodnjega novega
veka. O trgovanju s suho robo priča že sejemska listina iz leta 1492, ko je
cesar Friderik III. kočevskim in ribniškim podložnikom podelil privilegij,
ki je veleval, da »smejo trgovati« in da je celo »zaželeno, da trgujejo« s svojo
»živino, platnom in drugim, kar sami vzgajajo in izdelujejo«, ter nasploh z
vsem, »kar prinaša denar«, in sicer »na Hrvaško in druge dežele« (Gradišnik
2012, 13). Namen privilegija je bil doseči, da bi si na Kočevskem opomogli
od turških vpadov. Ta privilegij je postal osnova tamkajšnjega krošnjarstva
(Otorepec 1982, 83).

V 16. stoletju je bilo trgovanje z lesnimi izdelki že tako razširjeno, da ga
je oblast želela obdavčiti. Sčasoma se je iz prvotne stroke razširilo več bolj
specializiranih panog, kot so škafarstvo, žličarstvo, posodarstvo idr. (Trošt
1950–1951, 36–37). Suhorobarji so svoje izdelke prodajali kot krošnjarji, to

so potujoči trgovci, tako po deželi kot v tujini. Opravljali so tudi delo potujočih obrtnikov in so na svojih potovanjih po podeželju popravljali staro ter pokvarjeno leseno orodje (Golec 2018, 538). Lesno surovino so dajali prostrani snežniški in kočevski gozdovi. Kmetje pod Snežnikom so imeli v snežniških gozdovih služnostno pravico do merkantilnega lesa za prodajo in trgovanje z lesnimi proizvodi.

Zaključek

Iz nabora gospodarskih dejavnosti, s katerimi se je novoveško kmečko prebivalstvo na območju Goriške in Kranjske ukvarjalo poleg kmetijstva, je mogoče ugotoviti precejšnjo raznovrstnost in gostoto panog, ki so sodile v vse tri ekonomske sektorje: primarnega, sekundarnega in terciarnega. Trdimo torej lahko, da sta bili raznolikost in razširjenost dejavnosti v obravnavanih deželah precej veliki. Večina dejavnosti, kot so živinoreja, izkoriščanje gozdnih površin, predelava pridelkov in surovin pa različne oblike obrti ter transporta in podobno, je bila zastopana v vseh delih Kranjske in na Goriškem. Nekaj pa je tudi takih, ki so lokalna specifika oziroma so na določenih območjih bolj zastopana kot drugod.

V številnih primerih so na razvoj dejavnosti na določenem območju pozitivno vplivali naravni pogoji (npr. bogata rudninska območja, ugodni klimatski pogoji za rast določenih rastlin, vodotoki, ki so bili dovolj široki in umirjeni za splavarjenje ali dovolj močni kot vir energije za industrijske obrate ali enostavno kot vir vode, potrebne v proizvodnem procesu, prehodnost območij ipd.), ki jih lahko razumemo kot dejavnike lokacije ali predpogoje. Svoj vpliv so imele tudi gospodarske in državne politike, in sicer posebej v 18. stoletju. Nenazadnje pa sta pomembno in marsikdaj odločilno vlogo odigrali iznajdljivost in podjetnost posameznikov, družin in tudi skupnosti, saj bi brez človeške iniciativnosti vseh teh dejavnosti ne moglo biti.

Dejavnosti, ki sta se razvili ob bogatih nahajališčih rude, sta na primer železarstvo in fužinarstvo, ki sta bila v glavnem zastopana na območju predalpskega prostora Kranjske in na Goriškem. Kmetje na Gorenjskem so se sprva posluževali kopanja in obdelave rude, nagel razvoj fužinarstva pa je povzročilo priseljevanje fužinarjev in kovačev iz bližnje Furlanije, kar je privedlo do hitrega porasta kajžarskega in gostaškega prebivalstva, katerih pripadnike so fužine zaposlovale kot kopače, tovarnike in delavce. Posebno mesto v rudarski panogi je imel rudnik živega srebra v Idriji, ki je z delovanjem pričel konec 15. stoletja. Ta je pritegnil priseljsko delovno silo, a je bil hkrati velik zaposlovalec okoliških kmetov, ki so delo v rudniku kom-

binirali z delom na kmetiji, kot tudi kmečkih obrtnikov in prevoznikov, ki so rudnik oskrbovali z obrtnimi izdelki, živežem, materialom ali zanj opravljali prevozne storitve.

Za predalpski prostor zgodnjega novega veka velja omeniti še sitarstvo in platnarstvo, nogavičarstvo ter druge podobne predelovalne dejavnosti, ki so kmečko prebivalstvo zaposlovale v obliki založniškega sistema. Enako obliko zaposlitve zasledimo tako v predalpskem prostoru Gorenjske kot tudi v hribovitem in goratem svetu goriške grofije, kjer je poseben čezmejni primer predstavljala industrija platna Linussio iz Tolmeča. Njena mreža zaposlovanja na domu, zlasti ženskega prebivalstva, razpredena v sosednji Furlaniji, je segala vse od Kanala v Posočju in do Goriških brd.

Svojevrsten primer predstavljajo še čipkarice na območju Idrije, ki so še danes svetovno prepoznavne, in sviloprejestvo na Goriškem ter v delu Kranjske, ki se je razvilo na podlagi ugodnih pogojev za rast murvinih dreves, hrane za sviloprejke. Pri tem je imela v 18. stoletju vidno vlogo državna politika, ki je kmete spodbujala k sajenju murv in gojenju kokonov, četudi je bilo oboje prisotno že pred tem. Tudi tu je bil razvit založniški sistem, ki je vključeval zaposlovanje ženskega dela kmečkega prebivalstva.

Čeprav smo v začetku omenili, da so bile različne oblike transporta značilne za obe obravnavani regiji, jih moramo za območje Krasa in Notranjske klub temu posebej omeniti. Tu je namreč potekala glavna tranzitna pot, ki je povezovala notranjost slovenskih dežel z morjem in Beneško republiko čez Vipavsko dolino. Izjemno veliko število kmečkih tovarnikov in prevoznikov najdemo ravno na tem območju. Na prevozno panogo so bile močno vezane še ostale storitve, ki sodijo v terciarni sektor in v katerih so bili dejavni kmečki prebivalci. Pri tem mislimo na trgovino na dolge in kratke razdalje, tihotapstvo, ki ga pogosto srečamo tako na tranzitnih poteh kot tudi ob beneški meji, gostilničarstvo in različne obrti. Kot zanimiv in specifičen primer za območje Krasa omenimo še razvoj jamskega turizma, ki se je kot panoga razvil prav na Krasu in v katerem so imeli kmetje vlogo vodnikov ter svetilničarjev za plačilo, in vključevanje v ladjedelniško panogo, v kateri so bili Kraševci in ponekod tudi Notranjci posebej cenjeni kot podizvajalci in kooperanti zaradi svojih sposobnosti prepoznavanja kvalitetnega lesa ter izdelave izdelkov in polizdelkov za gradnjo ladij.

Poglejmo še dolenjski konec, kjer je smiselno izpostaviti suhorobarstvo in kramarstvo, ki sta se med ribniškim in kočevskim kmečkim prebivalstvom razširila na osnovi privilegija iz leta 1492. Tako že Valvasor našteva lončarje, izdelovalce obročev, skled, žlic, škafov in drugih lesenih izdelkov. Kasneje so se iz ene dejavnosti razvile bolj specializirane panoge, suhoro-

Preglednica 4.6 Kontrolni seznam dejavnosti v integrirani kmečki ekonomiji na Kranjskem in Goriškem (16.–18. stoletje)

Sektor/dejavnost	Kranjska	Goriška
I. Specializacija kmetijske proizvodnje	•	•
Povečana intenzivnost kmetijstva (brez prahe, mešana kultura ...)	•	•
Dninarsko delo v kmetijstvu (tudi sezonsko) in dolgotrajnejše pomožno delo na večjih kmetijah (dekle, hlapci ...)	•	•
Razširjanje/intenziviranje živinoreje	•	•
Povečana intenzivnost izkoriščanja gozdnih površin (z dejavnostmi iz primarnega sektorja, a tudi sekundarnega in terciarnega)	•	•
Širjenje obdelovalne zemlje (krčenje srenjskih in gozdnih površin)	•	•
Kamnolomi, premogovniki ipd.		
Ribištvo	•	•
II. Predelava primarnih virov/pridelkov (vino, sir, mesni izdelki, oglje, apno ...)	•	•
Podeželska obrt	•	•
Založništvo (protoindustrija)	•	•
Delo v osredotočenih obratih (manufakture, fužine, rudniki ...)	•	•
Sezonski migranti: mobilni obrtniki (zidarji ...)		
Mezdno delo v modernem industrijskem sektorju		
III. Storitve na področju trgovine na srednjo in dolgo razdaljo (najem vlečne živine, krma, gostilne in prenočišča ...)	•	•
Transport blaga drugih lastnikov na kratko in srednjo razdaljo	•	•
Trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki (vključno z nabavljenim blagom) na kratko in srednjo razdaljo	•	•
Krošnjarstvo (kramarstvo)	•	•
Tihotapstvo	•	•
Sezonski migranti: mobilni delavci (pristaniški težaki ...)	•	•
Uradna, zaupna dela (merilci, cenilci, priče ...)		
Turizem	•	•
Kreditno poslovanje (dostop do posojil, dajanje posojil za obresti)	•	•

barji pa so bili kot potujoči prodajalci in obrtniki poznani po širši srednji Evropi.

Posebna oblika mobilnosti, ki je v drugih alpskih in nasploh hribovitih območjih v zgodnjem novem veku močno zastopana ter dobro poznana v tuji literaturi, na Slovenskem pa bistveno manj, sočasne in sezonske migracije za opravljanje kmetijskih del ali neagrarnih poklicev. V 18. stoletju na primer na gospodstvu Snežnik poleg tovarnikov med podložniki za-

sledimo sezonske migrante, ki so »hodili poleti kosit, pozimi pa mlatit na Hrvatsko« (Valenčič 1981, 254). Med svojimi predlogi za dopolnitev policijskega reda so na Kranjskem že sredi 16. stoletja omenjali tudi sezonske migracije kot utečeno prakso samskih kmečkih fantov, za katero so predlagali prepoved in časovno omejitve. Tudi v tem primeru iz navedenega žal ni mogoče nedvoumno sklepati, da bi šlo tudi za vrste dela v neagrarnih panogah, čeprav je mogoče razumeti, da so bile prisotne. Argumentacijo je Žontar slikovito povzel (1956–1957, 81):

Ko se pričinja poletno delo na polju, jo pobrišejo kmečki fantje iz dežele in nočejo pomagati staršem, ki so prisiljeni najemati dninarje. Jeseni pa se vračajo sinovi domov in trosijo to, kar so starši s trdom pridelali. Zato ne sme odslej brez dovoljenja zemljiške gosposke oditi iz dežele na mlatev, trgatev ali drugo delo razen rokodelcev od sredpostne nedelje do sv. Mihaela [od marca do konca septembra] noben samski kmečki fant, ki je bival preko zime pri starših ali sorodnikih, enako noben podružnik ali gostač, sicer jih zadene kazen, ko se vrnejo domov.

Na podlagi ugotovljene številčnosti in raznovrstnosti gospodarskih panog, katerih nabor smo v tem poglavju v primerjavi z dosedanjimi pregledi (Beguš 2018a) še razširili, lahko ponovno potrdimo, da je koncept integrirane kmečke ekonomije mogoče aplicirati na območje Goriške in Kranjske v zgodnjem novem veku. Kot je razvidno iz kontrolnega seznama dejavnosti (preglednica 4.6), je to možno potrditi ne le za zahodno Slovenijo kot celoto, temveč tudi za vsako od obeh dežel posebej, saj različne vrste dejavnosti najdemo tako v grofiji Goriški kot vojvodini Kranjski. Nenazadnje smo ta koncept razvili tudi na podlagi zgodovinopisja in zgodovinske empirije prav tega prostora.

Brez izjeme: integrirana kmečka ekonomija na Štajerskem (16.–18. stoletje)

Leonida Borondič

Univerza na Primorskem

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

Štajersko so s sosedo Kranjsko povezovale pomembne prometne poti. Posebej velja izpostaviti trgovino na dolge razdalje po t. i. ljubljanski cesti, ki je že od srednjega veka vodila z ogrskih panonskih ravnin preko Ptuja, Celja in Ljubljane do severnojadranskih pristanišč oz. Gorice, od koder se je lahko po morju ali kopnem dostopalo do Beneške republike in drugih italijanskih držav. Razume se, da je promet potekal tudi v obratni smeri. Pomembna je bila tudi navezava v severno smer, to je na glavno mesto notranjeavstrijskih dežel Gradec in, dlje, prestolnico Dunaj. Na Štajerskem so bile poleg kopnih pomembne tudi rečne poti, ki so deželo povezovale s Koroško na severozahodu in s Hrvaško na jugu.

V tem poglavju se obravnava omejuje na spodnjo oz. južno Štajersko, natančneje na tisti del novoveške vojvodine, ki je danes v Sloveniji in mu bomo v tem smislu rekli slovenska Štajerska, ne glede na etnične in jezikovne razmere v zgodnjem novem veku. Namen poglavja je preveriti, ali je tudi na štajerskem podeželju mogoče zaslediti razširjene in raznolike prakse udeleževanja kmečkega prebivalstva v neagrarnih panogah ter nasploh v tržno naravnanih dejavnostih. Na podlagi predstavljenih ugotovitev bo mogoče presoditi, ali je tudi na slovenskem Štajerskem možno uporabiti koncept integrirane kmečke ekonomije.

Pri pregledu literature o štajerskem prostoru je mogoče ugotoviti, da se z obravnavano tematiko niso ukvarjali le zgodovinarji, temveč tudi predstavniki drugih strok, kot so geografija, etnologija, arhivistika in druge. Tema tega poglavja je v večini literature zastopana obrobno in le v le redkih delih zasledimo posebno pozornost na neagrarne dejavnosti ter kombiniranje različnih virov dohodka v kmečkih gospodinjstvih. Zaradi tega je treba biti pri ugotavljanju prisotnosti zaposlitev izven domače kmetije po-

sebej pozoren na bolj ali manj postranske omembe tovrstnih dejavnosti v delih, ki se prvenstveno na to temo ne osredotočajo.

Uporabljeno literaturo lahko razdelimo na tri sklope. V prvega so umeščena dela, ki kategorizirajo in podrobneje opisujejo družbeni položaj kmečkega prebivalstva (Uratnik 1938; Vilfan 1980a). V drugega so uvrščena tista, ki prinašajo opise dejavnosti, v katere se je vključevalo kmečko prebivalstvo (Gestrin 1963; 1965; Baš 1974; Bračič 1976; Šorn 1978). V tretji sklop pa sodita deli, ki prikazujeta širšo zgodovinsko sliko in se v določenih poglavjih načrtno posvečata kmečkemu gospodarstvu (Gruden 1913; Koropec 1972b). Te kratke predstavitve literature ni mogoče zaključiti, ne da bi omenili dva štajerska zgodovinarja, ki sta v drugi polovici prejšnjega stoletja skupaj prispevala največ člankov o slovenskem štajerskem podeželju. Tako Jože Koropec kot Jože Mlinarič sta se v svoji prispevkih osredotočala na predstavitev posameznih gospodstev, območij in župnij. Koropec je bil pri tem posebej skrben pri naboru in navajanju velikega števila podatkov ter informacij, Mlinarič pa je bil pozoren na predstavitev gosposkega gospodarstva. Pri obeh avtorjih najdemo koristne in dragocene informacije, a tudi v tem primeru ni mogoče reči, da sta posvetila posebno pozornost neagrarnim in tržnim virom dohodka v kmečki ekonomiji. Na podlagi povedanega je mogoče opaziti razliko od zgodovinopisja za Kranjsko in južno Primorsko, kjer najdemo prispevke in razprave, ki niso le specifično osredotočene na vprašanje »dopolnilnih dejavnosti«, temveč pridobljena znanja nadgrajujejo s konceptualizacijo in periodizacijo, kot je to opaziti na primeru kmečke trgovine.

Čeprav večji del uporabljene literature predstavljajo dela, ki zgolj v nekaj besedah navajajo vključevanje kmetov v neagrarne in tržne dejavnosti, nam vsaka njihova omemba potrjuje, da tudi na slovenskem Štajerskem kmetje niso živeli v samozadostnih kmečkih gospodinjstvih, pač pa so združevali dohodke iz mnogih gospodarskih panog. Vse od začetka novega veka lahko opazimo, da so se kmetje ob pomembnih prometnih poteh in v bližini mest, torej na lokacijah z izrazitejšo komercialno funkcijo, vključevali v mnoge gospodarske panoge. Tu je pomembno izpostaviti dejavnik lokacije, ki je bil ključnega pomena pri nastanku in tudi pri naši obravnavi posameznih gospodarskih dejavnosti. Kot bomo poskušali pokazati v nadaljevanju, so imele naravne danosti in bližina gospodarskih središč pomembno vlogo pri zagotavljanju družbenih, gospodarskih ter naravnih pogojev za razvoj določene dejavnosti.

Poglavje se najprej posveti vprašanju lastninskih pravic štajerskih kmetov do zemlje in njihove posledične zmožnosti razpolaganja z njo kakor

tudi vprašanjem deljivosti ali nedeljivosti kmetij in s tem povezanega nastajanja manjših kmetijskih obratov. Oba vidika sta namreč pomembna in povedna pri ocenjevanju razmer za prisotnost integrirane kmečke ekonomije, in sicer tako z vidika delovanja tržnih mehanizmov kot z vidika prehranske preskrbe na kmetiji. Osrednji del se deli na tri podpoglavja, v katerih so panoge, znotraj katerih so bili dejavni kmetje, združene in predstavljene na podlagi njihove pripadnosti primarnemu, sekundarnemu in terciarnemu sektorju.

Pravice do zemlje in majhne kmetije kot pokazatelj integrirane kmečke ekonomije

Posestne pravice kmetov nad njihovimi kmetijami določajo njihovo možnost razpolaganja in odločanja ob dednem prenosu (kdo in koliko bo dedičev, bo kmetija ostala cela ali se bo delila) ter v primeru kupoprodaje, in sicer celega obrata ali posameznih zemljišč. Zato posestne pravice precej vplivajo na obseg manevrskega prostora, ki ga je imel kmet na razpolago pri vodenju in usmerjanju svojega gospodinjstva ter gospodarstva. Možnost nadzora nad dedovanjem je omogočala dolgoročnejše načrtovanje. Kupovanje in prodaja zemlje omogočata prilagajanje razmeram v družini, posebej številu dela sposobnih in nesposobnih članov kakor tudi stanju na trgu. Slednje je lahko pomembno, ko se spreminjajo cene pridelkov na trgu in postane smotrno razširiti ekonomsko donosnejše kulture. V takih primerih ni vseeno, če kmet lahko kupi dodatna ali ustrežnejša zemljišča, na primer za vinogradništvo ali živinorejo. V ta namen pa je koristno, če ima možnost prodati nekaj svoje zemlje, da pridobi denar za nove nakupe. Možnost prodaje ali zastavljanja zemlje kot jamstvo za posojilo je pomembna tudi za pridobivanje denarnih sredstev za druge namene, bodisi preživetvene bodisi podjetniške. Če je imel te možnosti, potem je bil kmet bistveno prestejši pri svojem ekonomskem odločanju in ravnanju, saj je lahko razpolagal s pomembnim (in marsikdaj največjim) delom svojega kapitala, to je z zemljo. Če pa so bile kmetije dedno deljive, je to na daljši rok lahko privedlo do prevlade manjših obratov, ki niso bili dovolj obsežni, da bi njihovi pridelki omogočali samooskrbo. Majhne kmetije zato nakazujejo na obstoj drugih virov dohodka poleg kmetovanja. Na vprašanje, kolikšne in kakšne so bile posestne pravice in posledične možnosti razpolaganja s kmetijami ter zemljo na Slovenskem v zgodnjem novem veku, v literaturi ni zanesljivega niti zadovoljivega odgovora (Vilfan 1961; 1996; Kambič 2007). Novejše raziskave sicer nakazujejo obstoj širše svobode odločanja in ravnanja z zemljo s strani kmetov, kot je bilo prevladujoče mnenje do sedaj

(Panjek 2022b). Pri teh vprašanjih je poleg pisanih pravil smotrno preveriti tudi ravnanja v praksi. Po tej poti bomo šli v nadaljevanju na primeru južne (današnje slovenske) Štajerske.

Tako kot na Dolenjskem je bil tudi na slovenskem Štajerskem precejšen del kmetijskih površin namenjen vinogradom, ki so prekrivali cele griče in so jih večinoma upravljali ločeno od kmetij v okviru gospodstev. Ne glede na to, ali so bili podrejeni istim zemljiškim gospodom kot kmetije, je bilo upravljanje posameznih vinskih goric v domeni predstavnikov vinogradniške skupnosti. Te so pod nadzorom gospoda presojele in reševale spore med slastniki. Leta 1543 je habsburški vladar Ferdinand I. izdal kodifikacijo pravil z naslovom Gorske bukve (*Bergrechtsbüchel*), ki je nadomestila predhodne pravilnike (Dolenc 1940, 17–18). Nove, uradne Gorske bukve so bile nato večkrat prevedene v slovenščino in so s postopnimi spremembami ostale v veljavi do konca 18. stoletja. Starejše in novejše kodifikacije so najverjetneje temeljile na običajnih pravilih, zato sodna praksa »gorskih pravn« daje vpogled v običajno pravo (Goršič 1960). Tu je seveda šlo za kmečko prebivalstvo, ki je uživalo negotove posestne pravice na svojih kmetijah, čeprav so bili vinogradi nekaterim edina zemlja, ki so jo posedovali. Kmetje so po običajnem pravu svoje vinograde lahko zapuščali kot dediščino, jih kupovali in prodajali, zastavljali ter vse to tudi počeli v praksi. Iz odločitev kmečkih sodnikov v gorskih pravnah ali na zborih, na katerih so javno razglašali poslednjo voljo preminulih lastnikov, je razvidno, da je bilo dedovanje deljivo: če je pokojnik določil dediča, je bilo treba ostale izplačati, sicer so kmečki sodniki vinogradniško posest razdelili med brate in sestre (Dolenc 1927, 135–141).

Sklepamo lahko, da so oz. bi kmetje na slovenskem Štajerskem in Dolenjskem s svojimi kmetijami ravnali enako, če so oz. bi lahko z njimi prosto razpolagali, torej jih prodajali in kupovali ter zapuščali po načelu deljivega dedovanja, pri čemer sta bila izvedljiva tako prenos na enega izbranega dediča kot delitev premoženja. Za tako hipotezo je mogoče najti podkrepitev v literaturi. Peter Teibenbacher piše, da je v srednjem in južnem, pretežno slovenskem delu Štajerske »moralo biti deljivo dedovanje [nem. *Realteilung*] pogostejše« kot na severu, čeprav »se kmetije večinoma niso razdelile kot celota in naenkrat, ampak so se vedno znova dogajale cepitve zaradi demografskega pritiska v zgodnjem novem veku« (2009, 298). V resnici ostajata odprti vprašanji, komu je ta proces postopnega deljenja kmetij skozi daljše obdobje ustrezal (kmetom ali gospodom) in kateri so bili njegovi povodi (interes gospoda ali kmeta oziroma moč demografskih silnic). Odločilni za opredelitev izvora tega procesa se vsekakor zdita dve

dejstvu. Prvič, »v vseh agrarnih predelih Štajerske« so dedna pravila določala, da so »načeloma vsi potomci (in žena) zakoniti dediči« in da je bil »en sam oz. glavni dedič [nem. *Anerbe*] dolžan svojim bratom in sestram izplačati njihove deleže dediščine«. Drugič, med začetkom 17. in koncem 18. stoletja je južna Štajerska doživela precej večjo demografsko rast kot srednji in severni del dežele (danes del Avstrije): število prebivalcev se je tam v navedenem dvestoletnem obdobju podvojilo s približno 150.000 na približno 300.000 (Teibenbacher 2009, 298 in slika 2).

Drobljenje kmetij v praksi, ki je sčasoma privedlo do številčne prevlade kmetijskih obratov manjših velikosti, je mogoče potrditi tudi z nekaterimi kvantitativnimi podatki iz različnih obdobj. Čeprav med seboj niso neposredno primerljivi, saj ne zajemajo istega prostora in ne povzemajo stvarnosti na enak način, to je na podlagi istih kategorij kmečkih gospodarskih enot, nam podatki iz imenjske cenitve iz leta 1542 in iz popisa iz leta 1754 nudijo dokaj jasno predstav o smeri sprememb v dveh stoletjih, ki sta pretekli med obema štetjema.

Poglejmo primer treh gospostev, ki so ležala na območju med Mariborom, Ptujem in Slovensko Bistrico. Velika večina kmečkih obratov na omenjenih gospostvih je bila po imenjski cenitvi sredi 16. stoletja celih kmetij. Ko jim prištejemo še tiste v obsegu dveh in poldruge kmetije, se je njihov delež približeval trem četrtinam kmečkih gospodarstev. Polovične kmetije so bile dokaj redke, saj niso dosegale 9 %. Razmeroma številni pa so bili domci, to so bile enote brez ali skoraj brez zemlje. Takih je bila skupaj skoraj petina (preglednica 5.1). Jože Koropec je v večini svojih številnih objav o posameznih gospostvih na Štajerskem navedel podatke iz imenjske cenitve leta 1542. Vsakič jih je povzel v obliki kategorij, ki jih je opredelil na podlagi števila vprežne živine v lasti posameznega gospodinjstva. »Velik kmet« je bil tisti, ki je imel vsaj sedem glav vprežne živine, »srednji kmet« je imel med tremi in šestimi vprežnimi živalmi, »kočar« ali »mali kmet« pa do dve (Koropec 1969a, 240). Čeprav so Koropčeve kategorije drugače zastavljene in poimenovane kot v izvirniku in navkljub nekaterim razlikam na prvi pogled, je slika povsem podobna. Tudi na velikem vzorcu 18 gospostev in območij, ki skupaj obsega skoraj štiri tisoč gospodinjstev, veliki in srednji kmetje predstavljajo tri četrtine vseh gospodarstev, medtem ko mali kmetje, kočarji (kajžarji) in osebenjki (dninarji – gostači) (str. 240) skupaj predstavljajo četrtino enot (preglednica 5.2).

Popis iz leta 1754 vsebuje podatke o številu naseljenih hiš in družinskih poglavarjev, ki jih lahko beremo kot popis gospodinjstev in kmečkih obratov. Na južnem Štajerskem rezultati kažejo na impresivno razširjenost ma-

Preglednica 5.1 Enote kmečke posesti po velikosti v gospostvih Vurberk, Fram in Gromberk (1542)

Velikost posesti	Število	Delež*
Dvor ali posest	5	0,7
Dvojne ali poldruge kmetije	21	3,0
Cele kmetije	490	69,5
Polovične kmetije	62	8,8
Domci	113	16,0
Četvorni, dvojni, poldrugi ali polovični domci	14	2,0
Skupaj	705	100,0

Opombe *V odstotkih. Obdelava podatkov po Koropec (1968, 132–133; 1969a, 239–240; 1969b, 279).

Preglednica 5.2 Velikost kmetij v osemnajstih gospostvih in območjih slovenske Štajerske (1542)

Velikost posesti	Število	Delež*
Veliki kmetje	1.150	29,0
Srednji kmetje	1.868	47,0
Kočarji ali mali kmetje	786	19,8
Osebenjki (samski ali z družino)	166	4,2
Gospodinjstva skupaj	3.970	100,0

Opombe *V odstotkih. Zajeta so gospostva (oziroma območja) Dobrna, Fram, Gromberk, Hoče (območje), Hrastovec, Krškobizelsko, Majšperk, Maribor, Novi Kloster, Pogled, Polskava (območje), Polskavski Bukovec, Štatenberg, Studenice, Svečina, Valdek in Slovenj Gradec, Vransko, Vurberk. Obdelava podatkov po Koropec (1968, 132–133; 1969a, 239–240; 1969b, 279; 1970, 18; 1971, 32; 1972a, 21–24; 1973a, 52–53; 1973b, 220–221; 1975, 226–228; 1978, 198; 1980a, 21, 26, 29; 1980b, 266–267; 1984, 203–204; 1985, 72; 1987, 268; 1988, 67; 1992, 78).

lih posesti in kajž (Curk 1987). Cele kmetije so predstavljale le štiri odstotke vseh kmečkih gospodarstev, medtem ko je bilo skoraj dve tretjini kajž. Slednje so bile nedvomno rezultat ustanavljanja novih družin, večinoma v zgodnjem novem veku, med katerimi je bilo po vsej verjetnosti precej viničarskih gospodinjstev, ki jih bomo srečali v nadaljevanju. Preostale obrate, ki so predstavljali tretjino vseh posesti, pa lahko razumemo kot rezultat procesa drobljenja, ki je v prejšnjih stoletjih očitno zajel večino prvotnih hub (preglednica 5.3).

Primerjava podatkov med začetkom in koncem zgodnjega novega veka je zelo povedna. Cele, tričetrtinske in polovične kmetije iz popisa leta 1754 so skupaj znesle 21 % vseh obratov, preostalih 79 % pa je bilo manjših. Po cenitvi 1542 so veliki in srednji kmetje predstavljali 76 %, manjši z osebenj-

Preglednica 5.3 Razdrobljenost kmetij na južnem Štajerskem: število in vrsta obratov leta 1754

Velikost in vrsta obratov	Število	Delež*
Cele kmetije	1.130	4,2
Tričetrtinske kmetije	1.258	4,6
Polovične kmetije	3.244	11,9
Četrtninske kmetije	4.594	16,9
Kajže	16.956	62,4
Gospodinjstva skupaj	27.182	100,0

Opombe * V odstotkih. Obdelava podatkov po Curk (1987, 4).

ki pa 24 % vseh obratov. Po dveh stoletjih je bilo razmerje med večjimi in manjšimi kmečkimi gospodarstvi skoraj zrcalno obrnjeno.

To nam pove tri stvari. Prvič, ne more biti dvoma, da je na slovenskem Štajerskem dedna deljivost družinskih kmetij prevladovala nad nedeljivostjo, vsaj v praksi. Drugič, večji del demografskega prirastka in odločitev za samostojno družino sta kot rezultat prinašala ustanavljanje kajž. Tretji sklep je najpomembnejši za tukajšnjo osrednjo temo. Za veliko večino kmetijskih obratov je mogoče predvidevati, da niso bili prehransko samooskrbni, temveč da je ekonomija njihovih gospodinjstev temeljila na usklajevanju različnih virov dohodka v povezavi s trgov. Najbrž ni pretirano oceniti, da je bilo takih kmečkih gospodinjstev, ki so dohodke v obliki lastnih pridelkov kombinirali z dejavnostmi na trgu, na slovenskem Štajerskem sredi 18. stoletja med 80 (kajže in četrtninske kmetije) in 90 % (kajže, četrtninske in polovične kmetije).

Dejavnosti primarnega sektorja

Že ob začetku novega veka so podložniki na Štajerskem kazali željo po izboljšanju svojega gmotnega položaja in podjetni duh, ki ga lahko razberemo iz njihovega izkoriščanja naravnih danosti pokrajine, v kateri so prebivali. Gorate predele Štajerske so zaznamovale višinske ali planinske kmetije, t. i. sirnice in švajge, ki so v urbarjih izpričane že ob koncu 15. stoletja. To so bile kmetije z malo orne zemlje in obsežnim kompleksom pašnikov, ki jih je dobil podložnik v zakup z določenim številom živine, zlasti ovc in koz. Zaradi tega so bile usmerjene izključno v živinorejo. Na podlagi Mlinaričeve raziskave Limbuša v poznem 16. stoletju, v kateri je obravnaval mnoge imenjske cenitve in urbarje, lahko povzamemo, da so bile višinske kmetije najštevilčnejše na Pohorju (1976, 72–78). Večina podložnikov se je že od sredine 16. stoletja intenzivno ukvarjala z živinorejo. Slednja ni bi-

la pomembna zgozlj na višinskih kmetijah, kjer je prevladovala, ampak tudi pri ostalih kmečkih enotah. Iz imenjske cenitve iz leta 1542, ki sta jo obravnavala Koropec (1972b) in Mlinarič (1975), je za zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom mogoče ugotoviti, da se je velika večina gospodinjstev ukvarjala s konjerejo, svinjerejo in z govedorejo. Kmetje so se konjereji v večji meri posvečali od 16. stoletja dalje, skoraj vsaka večja kmetija je imela vsaj enega konja. Z ovčjerejo se je ukvarjala le polovica gospodinjstev, kozjereja pa je imela velik pomen zgozlj v krajih Bukovje in Vuzeniško. Mlinarič je na podlagi podatkov imenjske cenitve ugotovil, da je puhenjštanjka kmetija sredi 16. stoletja redila povprečno po enega vola, šest glav ostale govedi, enega konja, tri prašiče in pet glav drobnice (Koropec 1972b, 145–148; Mlinarič 1975, 157–158). Med živinorejo je po svoji pomembnosti v okolici Betnave ter v gosposčini Viltuš izstopala predvsem konjereja, ki je predstavljala gospodarsko osnovo za ježo, tovarništvo in prevoz (Mlinarič 1972, 250). Videti je, da je bila prisotnost intenzivne reje konj pogojena z bližino pomembnih prometnih poti, ki so marsikateremu podložniku nudile priložnost za manjši ali večji zaslužek (Mlinarič 1986, 34). Poleg lastne živine so imeli podložniki na Vuzeniškem in Mučkem v reji tudi nekaj živine bližnjih cerkva in gosposčin (Koropec 1972b, 148), za kar so verjetno prejeli plačilo v naturi ali denarju.

O pomembnosti živinoreje imamo podrobnejše podatke za gornjegrajsko državno gospostvo, ki za leto 1801 kažejo, da se podložniki tega območja niso mogli preživeti zgozlj s poljedelstvom, in sicer prvič zaradi premalo njiv in travnikov, ki so jih imeli na voljo, drugič pa zato, ker so naravne ujme mnogokrat onemogočile uspešno rast žita in drugih poljščin. Zaradi tega so se prebivalci tega gospostva ukvarjali z živinorejo, ki je predstavljala drugi najpomembnejši vir denarnih dohodkov, takoj za lesno trgovino, ki jo bomo spoznali kasneje. V živinoreji višjih krajev nad Ljubnim in Gornjim gradom je prevladovalo malo nizko govedo, ki so ga podložniki gojili z uporabo planinskih pašnikov, ki jim jih je dalo gospostvo v zakup (Baš 1974, 36; Baš 1989, 341).

O čebelarstvu kot dejavnosti, ki je kmetom nudila vir dohodka, vemo zelo malo. Iz srednjega veka poznamo nekaj zapisov v urbarjih, kjer dajatve v obliki panjev, medu in voska kažejo, da je bila ta dejavnost kar razširjena. Med je dlje časa predstavljala glavno dajatev kmečkega gospodarstva marsikje na območju Maribora in Laškega. Gruden in Mihelič ocenjujeta, da so vasi v okolici Ptuja ob koncu srednjega veka živele predvsem od pridelave medu. Da bi omogočili boljšo prehrano čebel, so od 15. stoletja dalje vse pogostejše sejali ajdo, ki je zagotovila zdravo in zadostno prehrano tudi

pozimi (Gruden 1913, 438; Mihelič 1970, 400). O razširjenosti čebelarstva skozi novi vek v literaturi ni na voljo dovolj podatkov, da bi lahko sklepali, kako pomembna je bila ta dejavnost za kmečka gospodarstva. Le za 19. stoletje vemo, da so čebelarstvo spodbujale kmečke družbe (Vodopivec 2008, 12), iz česar lahko sklepamo, da reja čebel ni bila tako razširjena, kot bi glede na naravne danosti lahko bila.

Mnogi revnejši kmečki prebivalci, med katere štejemo kmete, male kmete, kajžarje, kočarje in gostače, ki sebe in svoje družine niso mogli preživeti zgolj s pridelki domače kmetije, so se za dodaten zaslužek zaposlovali kot agrarni delavci. Njihovo delo je, odvisno od delovnega razmerja, obsegalo različna opravila na polju, z živino in v gozdu. Glede na delo, ki so ga opravljali, ločimo različne vrste delavcev v agrarnem gospodarstvu (Vilfan 1980a, 355–357).

Kmečki posli so bili večinoma neporočeni poljski delavci, ki so prebivali v gospodarjevem gospodinjstvu skupaj s svojim delodajalcem in z njegovo družino. Poleg plačila v denarju so prejeli tudi hrano in obleko. Skupaj so opravljali tudi vsa hišna ali kmečka dela. Posli so se ločevali na kmečke in hišne oz. gospodinske ter so bili moškega in ženskega spola. Prvi so opravljali dela na polju ter skrbeli za živino (hlapci), medtem ko so drugi pomagali pri gospodinskih opravilih, ki so bila v domeni žensk (dekle). Delovna pogodba se je navadno sklepala ustno ob koncu leta, delovno razmerje pa je pričelo teči takoj po novem letu. Posli so se od ostalih poljskih delavcev razlikovali v tem, da so dajali svojo delovno moč stoodstotno v najem, medtem ko bomo pri ostalih delavcih videli, da so bili najeti samo za opravljanje določenih opravil, po končanem delu pa so se vrnili k skrbi za domačo kmetijo. Druga vrsta najetih delavcev so bili dninarji. Živeli so v lastnem gospodinjstvu, pri tem pa za opravljeno delo na drugi kmetiji prejeli plačilo (dnino) v denarju ali naturalijah. Dninarske delavce je mogoče v zgodovinskih virih najti pri vseh vrstah del v kmetijstvu ali gozdarstvu. Njihova delovna aktivnost je bila v primerjavi s posli manj obsežna, saj so se pri delodajalcih zaposlovali samo za določena dela in ne za daljša časovna obdobja. Dninarji so tako kombinirali dohodke od dninarskega dela, domače kmetije in včasih kakšne obrti. Ena izmed oblik zaposlitev kmečkega prebivalstva so bila tudi sezonska dela, pri katerih so se delavci zaposlovali le za čas delovne sezone, ko je bila pri določenih poljskih ali gozdarskih opravilih največja potreba po delovni sili. Ta dela so bila združena s sezonsko migracijo v drug kraj. Sezonska dela v sosednjih deželah, kamor so hodili zlasti na mlačev in žetev, so kmetom omogočila dodatno možnost zaslužka. Kot smo že omenili, so se podložniki zaposlovali

tudi pri opravih v gozdu, kjer sta med deli prevladovala sečnja in spravilo lesa, dokaj razširjeno pa je bilo tudi oglarstvo. Zadnja od oblik delovnega razmerja je deputatno razmerje. Pri tem gre za oddajo deputata, tj. hiše, zemlje in živine, v najem delavcu. Najemnik in člani njegove družine so se preživljali od prejetega deputata, v zameno pa so morali opravljati poljska in druga dela pri gospodarju. Ena izmed takih oblik delovnega razmerja je viničarstvo, ki je bilo razširjeno v vinorodnih krajih in osredotočeno predvsem na skrb za vinograd (Uratnik 1938, 5–8; Vilfan 1980a, 371–372, 377, 379, 383–385, 389–390).

Viltuške kmetije, polkmetije in domci so si proti koncu 16. stoletja poskušali svoj gmotni položaj izboljšati z zakupom dodatnih parcel. To so bila po navadi zemljišča opustelih hub ali izkrčena zemljišča, na katerih so na Štajerskem velikokrat nastajali novi vinogradi, kjer se je uveljavilo gorsko pravo. Prve gorske bukve pri nas, ki jih poznamo, so iz leta 1543 in so urejale pravne zadeve za vse lastnike vinogradov. Vinogradniške posesti so se delile na tiste, ki so bile v lasti kmetov in so jim prinašale dodaten dohodek, ter na vinograde v lasti meščanov, plemiške in cerkvene elite, ki so jih obdelovali kmečki posli, imenovani viničarji. Sloj vinogradniških delavcev je bil najbolj razširjen na območju Haloz in Slovenskih goric, kjer je imelo vinogradništvo tudi največji obseg. 16. stoletje lahko zaradi vsega naštetega razumemo kot začetek viničarskih razmerij (Mlinarič 1972, 238; Bračič 1976, 73; Vilfan 1980a, 391). Nastanek sloja poljedelskih delavcev, ki so bili zaposleni, da so skrbeli za vinograde, izhaja iz potrebe po delovni sili za obdelovanje meščanskih in plemiških vinogradov. Sprva so meščani svoje vinograde obdelovali s pomočjo hlapcev, ki so jih imeli zaposlene v domačem gospodinjstvu. Slednji so na delo v vinograd hodili kar iz mesta, kasneje pa so se zaradi velikega obsega dela za stalno naselili na vinski gorici (Mlinarič 1972, 236; Bračič 1976, 74; Dular 1988–1990, 63). Prva omemba viničarjev v zgodovinskih virih je zabeležena v imenjski cenitvi za leto 1542 v gospostvu Vurberk. Ob koncu 16. stoletja je gosposčina Viltuš pri Mariboru del svojih vinogradov obdelovala z najeto delovno silo, vendar pa viltuški podložniki niso obdelovali zgolj vinogradov gosposčine, pač pa so se kot dninarji zaposlovali tudi na vinogradih v lasti meščanov, cerkvene in posvetne oblasti ter duhovščine. Podobno so tudi prebivalci Betnave opravljali dninarska dela na posestvih in vinogradih svobodnih oseb, meščanov in cerkve (Mlinarič 1972, 236; 1986, 34; Vilfan 1980a, 390–391).

V 17. stoletju se je vse bolj razširil sloj gostačev in kajžarjev, ki so se naseljevali na posestvih bogatejših kmetov ali v bližini večjih naselij, kjer so imeli več možnosti iskanja dohodka. Tako kot hlapci in kmečki posli so

v tem času tudi gostači opravljali raznovrstna dela v vinogradih (Zupanič 1969, 65). A prava viničarska razmerja so nastajala predvsem z naselitvijo dninarjev na vinski gorici, od druge polovice 18. stoletja dalje pa lahko vedno več viničarjev zasledimo tudi med malimi kmeti. Na širjenje viničarskega sloja je vplival odlok o dedovanju kmečkih gospodarstev iz let 1771–1785, ki je pospešil deljenje kmečkih posesti in vedno večje zaposlovanje podeželskega prebivalstva izven domače kmetije (Belec 1968a, 53; 1968b, 41; Bračič 1976, 75; Vilfan 1980a, 392; Dular 1988–1990, 63–64).

Viničarji in lastniki vinogradov so bili v deputatnem razmerju, kar je pomenilo, da so viničarji v zameno za obdelovanje vinograda kot plačilo dobili manjšo stanovanjsko hišo ob vinogradu, nekaj zemlje in kravo. Poleg tega so delež opravljenega dela dobili plačan še v denarju in naturalijah (Dular 1988–1990, 64). Nekateri viničarji so se po opravljenem delu na vinogradu, ki so ga imeli v najemu, zaposlovali tudi na gospodarjevi kmetiji kot dninarji. V zimskih mesecih so viničarji v Slovenskih goricah grobali in pomlajevali ostarele vinograde, viničarke pa so pri kmetu predle laneno in konopljino povescmo za platno (Zupanič 1969, 127). O dnini viničarjev imamo podatke za leto 1810 v Brestanici, kjer so moškim dninarjem v vinogradih poleg hrane in vina plačali 17, ženskim pa 20 kron. Pri drugem poljskem delu so moškemu dninarju plačali 20, ženski pa 18 kron (Kuret 1985, 85–86).

Vinogradništvo je v bilo na Štajerskem pomembna gospodarska panoga. Melik je v Slovenskih goricah za obdobje pred prvo svetovno vojno opredelil tri skupine vinogradnikov. V prvo skupino sodijo večji kmetje in kmečki veleposestniki. Pri njih je vinograd predstavljal pomemben vir dohodka, vendar so se večinoma ukvarjali s poljedelstvom in z živinorejo, zato slabe vinske letine niso bistveno prizadele njihovega gospodarskega stanja. V drugo skupino so, nasprotno, spadali manjši posestniki, predvsem kočarji in želarji, ki so imeli malo zemlje, malo živine in majhne vinograde. Kakovost vinske letine je lahko močno vplivala na njihov gospodarski obstoj, saj je gospodinjstvom iz te skupine dohodek od vinogradništva in vinarstva oz. od prodaje vina služil za preskrbo z živili. Za dodaten zaslužek so delali kot poljski delavci pri večjih posestnikih. V tretjo skupino sodijo viničarji, ki niso imeli prav nič svoje posesti, temveč so za plačilo v denarju in naturi obdelovali vinograde premožnejših posestnikov (Melik 1957, 259; Zupanič 1969, 124–125). Čeprav Melik in Zupanič nista časovno zamejila te socialne strukture, lahko glede na ugotovitve, ki bodo sledile v nadaljevanju, sklepamo, da je ta delitev vinogradnikov prevladovala skozi celoten novi vek, z delnimi razlikami v razširjenosti skupin v določenih obdobjih.

V goratejših predelih so podložniki dohodke iskali v izkoriščanju gozdov. Trgovina z lesom, žagarstvo in splavarstvo so bili na gornjegrajskem zabeleženi že ob koncu srednjega veka. Prav tako so bili na tem območju med prebivalci zabeleženi mnogi drvarji, žagarji, plavci, splavarji in trgovci z lesom, ki jim je les predstavljal pomemben vir zaslužka. V drugi polovici 18. stoletja je gornjegrajska gosposčina po nasvetu lovcev, ki so nadzorovali gozdove, prodajala komplekse gozdov v izrabo podložnikom, nakar so se gozdovi začeli ločevati na tiste, ki so bili v lasti gosposčine, in tiste, ki so bili v lasti podložnikov. Gosposčina je proti koncu 18. stoletja svoje gozdove nehala oddajati v najem kmečkim podložnikom, saj je pašništvo povzročalo škodo v gozdu, ki so ga v tem času vse bolj razumeli kot pomemben gospodarski vir. Posledično se je gosposčina zavzemala za skrb za gozdove in najemala strokovne gozdarje, ki so bili osredotočeni na uporabo gozdov za namene gozdarstva. Gozdovi z najkvalitetnejšim lesom so se v Zgornji Savinjski dolini nahajali v hribovitem in težko dostopnem območju. Spravilo lesa v dolino, ki je bilo namenjeno za lesno trgovino, je zahtevalo veliko predpriprav in primernih delavcev (mladih zdravih mož). Pri načrtovanju skupin gozdnih delavcev je bilo predvideno, da isti delavci opravijo vsa opravila, ki zajemajo sečnjo, plavljenje, spravlanje lesa po rižah in splavarjenje. Za opravljanje gozdnih del so gozdarji, ki so imeli v oskrbi gosposčinske gozdove, najemali sezonske delavce, ki so večinoma prihajali iz revnejših kmečkih družin. Po drugi strani pa so podložniki v lastnih gozdovih poleti sekali les, na posekanem svetu pa kasneje pasli živino. Pozimi so les spravljali v dolino, kjer so ga razžagali, spomladi in jeseni pa so ga transportirali po rekah in prodajali (Gršak 1870, 40; Baš 1989, 338–339; Videčnik 1997, 96–98, 104). Tako je na primer v Nazarjah nastalo pet žag, ki so bile v kmečki lasti. Tu je stala tudi pomembna postaja za gradnjo splavov, saj je sem prihajal les tako iz Savinjske kot iz Dravske doline (Orožen 1965, 398). Kmečke žage pa so nastale tudi na Savinji in Dreti, kjer jih imamo na prehodu iz 18. v 19. stoletje zabeleženih kar 50 (Baš 1989, 339–340).

Dejavnosti sekundarnega sektorja

Kot smo spoznali, so dohodke izven domače kmetije iskali predvsem ti isti podložniki, ki so imeli v lasti malo zemlje. Čeprav se osredotočamo na novi vek, je pomembno, da povemo, da gornjegrajski urbar že leta 1426 ločuje med rokodelci brez posesti (t. i. koloni) in kmeti, ki se ukvarjajo z rokodelstvom (Videčnik 1990, 6). Predvsem v starejših stoletjih je mogoče kmečke obrtnike prepoznati po njihovih priimkih (Kovač, Sitar, Lončar,

Cimerman, Kolar, Tišler, Šnajder). Obrt se je v krajih, kot sta Betnava in Limbuš, po Koropčevem mnenju razširila predvsem v povezavi z bližino mesta Maribor in njegovega trga (Koropec 1972b, 152–153).

Lončarstvo je v Zadrecki dolini izpričano že od 14. stoletja dalje, v novem veku pa je ta dejavnost marsikje postala pomemben vir dohodka podložnikov, saj se je razširila preko zadovoljevanja domačih potreb. Kmetje so pričeli izdelke proizvajati tudi za širši trg. K razširjenosti lončarske dejavnosti je veliko prispevala tudi lokacija krajev s kvalitetno glino: tako je imelo lončarstvo središča v Prlekiji, Savinjski dolini, Pilštanju, na Ptujskem polju, v okolici Celja, Grobelnega in Mozirja (Orožen 1965, 397; Bogataj 1989, 20–35; Videčnik 1990, 16–17). Lončarska obrt je bila še vedno prisotna tudi v 18. stoletju in tudi v tem času je bila izrednega pomena na gornjegrajskem, ki je del Zadrecke doline, kjer je bilo lončarstvo najbolj razširjeno. V prvi polovici 18. stoletja je poročilo gornjegrajske zemljiške gosposke celjski kresiji navajalo, da je lončarstvo edini vir dohodka mnogih kočarjev (Videčnik 1990, 17). V nadaljevanju bomo videli, da to ne drži popolnoma, saj so se mali kmetje v tem času ukvarjali tudi s splavarstvom. Lahko pa zagotovo rečemo, da je bila lončarska dejavnost na tem območju izredno pomembna in močno razširjena, saj register gornjegrajske zemljiške gosposčine iz leta 1779 navaja, da je bilo v Potoku od 24 družin kar 12 lončarskih, v Lačji vasi od 17 družin sedem in v Pustem polju od 22 družin osem (Videčnik 1990, 16). Ti podatki nam že odražajo sliko gospodarskega stanja ob koncu 18. stoletja, ko se je lončarstvo v mestih opustilo zaradi prihoda bakrene in kositrne posode. Mestni in trški lončarji so se preusmerili v pečarstvo, lončarstvo pa je postala podeželska obrt (Bras 1988–1990, 223).

Kajžarsko prebivalstvo se je pogosto vključevalo v tkalsko dejavnost. Ta obrt je skupaj s tesarstvom, krojaštvom in kolarstvom v času fevdalizma spadala med tiste, ki niso bile monopolizirane v mestih, ampak so bile močno razširjene tudi na podeželju. Centri tkalstva so bili na Pohorju, torej tam, kjer so naravni pogoji omogočali širše ukvarjanje z živinorejo, in v osrednjem delu današnje slovenske Štajerske. Kmečki tkalci se prvič omenjajo leta 1668, ob koncu tega stoletja pa so tkalske mojstre začeli jasno ločevati na kmečke in trške, saj so se trški tkalci v mestih ukvarjali tudi s prodajo platna in sukna. Trški tkalci so se združevali v cehe. Le-ti so nastali v Marenbergu (Radlje ob Dravi), na Muti in Vuzenici (Baš 1950–1951, 160–170). V drugi polovici 17. stoletja se med podložniki v naselju Melje v bližini Maribora omenja tudi krojač, ob koncu istega stoletja pa so se podložniki gosposčine Zgornje Radvanje ukvarjali s tkalstvom in z mlinarstvom (Bogataj 1989, 65; Mlinarič 1978, 212–213). Razne obrtne dejavnosti so kmetom

nudile zaslužek tudi v sledečem stoletju, ko so na primer v topografiji dežele Štajerske iz leta 1754 poleg obrtnikov v trgu Mozirje našeli še okoliške obrtnike. Med temi so našeti tkalci, krojači, kovači, mlinarji, godci, žagarji in čevljarji (Videčnik 1990, 8). Glede na to, da imamo med podložniki že v prejšnjem stoletju izpričane tkalce in mlinarje, je smotrno sklepati, da se je obrtna dejavnost kontinuirano nadaljevala skozi stoletja.

V drugi polovici 18. stoletja so v Habsburški monarhiji opravili popis prebivalstva in raznih obrtnikov, založnikov in kmečkih proizvajalcev. Ena izmed rubrik so bile tudi kmečke statve, ki so bile na Kranjskem zelo številne in pomemben del založniškega tkalskega sistema, zaradi česar so jih v tej deželi posebej preštevali in zapisovali v rubriko »kmečke statve, delujoče v založniškem sistemu«. Drugače pa je bilo na Štajerskem, kjer je bilo najdenih premalo statev, da bi jih vpisovali v to rubriko, zato so jih beležili v drugih razdelkih. A glede na dejstvo, da so bile statve na Štajerskem zapisane v mnogih rubrikah, lahko sklepamo, da je bilo kmečko tkalstvo na Štajerskem razširjeno bolj, kot je to razvidno iz popisa. Tako kranjskim kot tudi slovenskoštajerskim popisovalcem je bilo izredno težko ločiti med kmečkim tkalcem, ki izdeluje predvsem za domače potrebe ali pa tudi za trg, in proizvajalcem, vključenim v založniški sistem, ki mu je bilo lahko delo na polju le postransko opravilo v primeru, če je posedoval le malo zemlje. Šorn je podal razlago, da lahko gruntarskega tkalca od kočarskega ločimo, v kolikor pogledamo, katera dejavnost podložniku vzame največ časa in mu nudi večji del dohodka za preživljanje. Čeprav sta se oba tkalca ukvarjala s prodajo svojih izdelkov, se je kočarski tkalec v glavnem preživljal od dejavnosti v sklopu založniške mreže, medtem ko je gruntarski prodajal le viške svoje tkalske dejavnosti (Šorn 1978, 61–62).

Ob prehodu v 19. stoletje so bile na Štajerskem med podložniki prisotne mnoge obrti. Že ob začetku tega stoletja so prebivalci naselja Brestanica v zimskih mesecih, ko ni bilo dela na polju, izdelovali za širši trg hišno in gospodinjsko orodje, kot so ročaji za motike, grablje in krampi ter koši, peharji in skrinje za žito (Kuret 1985, 85–86). Tudi v Zgornji Savinjski dolini so se podložniki ukvarjali s predelavo lesa. Pomembna dejavnost je bilo »cimpermanstvo« oziroma tesarska obrt. Mnogi tesarji so poleti tesarili, pozimi pa izdelovali škafe, vedra, kadi za zelje in sode. Z lesnimi obrtmi so se ukvarjali predvsem kajžarji, ki so v svoji lasti imeli malo zemlje. Zelo razširjena je bila na Štajerskem tudi sodarska obrt, saj je bilo tu, kot smo spoznali, zelo razširjeno vinogradništvo (Bras 1979, 17–18). Za tiste kmete, ki so imeli dovolj lastne zemlje in so se z obrtjo ukvarjali samo v zimskih mesecih, lahko sklepamo, da jim ta dejavnost ni predstavljala osrednjega

vira dohodka, medtem ko je vedno širšemu sloju malih kmetov in podložnikov brez zemlje ta dejavnost predstavljala velik del zaslužka. V vsakem primeru poseganja po neagrarnih dejavnostih ne moremo omejiti na kajžarski sloj, saj je šlo za širši pojav v kmečki ekonomiji na Štajerskem.

Na pojavnost nekaterih obrti so vplivali naravni viri in pogoji. Kot smo že omenili, je med take obrti sodilo tudi lončarstvo, ki je potrebovalo nahajališča gline. Druga dejavnost, ki je bila neposredno povezana z naravno dobrino, in sicer z vodo, je bilo studenčarstvo. Zgolj bežna omemba studenčarjev v literaturi nam ne daje jasne slike o razširjenosti te dejavnosti. Z njo so se pred 20. stoletjem ukvarjali mali kmetje ali studenčarski obrtniki (Bogataj 1989, 186). Povsem jasno nam je lahko, da je vsako večje ali manjše naselje potrebovalo lasten izvir vode za svoje preživetje. Kako so ljudje v novem veku reševali problem iskanja pitne vode, žal ne vemo. Ena izmed hipotez bi lahko predpostavljala, da se je znanje o iskanju vode prenašalo med generacijami in se ta dejavnost ni izvajala proti plačilu, kar je na podeželju povsem možno. Za mesta, kjer je preskrbo prebivalstva urejala mestna uprava, pa je mogoče sklepati, da so najemali studenčarske obrtnike, ki so mogoče celo potovali po deželi glede na potrebe mest. Utemeljenega zaključka tu žal ne moremo podati, saj nam za to primanjkuje potrebnih informacij.

Velike površine gozda so na Štajerskem spodbudile razvoj različnih dejavnosti, ki so odvisne od lesa. Ena takih je bilo oglarstvo. Fužinarstvo je podrobneje raziskoval Šorn, ki je ugotovil, da so bili fužinarski obrati na Štajerskem prisotni od prve polovice 18. stoletja, vendar iz njegovih zapisov ne izvemo ničesar o vključenosti okoliških kmetov v to dejavnost (1962, 146). Tudi iz siceršnje literature ni razvidno, da bi se kmetje kot delavci vključevali v dejavnosti, povezane s predelavo in z obdelavo železa. Izkazano pa je, da so bili vanje povezani kot dobavitelji oglja. Podrobnejših podatkov za čas pred 19. stoletjem nimamo, čeprav je izkazano, da je bilo oglje na Štajerskem že v 14. stoletju predmet splavarske trgovine, ki je bila usmerjena v Hrvaško, a brez navedbe izvora oglja in dela v njegovi proizvodnji (Juvan 1986, 116). Sicer sta bila kuhanje in prodaja oglja pomembni gospodarski panogi ter vir zaslužka za prebivalce Kozjaka in Pohorja. Oglarstvo je zaposlovalo kmete in oglarje v veleposestniških gozdovih (Bogataj 1989, 109; Melik 1957, 45–46). Poleg naštetih industrijskih dejavnosti so na Štajerskem od 18. stoletja dalje delovale mnoge glažute in steklarne (Cimperšek 2016, 297–368). Težko opredelimo, kakšna je bila vloga domačega prebivalstva, ki je živelo v okolici teh obratov, saj je literatura usmerjena predvsem v zgodovinski razvoj pridelave stekla.

Dejavnosti terciarnega sektorja

Kmečka trgovina in z njo povezane dejavnosti so se na Štajerskem začele pospešeno širiti ob koncu srednjega in začetku novega veka. Podložniki so trgovali predvsem z žitom, živino, vinom, lesom in apnom, svoje izdelke pa so prodajali predvsem v bližini trgov, cerkva in mest (Koropec 1972b, 163). S kakšnimi vrstami blaga so poleg tega trgovali kmetje v začetku 16. stoletja, lahko izvemo na primer iz zapisov mitnice v Mariboru, v katerih so zabeležene mitnine iz mestnega trga in tiste, ki so veljale za prevoz po cestah. Iz slednjih lahko na podlagi plačil v blagu sklepamo, s čim so trgovali (npr., od tovara sira so morali plačati en hlebec sira, sitar pa je plačal z enim sitom). Da so se kmetje mariborskega gospostva res ukvarjali s kmečko trgovino, nam govori podatek, da so si lahko prislužili oprostitev mitnine s tridnevno tlako za potrebe mesta (Leskovec 1969, 411). Podložnikom vinorodnih pokrajin, ki so živeli od specializiranega kmetijstva, usmerjenega v vinogradništvo in vinarstvo, je glavni vir dohodka predstavljala prodaja vina. Poklicni trgovci so smeli na območju Ljutomersko-Ormoških goric od podložnih kmetov kupovati vino le od 29. septembra do 11. novembra, kasneje pa samo iz kleti samostana ali zemljiške gosposke (Belec 1968b, 35). Vinska trgovina na Štajerskem se je razmahnila ob začetku novega veka, ko so se vanjo začeli množično vključevati podložniki, ki so močno konkurirali meščanski trgovini (Mlinarič 1999, 29–31). Tudi trgovanje s soljo je bilo v domeni kmečke trgovine. Čeprav o solni trgovini na Štajerskem v literaturi ni na voljo dovolj podatkov, ki bi nam pričali o razširjenosti te dejavnosti, je na Gornjegrajskem že v drugi polovici 15. stoletja izpričano razširjeno tovorjenje soli. To je razvidno iz podatka, da je imel samostan določeno vozno tlako za svoje podložnike, od katere so se lahko odkupili z vsoto denarja ali s tovorom soli (Gestrin 1952–1953, 505–507). Ker je to edina informacija o trgovanju s soljo, žal ne moremo ugotoviti, v kolikšni meri so se podložniki ukvarjali s tovorjenjem soli.

Po glavni cesti Dunaj–Trst, ki je šla preko Štajerske, se je v 16. stoletju razvil živahen promet. Vzporedno z meščansko trgovino se je hitro razvijala in naraščala tudi kmečka trgovina, ki je po količini, ne pa po vrednosti, presegla meščansko. Slednja je le redko posegala v trgovanje s kmetijskimi pridelki, zato je bila trgovina z žitom vedno trdno v rokah kmečkih trgovcev. Žito je bilo eden glavnih predmetov trgovine med zaledjem in obalnimi mesti, v katerih so nato kmetje kupovali vino in sol. V trgovino med zaledjem in obalnimi mesti so se poleg kmetov iz zahodnih slovenskih regij vključevali tudi štajerski podložniki (Curk 1986, 8; Gestrin 1965, 40–

41, 75, 169). Gestrinovi članki (1963; 1965), ki podrobno opisujejo trgovino med zaledjem in primorskimi mesti ob koncu srednjega ter začetku novega veka, nam dajejo jasno sliko o širokem obsegu kmečke trgovine, ki ni bila omejena zgolj na bližnjo okolico. Od 16. stoletja dalje so se kmetje vse pogostejše odločali za trgovanje z izdelki poklicne trgovine (Gestrin 1963, 81; 1965, 42). Sredi 16. stoletja so štajerska deželnoknežja mesta v pritožbi vladarju trdila, da se posamezniki iz vseh družbenih stanov vključno s podložniki ukvarjajo »z razno trgovino in prepovedanim prekupčevanjem z vinom, žitom, živino in drugim kupčijskim blagom; da polnijo tovarniki vse kleti in krčme na Štajerskem z vinom iz južnih krajev in se poslužujejo skrivnih potov, da se izognejo plačevanju mitnine; da odpirajo povsod po deželi v bližini mest nove krčme« (Žontar 1956–1957, 73). Na cesti, ki je potekala od Dunaja do Trsta, so v dvajsetih letih 18. stoletja vozili težki vozovi, ki so imeli včasih vpreženih tudi do sedem konj, med vozniki pa je bilo mnogo savinjskih kmetov, ki jim je prevoznništvo nudilo dober zaslužek (Orožen 1965, 393–394).

Prisotnost kmečke trgovine na določenem območju lahko razberemo na različne načine. Eden izmed takih je pregled plačil mitnin v blagu, ki nam lahko prikaže zelo dovršeno sliko o tem, s čim vse so trgovali v določenem kraju. Kot drugi kazalnik kmečke trgovine in kmečkega vključevanja v različne gospodarske dejavnosti velja izpostaviti Mlinaričevo ugotovitev, da so podložniki območja Limbuš že na prelomu iz 15. v 16. stoletje večino svojih dajatev plačevali v denarju, kar je razvidno iz urbarja iz leta 1498. Mlinarič je v urbarju zasledil, da so bili podložniki te gosposčine zavezani visokim (predvsem) denarnim dajatvam. Da so mali kmetje lahko plačevali urbarialne dolžnosti, so se zaposlovali v kmečki trgovini, tovorjenju, obrti in dninarskem delu. Glavni predmet trgovine so bili kmečki in obrtniški izdelki. Gosposčina Limbuš je imela leta 1589 151 gospodarskih enot, od katerih je bilo tretjina celih kmetij, 14 je bilo polovičnih hub, polovica vseh enot so bile manjše kmečke enote (t. i. domci) (Mlinarič 1976, 73–79). Tudi razširjenost manjših kmečkih gospodarstev je lahko znak vključevanja v različne neagrarne panoge. Vendar tega ne smemo razumeti kot posledico zunanje prisile, ampak moramo prebivalce naselja Limbuš pogledati v širšem kontekstu, ki kaže na to, da so imeli podložniki v svoji okolici možnosti za zaposlitev izven agrarnega sektorja, zato so se tudi odločali za delitve kmetij in življenje na manjših enotah. O razširjenosti kmečke trgovine in z njo povezanih dejavnosti nam govori tudi število tovarne živine in konj. Te gospodarsko pomembne živali so bile na območju Ptujkega polja zabeležene v imenjski ceni iz leta 1542 (Bračič 1975, 252).

S širjenjem trgovine in prevoznitva se je pospešil tudi razvoj gostinstva. Gostinski obrati se v literaturi omenjajo zgolj kot to, kar so, »gostilne«, zato je v večini primerov težko opredeliti družbeno pripadnost njihovih lastnikov. Posledično imamo za 17. stoletje zgolj dve gotovi omembi podložnikov – gostincev: v Melju je v drugi polovici tega stoletja med podložniki zabeležena krčmarica, v Zgornjem Radvanju pri Mariboru pa gostilničar (Mlinarič 1978, 212–213; 1980, 230).

Kmečko trgovanje ni bilo omejeno le na bližnja mesta in trge. Štajerski kmetje, ki so se ukvarjali s splavarstvom, so potovali v oddaljene dežele in kraje balkanskega sveta, kjer so prodajali izdelek iz domače dežele, v nekaterih primerih pa celo oskrbovali vojsko. Kot bomo videli v nadaljevanju, sta o splavarski dejavnosti na Štajerskem največ raziskovala in pisala etnolog Baš in inženir gozdarstva Juvan. Ne glede na to, da noben od njiju po stroki ni zgodovinar, sta se pri svojih raziskavah oba opirala tako na arhivsko gradivo kot na zgodovinopisna dela.

Najstarejši vir, ki potrjuje prisotnost splavarstva, je listina iz leta 1478, v kateri je cesar Friderik III. dovolil opravljanje splavarske dejavnosti zgolj v Zgornji Savinjski in Dravski dolini. Viri za 16. in 17. stoletje govorijo, da je bilo splavarstvo donosna dejavnost, od katere je gosposka pobirala desetino, na Savinji in Savi pa so pobirali tudi mitnino. Leta 1524 se v živneškem urbarju omenja mitnica v Mozirju, kjer so morali kmetje od splavov plačevati desetino. Podobno je veljalo za 17. stoletje, ko Valvasor v svojih zapisih omenja splavarstvo po Savi ter plačevanje desetine od splavov in desk. Prav tako nam razkriva, da je v drugi polovici 17. stoletja v Gornjem gradu delovala mitnica (Baš 1974, 27–28; Juvan 1986, 82; Orožen 1965, 397–398).

Čeprav je bila splavarska dejavnost prisotna že od začetka novega veka, je ta oblika transporta in trgovanja pridobila večji obseg ter pomen v 18. stoletju, ko so se pomembni trgovski posli začeli odvijati po plovnih rekah. Splavarska dejavnost se je razširila v začetku 18. stoletja, ko je leta 1718 prišlo do miru v Požarevcu, s katerim je Habsburška monarhija pridobila večji del sedanjega srbskega ozemlja. S pogodbami in z vojaškimi naročili so se splavarske poti podaljšale do Hrvaške in Slavonije. O razširjenosti in pomenu te dejavnosti lahko sklepamo tudi iz omembe priimka »flosar«, ki je bil leta 1715 omenjen v gornjegrajski župniji. Glede na »dopis žagarskih in splavarskih mojstrov« gornjegrajskega samostana iz leta 1779 naj bi bila ta dejavnost izrednega pomena prav na Gornjegrajskem, saj naj bi podložnikom omogočala poplačilo vseh njihovih dajatev (Baš 1974, 28–31; 1977, 63; Juvan 1986, 82). Viri iz sredine 18. stoletja pričajo, da so splavarji vistem času izdelke gornjegrajskih lončarjev vozili do Celja in na Hrvaško,

kjer so jih tudi prodajali. Na Hrvaško so splavarili tudi splave z lesom in apnom, ki so ga dostavljali glede na vojaške pogodbe in naročila. Apno so v skromnejšem obsegu prodajali tudi na Kranjskem in slovenskem Štajerskem. Zaradi velikega obsega splavarske dejavnosti so tekom 18. stoletja kar trikrat (v letih 1749, 1755 in 1782) objavili tarife »o plovnem vzdrževalnem plačilu«. Ob koncu 18. stoletja so podložniki Gornjega grada splavarili velike količine lesa (stavbni les in deske) po Dreti, Savinji in Savi na Hrvaško, v Slavonijo in Srem (Baš 1974, 34; 2003, 21–22; Juvan 1986, 82). V začetku naslednjega stoletja so vožnje potekale v že prej omenjene kraje, hkrati pa tudi na Dolenjsko ter celo do Mitrovice in Beograda (Baš 1974, 28, 34–38, 45; 2003, 13; Orožen 1965, 397–398).

Opis gornjegrajskega gospostva iz leta 1801 nam osvetljuje položaj podložnikov in vzroke za njihovo vključevanje v splavarstvo. Podložniki tega gospostva so imeli malo njiv in travnikov, njihov poljski pridelek pa je zadostoval le za domače potrebe, zato ga prodajati niso mogli. Da bi si prislužili potreben denar za dajatve, so se začeli ukvarjati z lesno trgovino in s splavarstvom. Ta opis stanja v začetku 19. stoletja dopolnjuje še zapis iz leta 1807, ki pravi, da vožnje na Dreti in Savinji dajejo dober zaslužek ne le lastnikom žag in splavov, ampak tudi mnogim kočarjem in malim posestnikom, ki delajo kot splavarski hlapci. Tu se posebej omenja sloj kmetov, ki so bili lastniki žag in splavov ter so se ukvarjali z lesno trgovino, in sloj kočarjev ter malih kmetov, ki so služili s splavarstvom (Baš 1974, 35–36, 45; Juvan 1986, 83). Podložniki gornjegrajske gosposčine pa se niso preživljali samo s splavarstvom, ampak tudi s kmečko trgovino. Domači obrtniki so v začetku 19. stoletja oskrbovali bližnjo okolico s potrebnimi izdelki. S prevozništvom in tovorjenjem so se iz gosposčine izvažali volna, oves, mast, med, lan in konoplja, uvažali pa so sol in železnino. Ker v tistem času na tem območju še ni bilo trgovskega stanu, lahko sklepamo, da so se s transportom dobrin ukvarjali lokalni kmetje (Baš 1938, 9–10).

Z razmahom trgovine se je pospešil tudi razvoj drugih povezanih dejavnosti. Pojavili so se izposojevalci tovarne živine, pogodbeni tovarniki večinoma iz kmečkih vrst, pod klanci so se začeli vse pogostejše pojavljati pripregarji, ki so s svojo tovarno živino prevoznikom pomagali pri premagovanju strmin. Poleg vsega naštetega pa so se ob cestah vse pogostejše pojavljale gostilne in prenočišča s hlevi (Curk 1986, 8).

Zaključek

Na območju slovenske Štajerske je opazen zelo raznolik nabor gospodarskih dejavnosti, v katere so se kmetje vključevali v iskanju dohodka. Neka-

tere izmed njih, kot so vinogradništvo in vinarstvo, različne obrti in splavarstvo, lahko spremljamo skozi več stoletij, iz česar lahko sklepamo, da so sodile med pomembnejše in razširjenejše ali vsaj trajnejše kmečke dejavnosti na tem območju.

Ob začetku novega veka je bila živinoreja pomembna gospodarska dejavnost. Na višinskih kmetijah (t. i. švajgah), kjer je bilo malo orne zemlje in veliko pašnikov, so kmetje redili predvsem ovce in koze, na kmetijah v dolini pa govedo, prašiče, konje in drobnico. Konjereja je imela velik pomen v okolici Betnave in v gosposčini Viltuš, kar je bilo povezano z bližino pomembnih prometnih poti. Podatke o ukvarjanju z živinorejo najdemo ponovno v 19. stoletju na Gornjegrajskem, kjer naj bi bili dohodki od živinoreje drugi najpomembnejši dohodki kmetov, takoj za lesno trgovino. V goratih predelih so se ukvarjali z živinorejo, poleg tega pa so zaslužek iskali tudi v izkoriščanju gozdov. O tej dejavnosti imamo podatke za konec 18. in začetek 19. stoletja, ko je bilo v Nazarjah kar pet kmečkih žag. Ob prelomu stoletja so bile kmečke žage zabeležene tudi ob Savinji in Dreti. Po teh rekah je potekala splavarska trgovina, ki je prav tako nudila zaposlitev marsikateremu kmetu.

Podložniki na Štajerskem so se v velikem obsegu ukvarjali tudi z vinogradništvom, kjer srečamo kmete kot lastnike vinogradov ali pa kot najemnike – viničarje. Viničarska razmerja so se začela že v 16. stoletju. Za delo v vinogradu so vinogradniški delavci kot plačilo dobili manjšo hišo in nekaj zemlje, za dodatna dela v vinogradu pa plačilo v denarju in naturalijah. Poleg dela, ki so ga opravljali na vinogradu, so se viničarji zaposlovali tudi pri mlačvi na Hrvaškem in Madžarskem, kot dninarji, v zimskih mesecih pa so skrbeli tudi za vinograde pri ostalih vinogradnikih. Viničarke so pri kmetu predle laneno in konopljino povosmo za platno.

Med obrtnimi dejavnostmi, s katerimi so se ukvarjali, sta bila v zgodnjem novem veku najrazširjenejša lončarstvo in tkalstvo. Z lončarstvom so se že od konca srednjega veka ukvarjali prebivalci Zadrečke doline, Prlekije, Savinjske doline, Pilštanja, Ptuijskega polja in podložniki, ki so živeli v okolici Celja, Grobelnega in Mozirja. V Zadrečki dolini, natančneje na Gornjegrajskem, se ta obrt ponovno omenja v 18. stoletju, ko je predstavljala pomembno dejavnost kmečkega prebivalstva. V 18. stoletju je v mesta prišla železna posoda, zato lončarstvo postane vse bolj podedželska obrt. Med kajžarskim prebivalstvom je bila priljubljena tkalska obrt. Kmečki tkalci se prvič omenjajo leta 1668, tekom 18. stoletja pa se omenjajo kar nekajkrat. Po vsej verjetnosti so delovali tudi v sklopu založniškega sistema. Glede na to, da se tkalska obrt omenja v zvezi z različnimi kraji, lahko sklepamo,

Preglednica 5.4 Kontrolni seznam dejavnosti v integrirani kmečki ekonomiji na Štajerskem (16.–18. stoletje)

Sektor/dejavnost	Štajerska
I. Specializacija kmetijske proizvodnje	•
Povečana intenzivnost kmetijstva (brez prahe, mešana kultura ...)	
Dninarsko delo v kmetijstvu (tudi sezonsko) in dolgotrajnejše pomožno delo na večjih kmetijah (dekle, hlapci ...)	•
Razširjanje/intenziviranje živinoreje	•
Povečana intenzivnost izkoriščanja gozdnih površin (z dejavnostmi iz primarnega sektorja, a tudi sekundarnega in terciarnega)	•
Širjenje obdelovalne zemlje (krčenje srenjskih in gozdnih površin)	•
Kamnolomi, premogovniki ipd.	
Ribištvo	
II. Predelava primarnih virov/pridelkov (vino, sir, mesni izdelki, oglje, apno ...)	•
Podeželska obrt	•
Založništvo (protoindustrija)	•
Delo v osredotočenih obratih (manufakture, fužine, rudniki ...)	?
Sezonski migranti: mobilni obrtniki (zidarji ...)	
Mezdno delo v modernem industrijskem sektorju	
III. Storitve na področju trgovine na srednjo in dolgo razdaljo (najem vlečne živine, krma, gostilne in prenočišča ...)	•
Transport blaga drugih lastnikov na kratko in srednjo razdaljo	•
Trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki (vključno z nabavljenim blagom) na kratko ter srednjo razdaljo	•
Krošnjarstvo (kramarstvo)	
Tihotapstvo	
Sezonski migranti: mobilni delavci (pristaniški težaki ...)	
Uradna, zaupna dela (merilci, cenilci, priče ...)	•
Turizem	
Kreditno poslovanje (sklepanje, prejemanje in dajanje posojil)	

da je šlo za precej razširjeno obrt med kmečkim prebivalstvom. Viltuški podložniki so živeli od lastne kmetije in prihodkov od mlina. Na območju Pohorja in Kozjaka so prebivalci kuhali oglje ter ga prodajali.

Za terciarni sektor lahko povzamemo, da je kmečko prebivalstvo že od začetka novega veka trgovalo z lastnimi pridelki in izdelki domače obrti. Trgovanje ni potekalo samo v bližnjih trgih in mestih, pač pa so štajerski podložniki trgovali tudi s primorskimi mesti. V tej trgovini je prevladovala

predvsem menjava žita iz Štajerske za vino in sol iz Primorja. Trgovanje pa je potekalo tudi preko splavarske dejavnosti, ki je v virih zabeležena že od 16. stoletja, večji obseg pa je dobila od 18. stoletja dalje. Takrat se je vse več trgovskih poslov na daljše razdalje začelo odvijati preko plovnih rek. Splavarji so trgovali z lončarskimi izdelki, lesom, apnom in drugim blagom. Ponekod, kot na Gornjegrajskem, je splavarstvo predstavljalo glavno zaposlitev podložnikov. Pri obeh navedenih oblikah dejavnosti, to je trgovine po kopnem in po vodnih poteh, lahko predpostavljamo, da ni šlo le za kmečko trgovino z lastnimi pridelki in izdelki, temveč tudi za transport v obliki tovarništva, prevoznništva in splavarstva oz. čolnarstva.

Na podlagi povedanega je mogoče ugotoviti, da so se tudi na slovenskem Štajerskem v zgodnjem novem veku kmetje vključevali v široko pahljačo s trgov povezanih dejavnosti, poklicev in panog. Kot je razvidno iz kontrolnega seznama, ki je sestavljen na podlagi zbranih empiričnih evidenc, je to vključenost mogoče zaznati v vseh treh ekonomskih sektorjih in v večini zvrsti dejavnosti. Tako lahko zaključimo, da je integrirana kmečka ekonomija uporaben in ustrezen koncept tudi na primeru slovenske Štajerske.

Izziv gorskih kmetij: integrirana kmečka ekonomija na Koroškem (16.–18. stoletje)

Nataša Henig Mišič

Inštitut za novejšo zgodovino in Univerza na Primorskem

Leonida Borondič

Univerza na Primorskem

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

Koroška je predstavljala pomembno vozlišče različnih trgovskih poti. Povezovala je severne in vzhodne dele Habsburške monarhije s tujimi trgi, predvsem z Beneško republiko in drugimi območji Italije, preko razmeroma lahko prehodnih alpskih prelazov (Tablja/Pontebba/Pontafel, Plöcken/Monte Croce Carnico, Korensko sedlo, Jezerski vrh, Ljubelj) in dolin (Kanalska, Lesna in Ziljska dolina). S trgovinskega in prometnega vidika je torej predstavljala ugodno okolje za vključevanje kmečkega prebivalstva v neagrarne panoge. Poleg trgovine sta bili tovarništvo in prevoznništvo dejavnosti, ki sta bili najbolj pogojeni z razvitostjo in s kvaliteto prometnih povezav. Habsburška monarhija je tekom 17. stoletja postala vse bolj povezana in enotnejša država, kar je pozitivno vplivalo na organizacijo prometa in posledično tudi na omenjene neagrarne dejavnosti kmetov (Holz 2008, 267).

Po drugi strani velja Koroška v literaturi za vzorčen primer agrarne strukture, za katero so značilne velike nedeljive kmetije, ki so vključevale njivske, travniške, pašne in gozdne površine (Albera 2011). Tovrstna kmetija je bila z gospodarskega in s prehranskega vidika vsaj potencialno samozadostna, zaradi česar predstavlja poseben izziv z vidika uporabnosti koncepta integrirane kmečke ekonomije. Poraja se namreč vprašanje, ali so se kmetje na Koroškem posluževali kombiniranja dejavnosti in virov dohodka med agrarnimi ter neagrarnimi panogami. Zgodovinopisje dokazuje, da je bilo poleg velikih kmetij na Koroškem tudi veliko število kmetov z manjšimi kmetijskimi obrati. Na podlagi literature, ki jo bomo v nadaljevanju predstavili, lahko pridemo do informacij in interpretacij o kmečkih dejavnostih izven agrarnih panog v obdobju med 16. ter 18. stoletjem. Ta-

ko starejše kot novejše sinteze koroške zgodovine ugotavljajo, da so se kmetje na Koroškem v veliki meri posluževali oz. izkoriščali priložnosti za zaslužek izven kmetije ter kmetijstva. Za razumevanje širšega gospodarskega okvira Koroške se lahko poslužimo podatkov, ki jih je predstavil Karl Dinklage. Na podlagi njegove ocene je na začetku 18. stoletja na kmetijske pridelke odpadlo le 16 % vrednosti celotnega izvoza dežele Koroške, od tega je 11 % predstavljal izvoz goveda. Preostalih 84 % vrednosti celotnega izvoza je pripadalo rudarstvu in kovinskim izdelkom. Kmetijske pridelke so večidel uporabljali za notranje potrebe na ravni dežele (Dinklage 1966, 137).

V nadaljevanju se bomo posvetili pregledu neagrarnih panog, ki so se razvile na Koroškem in za katere imamo dokaze v literaturi. Preverili bomo, ali in v kolikšni meri je koncept integrirane kmečke ekonomije mogoče uporabiti za Koroško med 16. in 18. stoletjem. V ta namen bomo najprej na kratko predstavili zgodovinsko literaturo, iz katere je mogoče izluščiti širšo sliko na temo neagrarnih in nasploh s trgom povezanih dejavnosti koroških kmetov. Pri tem smo se oprli tako na slovensko kot na avstrijsko literaturo. Zatem prideta na vrsto oblika kmečke posesti in agrarna struktura, ki tvorita temeljno ozadje za razumevanje obravnavanih pojavov v kmečki ekonomiji. Osrednji del razprave je namenjen predstavitvi virov dohodka. Najprej obravnavamo tiste iz primarnega sektorja, in sicer iz poljedelstva in živinoreje, nato tiste, ki najneposredneje izhajajo iz rabe naravnih virov, kot so gozdovi in ležišča rude, zatem sta na vrsti kmečka trgovina in transport (tovorništvo in prevoznništvo), nazadnje pa še nekatere vrste obrti. Sklepni del poglavja je namenjen ugotavljanju, ali je na osnovi pridobljenih spoznanj koncept integrirane kmečke ekonomije mogoče utemeljeno aplicirati tudi na Koroško.

Obravnavano območje zajema širši prostor zgodovinske dežele (vojvodine) Koroške, in sicer tako del, ki je danes v Sloveniji, kakor tisti, ki je v Avstriji, deloma pa tudi severni del Kanalske doline, ki se nahaja v Italiji. Pozornost sicer namenjamo zlasti južni polovici nekdanje vojvodine Koroške.

Zgodovinopisje in lokalne študije

Zanimanje zgodovinarjev za razvoj kmetijstva in položaja kmečkega prebivalstva na Koroškem v zgodnjem novem veku se je začelo z obširno raziskavo Wilhelma Fresacherja v petdesetih let 20. stoletja. Posvetil se je raziskovanju splošnega položaja kmečkega prebivalstva in spremembam, ki jih je prinesel zgodnji novi vek. V središču njegove pozornosti je bil prav-

ni položaj kmečkega prebivalstva. Njegovo delo izhaja iz težkega položaja kmečkega prebivalstva zaradi splošnih sprememb v gospodarstvu na začetku 16. stoletja ter dodatnih zahtev plemstva in države zaradi postopnega uvajanja denarnega gospodarstva. Čeprav se ni posebej posvečal vprašanju virov dohodka v kmečki ekonomiji, je opozoril, da je bilo za kmete iskanje dodatnega vira zaslužka izjemnega pomena. Tako so v začetku novega veka veliko lažje plačevali obveznosti do zemljiških gospodov in države (Fresacher 1950; 1952; 1955).

Prvo temeljno delo, posvečeno pregledu zgodovine in razvoja kmetijstva na Koroškem, v katerem se je avtor med drugim posvetil dejavnostim za pridobivanje dodatnih virov dohodka, je izšlo leta 1966 izpod peresa Karla Dinklageja. Uporabil je popise, sestavljene ob smrti posestnika oz. lastnika kmetije ali ob predaji premoženja. Pri tem je bil pozoren tudi na druge dejavnosti kmetov, ne le na obdelovanje zemlje (Dinklage 1966). Leta 2015 je Hanisch-Wolfram v okviru splošnega pregleda zgodovine Koroške objavil novejšo študijo; v njej se je osredotočil na neagrarne dejavnosti med koroškimi kmeti.

Vpogled v zgodovino vključevanja in delovanja kmetov v neagrarnih panogah na Koroškem nam omogočajo tudi posamezne študije, ki obravnavajo teme, kot so kmečka trgovina na dolge in kratke relacije, tihotapstvo, tovorništvo ter furmanstvo in kmečka obrt (Michor 1950–1951; Braumüller 1967; Fresacher 1975; Panjek 2000). Poleg tega so za naš namen zelo koristne lokalne študije, saj vsebujejo zgodovinske preglede različnih mest in trgov ter hkrati obravnavajo tudi nekatera vprašanja, ki so povezana z delovanjem podeželskega prebivalstva na različnih krajih izven agrarnih območij. V to kategorijo spada na primer študija o Ziljski dolini, ki se ji bomo posvetili v nadaljevanju (Michor 1950–1951; Wiesflecker 2008; 2009; Sereinig in Sketelj 2017).

Na podlagi omemb v pregledani literaturi je mogoče ugotoviti, da je bila izmed vseh neagrarnih dejavnosti najbolj zastopana kmečka trgovina, drugo mesto pa zasedajo dejavnosti, povezane s transportom (tovorništvo in prevoznništvo). Kot razširjeni vir dohodkov so navedene dejavnosti, povezane z gospodarjenjem z gozdom in s pravicami do uporabe lesa. Kmečka trgovina je bila v literaturi obravnavana tudi v povezavi z vprašanjem konkurence med trgi in mesti na eni ter podeželsko okolico na drugi strani. Tako je na primer v delih Jožeta Žontarja, Waltherja Fresacherja in Herberta Hassingerja, v katerih se sicer osredotočajo na mesto Beljak, a ima v njih pomembno vlogo kmečka trgovina (Žontar 1960; Fresacher 1975; Hassinger 1976). Na študije navedenih avtorjev se navezuje članek Miroslava

Ostravskega, ki se je ukvarjal z razvojem trgovine na splošno ter trgovskih poti v okolici Železne Kaple. V tem kontekstu navaja, da so se kmetje na tem območju ukvarjali tudi s prevozništvom (Ostravsky 1968). Karli Hren v novejši lokalni študiji obravnava pomen razvoja trgovskih poti na jugovzhodu dežele s posebnim poudarkom na izgradnji prelaza Ljubelj okrog leta 1573. Z vzpostavitvijo poti čez omenjen prelaz so se okrepile trgovske povezave med Celovcem in deželo Kranjsko, postal pa je tudi pomembna žila za tihotapljenje, predvsem morske soli, na Koroško (Hren 2012).

O življenju in načinih preživljanja v koroški deželi lahko veliko izvemo iz dveh pomembnih del Marije Makarovič, kjer je pisala o prebivalcih iz vasi Črna in Sela (Makarovič in Modrej 2013; Makarovič 1994). Čeprav sta ti dve deli antropološko in etnološko naravnani, iz njiju lahko veliko izvemo o poklicih in načinih iskanja zaslužka prebivalcev teh dveh krajev. V Selah se že v 16. in 17. stoletju omenjajo kajžarji. Ti so imeli premalo zemlje, s katero bi se lahko preživljali, zato so se stalno ali občasno zaposlovali. Marija Makarovič pravi, da so se moški zaposlovali predvsem v fužinarstvu, oglarstvu ali gozdarstvu. Žene so po navadi gospodinje in skrbale za kmetijo, hkrati pa so hodile na dnino v okoliške kmetije. Nadalje se leta 1724 v popisu deželnega sodišča pri gospostvu Humperk omenja 26 gostačev, med katerimi je bilo deset drvarjev, osem dninarjev ter po en tesar in tkalec. Tudi v 19. stoletju so se gostači pogosto zaposlovali kot drvarji (Makarovič 1994, 91–92).

Podatki, ki nam osvetljujejo življenje kmečkega prebivalstva v novem veku, se nahajajo predvsem v raznih urbarjih in inventarjih. O številu kmečkih poslov (hlapcev in dekel) v določenih okrajih nam v 18. stoletju govorijo župnijski popisi duš, od konca omenjenega stoletja pa so ti podatki zapisani še v matičnih knjigah in družinskih popisih. Kmečki posli, ki so hodili na delo v Črno na Koroškem, so prihajali predvsem iz vrst bajtarskih in kmečkih otrok, med njimi pa je bilo tudi nekaj hčera rudarjev in obrtnikov ter sinov delavskih družin. Posli, ki so delali v Črni, so bili v tej vasi tudi rojeni ali pa so prihajali iz okoliških krajev. Le malo kmetov in obrtnikov je imelo tako veliko zemlje, da je udinjalo (jemalo v službo) po več poslov. Podatke o posestvih, kjer so zaposlovali več poslov, zasledimo v drugi polovici 18. stoletja le dvakrat, in sicer pri Lamprehtovi kmetiji, kjer so udinjali tri posle, ter v župnišču, kjer so jih imeli kar pet (Makarovič in Modrej 2013, 179–185).

Motivi za poseganje po neagrarnih in tržnih dejavnostih ter virih dohodka, ki se navajajo v literaturi, so različni, pri čemer se izpostavlja njihova odvisnost od položaja in velikosti kmečkega posestva ter od uspešnosti po-

slovanja. Po mnenju Claudie Fräss-Ehrfeld majhni kmetje (nem. *Kleinhäuser*), kajžarji (nem. *Keuschler*) in dninarji (nem. *Tagelöhner*) niso mogli živeti od pridelkov, ki so jih vzgojili na svoji zemlji, in so se zaradi tega posluževali dodatnih virov dohodka (Fräss-Ehrfeld 1994, 187). A po drugi strani so poleg njih obstajali tudi uspešnejši kmetje, ki so dodatne vire dohodkov koristili za širjenje svojega zemljišča. Kot primer podjetne kmečke družine, ki je živela več stoletij na eni in isti kmetiji ter ji je uspelo skozi čas razširiti svoja zemljišča, je mogoče navesti kmetijo Perkonig. Ta je v začetku 19. stoletja obsegala 31 hektarjev njivskih površin, 25 hektarjev travnikov in 29 hektarjev gozda (skupaj kar 85 hektarjev), zemljišča pa je imela v več različnih gospodstvih. Na kmetiji je bilo zaposlenih devet hlapcev in osem dekel (Dinklage 1966, 97). Tako lahko že uvodoma ugotovimo, da kombiniranje dejavnosti in dohodkov ni bilo v izključni domeni revnejših slojev kmečkega prebivalstva ter da vzgib zanje ni bila samo in enostavno potreba po doseganju ravni preživetja.

Kmečka posest in agrarna struktura na Koroškem

Preden se posvetimo analizi in vprašanju implementacije integrirane kmečke ekonomije na Koroškem, je treba predstaviti še posestno strukturo kmečkega prebivalstva, ki je bila značilna za obravnavano območje in se je razvila tekom novega veka. Splošni gospodarski razvoj v 16. stoletju je na Slovenskem spodbudil razslojevanje na vasi in deljenje kmetij. V primerjavi s Primorsko in Prekmurjem, kjer so se kmetije delile in krčile po velikosti, je na Koroškem slika povsem drugačna. Za te gorske in odmaknjene kraje je bila značilna nedeljivost kmetij, ki je povzročila, da je število gruntov skozi stoletja ostalo bolj ali manj nespremenjeno. Prevladovala naj bi srednja in velika kmečka posest, ki je zahtevala veliko delovnih rok, zaradi česar je tu opazno večje število kmečkih poslov (Blaznik idr. 1970, 93–94). Ta slika odraža klasično predstavo o agrarni strukturi na Koroškem, ki se odraža tudi v razumevanju temu ustreznega vzorca družine: ta naj bi bila razširjena in številčna, saj naj bi poleg gospodarja in njegove žene ter njunih otrok vključevala še neporočene brate in sestre, ostarele starše ter več hlapcev in dekel. Hišni gospodar naj bi izvajal avtoritarno patriarhalno oblast nad družinskimi člani (Albera 2011, 152–153). A agrarna struktura je bila kompleksnejša. Načelno nedeljivost kmetij na Koroškem zagovarja tudi Jon Mathieu v eni jasnejših sintez na to temo. V deželi je prevladovalo »splošno stališče proti deljenju«, kar je po njegovem sklepanju izviralo na eni strani iz dejstva, da so kmetije tu »tvorile bolj ali manj prostorsko sklenjen kompleks«, na drugi pa iz tega, da je bila hubna ureditev na Koro-

škem tako močna, da so hube »pridobile skorajda administrativni status«. A to še ne pomeni, da je bila agrarna struktura dolgoročno povsem statična. »Pogostejše kot egalitarno delitev hub« med dediče se je »dopuščalo vzpostavljanje novih majhnih obratov: na malo rabljenem, pogosto tudi srenjskem svetu in v rastočih naseljih so nastajale kajže, ki praviloma z lastnimi viri niso shajale, temveč so bile odvisne od drugih agrarnih in poslovnih možnosti zaslužka« (Mathieu 2000, 171–172).

Iz podatkov iz franciscejskega katastra je celo razvidno, da so na začetku 19. stoletja celi in močni grunti (hube) po številu prevladovali le na manjšem območju Koroške, in sicer v severnem delu vzhodne polovice dežele. Samo tu so predstavljali preko polovice (50 do 61 %) vseh kmetijskih obratov, v večjem delu dežele pa niso dosegali 30 %. Kmetijski obrati, ki so po obsegu ustrezali deljeni hubi, so preko polovice obratov predstavljali v dobrem delu zahodne Koroške, medtem ko so bile kajže prevladujoča vrsta obrata (50 do 100 %) na južnem Koroškem, natančneje v davčnih okrožjih Šmohor, Špatrjan, Beljak, Kanalska dolina (Naborjet-Trbiž) in Železna Kapla (Liebhart 2013, 67–69). Tako je mogoče trditi, da je bila za številna davčna okrožja Koroške »značilna razdrobljenost zemljiške posesti na najmanjše enote (osmina hube, šestnajstina hube, kajža« (Bäck 2013, 143). Cele hube so bile na Koroškem v manjšini in niso bile pravilo.

Poleg velikih kmetij je bilo veliko število kmetov z manjšimi obrati, ki so imeli dedne pravice, tudi v goratih območjih. Tak primer so gorski kmetje v Pliberku, Kadutschenu in Heiligengeistu, ki so svoje posesti pridobili tako, da so izkrčili predele gozdov slabše kvalitete na način, da so z velikim trudom odstranili odvečno grmovje, korenine in kamenje ter tako prišli do novih kmetijskih površin. Samo na ta način so lahko prišli do zemljišč, saj drugih ni bilo več na razpolago. Manjši kmetje in predvsem kajžarji so na podlagi odkupne pravice parcele dobivali na visokogorskih območjih (Dinkelage 1966, 104–105).

Ne glede na zgoraj opisane značilnosti so prebivalci podeželja v praksi posegali po različnih rešitvah, ki so temeljile na pravu. Sprememba lastništva ali zakupa zemljišč je bila zelo razvita in dinamična. Na eni strani so številni kmetje širili svoje kmetije, na drugi pa so jih zaradi različnih razlogov tudi prodajali. Imamo ohranjene podatke o več primerih, ko so kmetje kmetijo prepustili članom znotraj družine, da bi se lahko ukvarjali z dejavnostjo, ki je bila do takrat samo postranska. Razvili sta se dve osnovni obliki posestne pravice, prosta saja (nem. *Freistiftrecht*) in kupno pravo (nem. *Kaufrecht*). Pravica do zakupa ni bila dedna, dedovala se je le pravica do odkupa. Ta pravica je omogočala širjenje kmečkih posestev, posluževali

pa so se je le kmetje, ki so imeli na voljo dovolj premoženja. Čeprav pravica do zakupa na Koroškem ni bila dedna, se je v praksi običajno uveljavljala. Novi zakupnik, ki je bil član iste družine, je moral izpolnjevati zahtevane denarne obveznosti. V odnosu do zemljiškega gospoda je bil kljub temu v podrejenem položaju, saj mu je ta lahko zakupne pravice odvzel ali mu jih sploh ni podelil. Na boljšem so bili tisti podložniki, ki so pridobili pravico do odkupa zemljišča. S tem je zemljišče postalo dedno, čeprav je imel kmet še zmeraj različne obveznosti do gospodarja. Te so bile opredeljene v kupnem pravu, ki pa je bilo zelo kompleksno, zaradi česar so bili konflikti med posestniki in podložniki zelo pogosti (Braumüller 1967, 322). Kot primer obsega plačil, ki so bila potrebna za prevzem dedovane kmetije, lahko navedemo sledeča iz spodnje Ziljske doline. Kajzar Kovačič Hans Mayer je ob prevzemu očetove kajže leta 1693 zemljiški gosposki moral plačati deset goldinarjev, istega leta pa je bilo treba za predajo Petrčeve kmetije plačati 75 goldinarjev. Ob upoštevanju takrat običajnih možnosti zaslužka je bil znesek za prevzem kajže enakovreden plačilu za 40 do 60 dni dela, medtem ko je bilo znesek za prevzem kmetije mogoče zaslužiti s 300 do 450 delovnimi dnevi (Wiesflecker 2011, 89–90).

Geografsko je bila porazdelitev proste saje in kupnega prava na Koroškem precej neenakomerna razporejena. V osnovi so bile lastninske pravice na Zgornjem Koroškem s stališča kmetov ugodnejše, tukaj je bilo namreč največ tistih, ki so izkoristili kupno pravo. Na spodnjem Koroškem pa je prevladovala prosta saja, kar pomeni manj varno lastništvo. V kolikor je kmet umrl, je imel zemljiški gospod pravico zemljišče po lastni presoji dodeliti naslednjemu članu iste družine ali članu druge družine. V okolici Beljaka so posestva največkrat pripadla članom iste družine, ampak ob takšnem prehajanju se je za ta zemljišča tudi razvila cena, ki jo je bil pripravljen plačati naslednji prevzemnik. Kmetijo je lahko prevzel samo eden, ostali pa so morali poskrbeti za vir dohodkov, še posebej v primeru, da so želeli osnovati lastno družino. Prevoznništvo je bil poklic, ki je kmečkim sinovom omogočal, da so se umaknili s kmetije in delali kot samostojni trgovci ter prevozniki. Tak primer je Tomaž Schnabl iz vasi Zahomec v Ziljski dolini. Bil je najstarejši sin, ker pa je bil oče še razmeroma mlad, ni mogel prevzeti kmetije in je s prevozništvom skrbel za sredstva za preživetje (Dinklage 1966, 109; Wiesflecker 2011, 91). Obstajajo tudi primeri, ko je imela kmečka družina eno in isto kmetijo v zakupu več stoletij. Družina Korenjak je od 16. do začetka 20. stoletja posedovala kmetijo, ki se je nahajala v dolini Rosental, v bližini Bistrice v Rožu (Feistritz im Rosental). Člani družine so jo dedovali po moški liniji. V tem času se je posestvo večkrat razdeli-

lo med brati, prišlo pa je tudi do združitve pred tem razdeljene kmetije. V 18. stoletju sta brata Aleksander in Primož podedovala vsak polovico. Proti koncu stoletja je eno polovico kmetije prevzel Valentin Korenjak, ki je bil dvakrat poročen. Po njegovi smrti se je Katarina Korenjak, njegova druga žena, spet poročila. Kljub temu da je novi mož upravljal kmetijo, je po njegovi smrti prišlo do ponovne združitve kmetije v rokah dedičev Valentina Korenjaka (Ogris 2011, 275–277).

Dohodki od poljedelstva in živinoreje

Koroško krajino so v zgodnjem novem veku zaznamovali obsežni kompleksi gozdnih površin in gorske kmetije. Zaradi geografskega položaja, podnebja in številnih visokogorskih alpskih kmetij je bila proizvodnja žitaric precej omejena, zato so se na teh kmetijah ukvarjali predvsem z živinorejo. Obširne višinske kmetije so sicer obsegale nekaj obdelovalne zemlje, ampak jo je bilo zaradi strmega terena težko obdelovati. Kmečka družina Ruprecht predstavlja primer, ki nam nazorno prikaže težave, s katerimi so se soočali prebivalci visokogorskih kmetij. Družinska kmetija je bila najvišja posest pod gozdno mejo in se je nahajala v vasi Erlah, vzhodno od Celovca, na 850 metrih nadmorske višine. Gojili so žito in nekatere druge pridelke (npr. fižol). Prihodki od kmetovanja pa niso zadoščali za preživetje, zato so žito tudi dokupovali za lastne potrebe. Leta 1584 je npr. kmet na omenjeni kmetiji moral dokupiti žito, ker ga ni imel dovolj za preživetje čez celo leto. Situacija je bila popolnoma drugačna proti koncu naslednjega stoletja, ko je bila letina boljša. Leta 1692 je kmet na isti kmetiji s svojo letino uspel pokriti potrebe za celo leto. Poleg tega je iz zapiskov tudi razvidno, da je v tem času pridobival dodaten zaslužek tudi kot usnjnar (Dinklage 1966, 104).

Med poljščinami, ki so jih gojili na Koroškem do sredine 18. stoletja, velja omeniti industrijske rastline, kot so hmelj, konoplja in lan. Prisotno je bilo tudi vinogradništvo, ki je bilo značilno za območja na vzhodu dežele ob meji s sosednjo Štajersko. V Labotski dolini (Lesenttal) je imelo kmečko prebivalstvo v najemu vinograde, zaradi slabše kvalitete vina pa so začeli vinogradništvo opuščati in ga že tekom 17. stoletja ohranjali le kot postransko kulturo. Količina pridelanega vina sicer ni zadostovala povpraševanju prebivalstva, zato so ga tudi uvažali, in sicer največ iz Benečije, Furlanije in Goriških brd. Bistvena je bila govedoreja, živali so imeli večinoma za izvoz v tujino, tj. na območje Beneške republike. Le redko se najdejo dokazi o uporabi kravjega mleka v komercialne namene, zanesljivo pa so proizvajali sir, ki so ga predajali zemljiškim gospodom v sklopu dajatev. V odroč-

nih gorskih krajih je bila predvsem razširjena reja drobnice, tj. ovc in koz, od katerih so prodajali mleko in mlečne izdelke, ter prodaja/predelava ovčje volne in izdelava različnih vrst blaga. S tem povezano sta bila, v sklopu sekundarnega gospodarskega sektorja, razširjena tkalska obrt in izvoz platna. Prašičereja je imela zanemarljiv pomen, kožo prašičev so strojili v okviru obrti in samo z namenom predelave v opremo za konjsko vprego. Na nekaterih območjih je bila izjemnega pomena še konjereja. V kmečkih posmrtnih inventarjih je bil konj med vsemi živalmi najdragocenejši. Konji so bili trpežni in močni in so jih lahko uporabljali kot jahalno ali tovorno žival ter ne samo pri vlečnih delih v kmetijstvu. Verjetno je bil to razlog, da so omembe o izvozu konj razmeroma redke (Zeloth 2013, 225; Hanisch-Wolfram 2015, 103; Michor 1950–1951, 37–38).

Obsežni gozdovi, ki so pokrivali koroško deželo, so bili dom premnogi divjadi. Lov na slednjo je spadal v tako imenovani visoki lov, ki je bil v prisotnosti fevdalne gosposke. V 18. stoletju, ko se je v Črni naselil krznar, je gosposčina Pliberk dala 12 podložnikom iz Črne pravico do lova na divje živali. Kot plačilo so morali meso uplenjenih živali oddati v pliberški grad, kože in kožuhovino pa so lahko obdržali zase in jih prodali (Kačičnik Gabrič 2008, 290; Svetina 1976, 308–309).

Podatki o vzreji živinoreje na območjih južne Koroške se zanesljivo najdejo za 17. in 19. stoletje, medtem ko za 18. stoletje ni zaslediti informacij o tej dejavnosti. Zgolj sklepamo lahko, da je bila živinoreja kontinuirano prisotna tudi v 18. stoletju, saj je malo verjetno, da bi se podložniki za eno stoletje prenehali ukvarjati z njo. Pomanjkanje podatkov za določena stoletja še ne pomeni, da ta dejavnost ni bila prisotna. Obenem moramo biti izredno pazljivi pri podajanju hipotez, ki ne temeljijo na zbranih podatkih v obstoječi literaturi. V krajih Dravske doline, ki so spadali pod deželo Koroško, so se podložniki v 17. stoletju preživljali z živinorejo in lesno trgovino. Živinoreja je bila razširjena predvsem na višinskih kmetijah, kjer je bilo malo obdelovalne zemlje in so kmetje večji del dohodka pridobili od prodaje živine ter živalskih izdelkov (mleko, maslo, sir). Te oddaljene in velike kmetije so potrebovale veliko delovne sile, ki so jo zagotavljali hlapci in dekle. O tem imamo prve podatke za drugo polovico 17. stoletja. V zapuščinskih inventarjih kmetij za Dravsko dolino so bile navedene tudi plače hlapcev in dekel. Te so za navadne hlapce znašale 2 do 2,5 goldinarja na leto, kot plačilo pa je včasih štela tudi obleka. Dekle pa so prejemale letno 1 do največ 1,5 goldinarja. Prej omenjena nedeljivost kmetij, prisotna na Koroškem, je pospeševala nastanek podložnikov brez zemlje, ki so se kot kmečki posli zaposlovali na posestvih večjih kmetov (Blaznik idr. 1970,

93–94; Makarovič in Modrej 2013, 179–185; Mravljak 1932, 178, 184–185; Kačičnik Gabrič 2008, 294).

Zaposlitev kot kmečki posel je bila torej na Koroškem razširjena zlasti na večjih kmetijah in je bila precej povezana z nedeljivostjo kmetij, a to še ne pomeni, da so bili vsi hlapci in dekleta za vse življenje izločeni iz izvorne družine kot odvečni člani. Na današnjem avstrijskem Koroškem je tozadevno najboljše poznano stanje na območju Krških Alp (Gurktaler Alpen), ki je hkrati eno redkih območij v deželi, kjer so prevladovala cele hube. Tu so se kmečki posli v zgodnjem novem veku zaposlovali na podlagi pogodb, ki so bile večinoma za določen čas enega leta. V povprečju so se hlapci in dekleta pri istem delodajalcu zadržali od enega do dveh let. Mobilnost je bila pravilo »življenjskega stila kmečkega posla«, in sicer znotraj manjšega ali širšega območja. Tisti posli, ki so izhajali iz kmečkih družin oz. niso bili predvideni za dediča domače kmetije, so uživali višji rang med hlapci in je zanje obstajala možnost, da bodo kot posli ostali zaposleni samo za določeno življenjsko obdobje, po katerem so se lahko vrnili na družinsko kmetijo. Veliko pa je bilo takih, ki so se v tem »spodnjem sloju rodili in v njem služili do konca« svojega življenja (Mathieu 2000, 173–174). V primerih, ko je bila zaposlitev začasna, je šlo za obliko sodelovanja z izvorno družino pri zagotavljanju dodatnih oblik preživljanja, saj sta hlapec ali dekleta z zaposlitvijo za določeno obdobje (npr. mladostno) domače gospodinjstvo razbremenila skrbi za svojo prehrano in obleko ter hkrati zaslužila nekaj denarja.

Poznamo še vsaj eno obliko kombiniranja dohodkov od domačega kmetijskega obrata s prihodki od dejavnosti v kmetijstvu, vendar izven domače kmetije. Leta 1634 je mitničar v Trbižu poročal, da se je vsako leto v času trgatve razmeroma veliko število Korošcev, po vsej verjetnosti iz južnih predelov dežele, z vsaj »dva do tristo konjički« podalo »na Laško«, to je na Goriško in v Furlanijo, kjer so se začasno zaposlili v vinogradih pri trganju grozdja. Kot plačilo so prejeli nekaj veder vina, pri čemer so po dva, trije ali celo štirje premogli le enega »šibkega konjička«, ki je zmogel nositi le dve ali tri vedra vina (32 do 48 litrov), zaradi česar so morali vino nositi sami na ramenih. Pri tej obliki dela gre povsem očitno za sezonsko migracijo zaradi dela v kmetijstvu (vinogradništvu), ki se ga je vsako leto udeležilo med petsto in tisoč oseb (Panjek 2000, 406, 409).

Naravni viri kot viri kmečkega dohodka: gozd in ruda

Koroški podložniki so tekom novega veka iskali dobiček predvsem v različnih vejah industrijskih dejavnosti, ki so bile na tem območju precej dobro razvite. Rudarjenje in predelava železa sta spreminjala tudi podeželsko

gospodarstvo, saj je večje število podeželskega prebivalstva našlo delo v posameznih dejavnostih, kot sta proizvodnja oglja in prevoz proizvedenih izdelkov. Glavni odjemalci oglja so bili rudniki in fužine, posebej pa topilnice svinca v Pliberku pri Beljaku (Bruckmüller 1985, 141; Hanisch-Wolfram 2015, 105).

V 16. stoletju sta bila rudarstvo in fužinarstvo izjemnega pomena za gospodarski razvoj Velikovca ter Železne Kaple. Čeprav v teh krajih ni bilo pomembnejših rudnikov železa, se je tja s časom preselila predelava železove rude iz krajev ob štajersko-koroški meji, kjer je bilo več pomembnih nahajališč železove rude. Eden glavnih razlogov je bilo pomanjkanje kakovostnega lesa, ki ga je bilo v Karavankah v izobilju. Grofje Ungnadi, ki so imeli velika posestva in bogata nahajališča železa pri Waldensteinu v zgornji Labotski dolini, so pridobili posestva tudi v Karavankah ter uredili prve fužine pri Železni Kapli. Fužine so izdelovale razne železne izdelke, ki so jih tovorili preko Jezerskega vrha in prelaza Ljubelj na Kranjsko (Ostravsky 1968, 290; Hren 2012, 64). Pot je najprej potekala preko prelaza Jezerski vrh, ko pa so sredi 16. stoletja zgradili nov prelaz preko Ljubelja, je bila večina prometa preusmerjena tja. Z izgradnjo nove ceste sta Železna Kapla in Velikovec počasi izgubila na pomenu. Ne glede na to so se je kmetje z območja Železne Kaple še naprej posluževali in ustvarjali dodatne prihodke s posojanjem tovarne živine. Pri vsakem prevozu jekla in drugih izdelkov iz železa čez sedlo je bilo namreč nujno vpreči dodatno živino zaradi strmin (Hren 2012, 63–64).

Priložnosti razvoja rudarstva na Koroškem so izkoriščali kajžarji, predvsem njihovi mlajši sinovi, ki so posedovali malo zemlje. Ti so se večidel preživljali z delom zunaj svojega skromnega kmetijskega obrata, največkrat v rudnikih in fužinah pa tudi v podeželski obrti. Sobivanje rudarjev in kmetov je bilo na primer zabeleženo na rudarskem območju Hüttenberga. Kmetje so bili dolžni majhen kos zemlje oddati rudarjem ter jim dovoliti pasti živino na skupnih pašnikih (Fräss-Ehrfeld 1994, 187–188). Tekom 17. in 18. stoletja je imelo rudarstvo pomembno vlogo zlasti za rejce konjev ter volov, ki so se ukvarjali tudi s prevažanjem premoga (Hanisch-Wolfram 2015, 115–116).

Zaposlovanje v rudarstvu in fužinarstvu se je začelo kot sezonsko delo v tistih mesecih, ko ni bilo dela na polju, vendar pa je z rastjo rudnikov in fužin vedno bolj naraščalo tudi število zaposlenih v teh obratih. Marija Makarovič je v svoji raziskavi Sel ugotovila, da so se kajžarji že v 16. in 17. stoletju zaposlovali predvsem v gozdarstvu, fužinarstvu in oglarstvu. Moški so »delali v fužinah, kuhali oglje in drvarili«, žene pa so po navadi opr-

vljale dninarska dela na okoliških kmetijah (Makarovič 1994, 91). Podobno je bilo v Črni, kjer nam podatki o poklicni sestavi prebivalstva s konca 18. stoletja dalje kažejo, da so Črnjani glavni vir dohodka iskali v fužinarstvu, rudarstvu in obrteh, domača kmetija pa je predstavljala le dodaten vir za preživljanje (Makarovič in Modrej 2013, 242).

Na območju Mežiške doline in njene okolice so bili prebivalci vključeni v rudarsko in fužinarsko dejavnost od 17. stoletja dalje. Rudarstvo je bilo takrat že pomembna gospodarska dejavnost Mežiške doline, saj je rudnik v Črni začel obratovati leta 1655, za njim pa so se odprli še mnogi rovi v Javorju, Jazbini in Podpeci. V tem obdobju so (povečini tuji) podjetniki z majhno skupino ljudi kopali rudo in jo kasneje predelovali v preprostih talilnicah. Ker v tem času še ni bilo poklicnih rudarjev, je Jakob Medved sklepal, da so rudo kopali kmetje v tistem delu leta, ko je bilo na poljih manj dela. Zametke prave fužinarske dejavnosti v Mežiški dolini je mogoče zaslediti leta 1620, ko se je koroški deželni novčar Melhior Puc naselil v Črni in postavil prve železarske obrate ter pričel s kopanjem in taljenjem železove rude. Le štiri leta kasneje je svoje rudne jame in ostale obrate prodal grofom Thurnom, s čimer se je začela industrijska dejavnost te družine. Fužinarstvo je vse večji obseg začelo dobivati proti koncu 18. stoletja, ko so Thurni v letih 1772 do 1775 zgradili nove fužine v Črni (Medved 1967, 34–35).

Železarno v Mislinji je leta 1754 dobil v last Michelangelo Zois, ki je bil skupaj s svojim naslednikom Žigo prvi predstavnik zgodnjega modernega železarstva na Slovenskem. Žiga Zois je želel svoj nadzor nad trgovino še utrditi in si je pridobil pravico do kopanja rude na zahodnem in južnem Pohorju. S tem je mislinjska železarna postala neodvisna od koroškega surovega železa. Da bi njegova železarna sploh lahko obratovala, je potreboval izredne količine oglja, ki ga je pridobival iz bližnjih gozdov. Leta 1780 je začel kupovati gozdne planinske kmetije, nekdanji lastniki teh kmetij pa so se zaposlili pri železarni in služili kot oglarji, drvarji ter vozniki (Baš 1959, 12).

V mislinjski železarni so bili ob zaključku 18. stoletja kot oglarji zaposleni mnogi okoliški kmetje, kočarji in garbači. Alojz Krivograd se je poglobil v raziskavo najstarejših ohranjenih dokumentov omenjene železarne, v katerih so bili za leto 1799 popisani vsi oglarji, njihovi dolgovi in opravljeno delo. Med njimi je bilo precej takih, ki svojega dolga niso odslužili, ampak so ga prenesli v naslednje leto, Krivograd pa je med zaposlenimi našel tudi nekaj oglarjev, ki so nakuhali točno tolikšno količino oglja, kolikor so bili dolžni Mislinjski železarni. Tu ugotavlja, da gre po vsej verjetnosti za kmete, ki so si od železarne sposodili določene vsote denarja, kar so potem

odplačali z oglarskim delom. Oglarji niso živeli le od svojega dela, pač pa so v letih od 1799 do 1809 proti plačilu tudi izkoriščali goloseke in pašnike mislinjske železarne, da so tam sejali, kosili in pasli svojo živino (Krivograd 2001, 5–6; 2008, 286), kar nam daje jasno vedeti, da niso živeli le od enega vira dohodka.

Mislinjska železarna je imela, od sredine 18. stoletja dalje, v svoji lasti obsežne gozdove, ki jih je izkoriščala za pridobivanje lesa in oglja. Les so nujno potrebovali za delo v rudnikih, medtem ko so oglje uporabljali kot vir energije za plavže in peči. Zaradi zadovoljevanja potreb rudnikov in železarn so nastajali veliki goloseki, ki jih je na prelomu iz 18. v 19. stoletje železarna oddajala v najem različnim uporabnikom, med katerimi so bili tako delavci, zaposleni pri železarni, kot tudi drugi kmetje. Iz podatkov je razvidno, da so podložniki zemljišča uporabljali predvsem za poljedelstvo in pašo živine. Medtem ko so bile najemnine za poljska zemljišča skozi leta enake, so se najemnine pašnikov višale, iz česar je Krivograd sklepal, da je bila živinoreja pri najemnikih usmerjena predvsem v prodajo, poljedelstvo pa je skrbelo za preživetje najemnika in njegove družine. Poleg delavcev mislinjske železarne so zemljo najemali tudi kmetje, ki so verjetno prihajali z drugih fevdalnih posesti, ter stranke, katerih izvor in stan sicer nista znana, vendar Krivograd sklepa, da je šlo za ljudi, ki so imeli premalo lastne zemlje in so združevali različne načine preživljanja (2003, 298–300).

Na Ravnah na Koroškem so fužine začele delovati leta 1774. Ob njih so nastajale hiše za mezdne delavce, žal pa njihovega družbenega statusa ne moremo ugotoviti. V začetku 19. stoletja so fužine za potrebe delovanja kupovale oglje od okoliških kmetov (Oder 2008, 314–316), iz česar lahko sklepamo, da so se kmetje v bližnji okolici preživljali tudi od oglarstva in prodaje oglja jeklarni.

Gozd je nasploh ponujal različne vire dohodka marsikateremu kmetu tudi izven fužinarstva. Koroški podložniki so se v novem veku ukvarjali z lesno trgovino, s predelavo oglja in z njegovo prodajo ter se zaposlovali v gozdni industriji kot gozdarji. Tako se npr. leta 1724 v popisu deželskega sodišča pri gospostvu Humperk omenjajo gostači pri Cerkvi, na Borovnici in Kotu, ki so bili zaposleni kot drvarji in dninarji. Kmetje in kajžarji, ki so živeli v Selah, se leta 1788 v matičnih knjigah omenjajo kot drvarji (Makarovič 1994, 92, 106). Iz povedanega lahko sklepamo, da je gozd najkasneje od 18. stoletja naprej nudil večji ali manjši zaslužek prenekateremu kmetu koroške pokrajine.

Claudia Fräss Ehrfeld je ugotovila, da so bili zaradi razvoja in razcveta rudarstva gozdovi na Koroškem skoraj izključno namenjeni za potrebe

rudarstva in fužinarstva. V podporo tej trditvi govorijo tudi rudarski odloki, ki so bili izdani že v 14. stoletju in so vsebovali posebne klavzule o izrabi gozdov. Kasneje, tekom 16. stoletja, so bili predpisi čedalje strožji in podrobnejši. V tem obdobju je gospodstvo Bamberg na primer za Pliberk (1584) in Kanalsko dolino (1585) izdalo samostojne gozdne uredbe. Na območju teh dveh rudarskih območij je bil prisoten gozdni nadzornik, ki je skrbel za izsekavanje gozda. Nadzoroval je tudi lov, ki je bil v tem času izključna pravica plemstva. Kmečko prebivalstvo je imelo pravico nabirati drva in gradbeni les, količine pa so bile določene na letni ravni. Nadzornik je skrbel, da so se podložniki držali navodil in pobirali slab oz. poškodovan les, ki so ga lahko uporabili za lastne potrebe. Na ta način so skrbeli tudi za čiščenje gozda. Claudia Fräss-Ehrfeld je posebej poudarila svoje mnenje, da gozd za kmeta ni imel gospodarskega pomena (Fräss-Ehrfeld 1994, 186; Michor 1950–1951, 39), kar pa ni skladno z doslej prikazanimi primeri.

Na prvi pogled lahko rečemo, da je nekaj neskladnosti pri interpretaciji pomena gospodarjenja z gozdovi. Pravice kmetov so bile večinoma omejene na lastno uporabo, kljub temu pa večkrat zasledimo, da so bili les in lesni izdelki pomembni in so se pogosto našli na seznamu blaga, ki so ga kmetje prevažali v južne konce države, na Kranjsko in tudi v Beneško republiko. Kot smo videli, so kmetje poleg tega marsikje dobavljali les kot gradbeni material in izdelovali oglje. Podrobnejša analiza nam pokaže, da so se območja, kjer so bili gozdovi namenjeni predvsem potrebam v rudarstvu in fužinarstvu, razlikovala od tistih, namenjenih rabi lesa zgolj za lastno uporabo. Pomemben je tudi podatek, kdo je imel gozdove v lasti – zemljiški gospodje, cerkev ali deželni stanovi. To pomeni, da o kmečki rabi gozdov na splošno in o njenem pomenu lahko govorimo le pogojno, saj je treba upoštevati lastniški okvir v vsakem primeru posebej. Pomembno pravno osnovo predstavlja dejstvo, da je na začetku 16. stoletja cesar Maksimilijan rudnike, rudna ležišča in visoke gozdove razglasil za komorno posest, fužinam pa priznal pravico do izrabe gozdov (Valenčič 1970b, 442).

Kot različna primera upravljanja z gozdovi lahko navedemo sledeča. Bamberški gospodje so skrbeli za stroga pravila in omejitve, ki so se jih kmetje morali držati. To lahko nakazuje, da so se pravila v večji meri tudi kršila. Po drugi strani so kmetje na območjih, kjer gozdovi niso bili neposredno povezani s potrebami rudnikov in fužin ter so bili v lasti posameznih zemljiških gospodov, lahko gozd uporabljali tudi v komercialne namene, kar je v praksi pomenilo, da so ga prodajali na Kranjsko in v Beneško republiko. V kakšne namene je bil les tam uporabljen, pa iz literature ni razvidno (Schnorr 1975, 104–105). Za razliko od bamberških gospodov so

grofje Ortenburški svoj gozd v Lesni dolini uporabljali v komercialne namene. Leta 1602 so 10.000 kubičnih metrov lesa npr. prodali beneškemu podjetniku. Les so kmetje dostavili čez Karnijske Alpe v Beneško republiko (Fräss-Ehrfeld 1994, 186). Zemljiški gospodje iz rodbine Rosenberg, ki so bili od leta 1676 lastniki gospostva in so vodili okrožno sodišče Greifenburg v jugozahodni Koroški ob meji s Tirolsko, so svojim podložnikom na območju gradu Stein dovolili posekati le toliko lesa, kot so ga potrebovali za lastno uporabo. Edini pogoj je bil, da so sečnjo predhodno registrirali in zapisali v inventar. Iz te pravice je bila izvzeta sečnja za proizvodnjo oglja, saj je bilo za to pristojno rudarsko sodišče (Schnorr 1975, 105).

Splavarjenje lesa je bila še ena dejavnost, neposredno povezana s pravico do rabe gozdov, in je kmetom nudila priložnost za zaslužek. Študija o Ziljski dolini nam nudi podatke o kmetih, ki so skrbeli za polaganje lesa v vodo. Zadolženi so bili tudi za odpravljanje ovir in čiščenje vodotokov v trenutkih, ko se je les zataknil ob bregove in mostove na reki. Za to delo so bili dodatno plačani (Sereinig in Sketelj 2017, 19).

Trgovina in transport

Trgovina je bila tudi na Koroškem najprej rezervirana izključno za trgovce in meščane trgov ter mest. Kmetje niso imeli pravice prodajati viška pridelkov na prostem trgu, ampak le na točno določenih sejmihi, organiziranih nekajkrat na leto. A sčasoma je trgovina postala pomembna ne le za prebivalce mest, ampak tudi na podeželju, zaradi česar je strogo ločevanje trgov in mest od podeželja zaostrovalo konkurenco ter nasprotja. Tudi v avstrijskem zgodovinopisju pri identificiranju razlogov za povečano vključevanje kmečkega prebivalstva v trgovino naletimo na klasično interpretacijo, da je bil to odgovor na povečane zahteve po denarnih dajatvah s strani zemljiških gospodov. Zaradi zvišanja cen žita in inflacijskih skokov, ki so v 16. stoletju zmanjševali vrednost denarja, se je plemstvu povečala potreba po njem. Zaradi tega so si prizadevali za širitev lastnega gospodarstva s pomočjo dodatnega prisilnega dela podložnikov, namesto dodatne tlake pa so sprejemali tudi denarna nadomestila. Posledično so se tudi kmetje srečevali z večjimi zahtevami po denarju, kar jih je spodbujalo k vključevanju v trgovino. Na drugi strani so bili meščani in trgovci, ki so čutili vse večji pritisk in izgubo poslovanja zaradi kmečke trgovine ter so poskušali zajeziiti razsežnosti samostojnega kmečkega delovanja na trgu (Braumüller 1967, 321; Fräss-Ehrfeld 1994, 183).

Že iz prve polovice 16. stoletja so nam poznani policijski redi za deželo Koroško, s katerimi so skušala mesta omejiti pravice kmečkih prebivalcev

pri udejstvovanju v trgovini. Meščani in mestni trgovci so svoje pravice do trgovanja poskušali zavarovati pred kmečko trgovino z argumentom, da kmečka trgovina in tovarništvo podirata stari red, to je delitev dela med družbenimi stanovi, po kateri je trgovina pripadala meščanom. Dotlej je na primer veljalo, da z vinom trgujejo mestni trgovci na sejmi. V tem času se je mnogo kmečkih fantov ukvarjalo s prekupčevanjem, poleg tega pa se je nekaj sto koroških kmetov začelo udejstvovati v rednem prevozništvu na Laško in Štajersko. Za razrešitev sporov, ki so bili kljub poskusom dogovora prisotni še naslednja desetletja in stoletja, je leta 1542 Ferdinand objavil »Red in reformacijo dobre policije za dolnje-avstrijske dežele«, v katerem je bilo zapisano, da sta vsako trgovanje ter prekupčevanje zunaj mest in trgov prepovedana. Od uveljavitve tega reda dalje je smel kmet svoje pridelke in izdelke prodajati le na sejmi. Tam, kjer ni bilo nobenega sejma v bližini, je bilo izjemoma dovoljeno prodajanje izdelkov na kmečkih domačijah. V sporu med mestom in kmeti glede kmečke trgovine so se zemljiški gospodje postavili na stran svojih podložnikov, saj so jim želeli zagotoviti možnost zaslužka, od katerega bi tudi sami imeli koristi v obliki dajatev in davkov. Po Žontarjevem mnenju so zemljiški gospodje skušali kmete pritegniti v gospodarski sistem, ki ni slonel zgolj na agrarni produkciji, temveč tudi na vključevanju v razne obrti, trgovino in transport (1956–1957, 47–49, 66–67, 71–73, 118–119).

Ob koncu srednjega in začetku novega veka je tudi v osrednji Koroški potekal vozni promet, ki je bil odvisen predvsem od kvalitete cest. Vozne poti na daljše razdalje so potekale preko Kanalske doline ter iz Pliberka skozi Celovec in naprej do Beljaka (Holz 2008, 267; Kosi 1998, 144). Beljak je bil najpomembnejše trgovsko mesto na Koroškem zaradi zelo ugodnih prometnih razmer in povezav s Salzburgom na severu ter z italijanskimi mesti na jugu. Mesto je doživelo razcvet tekom 16. stoletja, kar pa ni trajalo dolgo, saj se je položaj meščanov poslabšal že v naslednjem stoletju. Trgovci v mestu so poskušali svoj dohodek povečati z dodatnimi davki in zaračunavanjem cestnine za blago, ki se je prevažalo v lokalnem prometu. Prizadevali so si za ustavitev široko razpredenega tihotapstva ter za omejitev sodelovanja podeželskega prebivalstva iz okolice pri trgovini na daljše razdalje. V prvi polovici 17. stoletja je npr. cvetel črni trg, na katerem so kmetje prodajali živino trgovcem iz italijanskega prostora. Leta 1684 je mesto sprejelo dekret, s katerim je bilo kmetom in kmečkim trgovcem prepovedano prodajati blago in izdelke, kot so živina, žita, platno idr. doma ali v tujini. Z dekretom je bilo določeno, da morajo vse viške svojih izdelkov pripeljati na trg v Beljak (Fresacher 1975, 315; Valentinitzsch 1973, 232).

Na območju trga Gospa Sveta (Maria Saal), severovzhodno od Celovca, so bile velikosti gospodarskih enot zelo različne. Kajžarji zagotovo niso živeli samo od poljedelstva, ampak so se ukvarjali tudi s trgovino. Večje število kmetov je dodatno služilo s posojanjem denarja. Eden od teh premožnejših kmetov je bil na primer Muth Frolich v vasi Arndorf, ki je imel v lasti kar štiri kmetije oz. hube. Drugi tak primer je Urban Machtig, ki je bil lastnik kmetije v Winklernu pri Gospe Sveti. Leta 1621 so ga opisali kot kmeta, ki je imel 400 goldinarjev premoženja in je nekaj let pozneje lahko kupil še eno kmetijo ter s tem močno okrepil svoje premoženje (Eichert 2007, 191).

Kot spretni trgovci so bili znani prebivalci Ziljske doline, o čemer je pisal tudi Baltazar Haquet, naravoslovec, mineralog in etnograf 18. stoletja, ki se je večkrat odpravil na raziskovalne poti po Alpah. Kmetje, ki so se ukvarjali s prevozništvom in tovarništvom, so imeli precej višji standard od drugih prebivalcev istega območja (Hassingier 1976, 236; Sereinig in Sketelj 2017, 24–25; Hacquet 1788, 14). Tu so se kmetje posvečali vzreji posebnih pasem tovrnih konj. Kmete – tovarnike so imenovali »žamarji«. Izraz je bil izpeljan iz nemške besede *Saum*, s katero so označevali tovor, ki ga je nosila tovarna žival (Wiesflecker 2009, 79). Zaradi dobro utrjenih in ugodnih poti so ziljski žamarji tovorili raznovrstno blago na sever in jug, in sicer na relaciji med Salzburgom na severu in Beneško republiko ter Primorsko na jugu. Tako so na primer tovorili furlansko vino v Salzburg, nazaj pa so tovorili kameno sol. Poleg tega so ziljski kmetje proti jugovzhodu prevažali izdelke iz lesa (deske), in sicer na Kranjsko, v Ljubljano ter na Štajersko, v Maribor. S teh območij so na nazaj prevažali vino (Wiesflecker 2009, 78–80; 2016, 74; Sereinig in Sketelj 2017, 20–25).

Najpodjetnejši ziljski tovarniki so prihajali iz Bistrice na Zilji, Podkloštra, Peči, Strmce in sosednjih vasi. Največ so čez Visoke in Nizke Ture na poti v Salzburg tovorili v jesenskih in zimskih mesecih, od pomladi naprej pa so opravljali delo na poljih. Kmetje so po navadi jezdili, na poti pa so jih peš spremljali hlapci (Sereinig in Sketelj 2017, 20–25; Wiesflecker 2009, 78–80). Dober vpogled v razsežnosti kmečke trgovine nam prikaže zapuščinški inventar iz leta 1800 lastnika kmečke posesti Valentina Brandstätterja iz Bistrice na Zilji. Seznam je vseboval imena trgovcev in gostilničarjev, ki so mu dolgovali denar, nahajali pa so se v Ljubljani, Postojni, Gorici, Bovcu, Kanalski dolini, Judenburgu, Celovcu, Gmündu, Špitalu, Beljaku in Šmohorju (Wiesflecker 2009, 82). Na podlagi podatkov s posestva Dobrovo v Goriških brdih je videti, da so tovarniki vina opravljali po več poti na le-to in so na Koroško pretovarjali tudi znatne količine vina. Če upoštevamo,

Preglednica 6.1 Koroški (in delno morda kranjski) tovorniki, ki so leta 1630 prenočili na posestvu Dobrovo v Goriških brdih ob nakupu vina

Tovornik	Število obiskov	Skupna količina	Povprečni transport	
		Litri	Litri	Št. tovorov
Gasper Moser	5	7.685,3	1.537,1	11,9
Anse Tsmeu	4	10.274,9	2.568,7	19,9
Tomas Erhart	3	3.466,8	1.155,6	9,0
Jerg Snabou	2	3.592,1	1.796,0	13,9
Partl Sueb	2	1.879,6	939,8	7,3
Bastl Fritz	2	1.921,3	960,7	7,4
Mates Standacher	2	1.963,1	981,5	7,6
Adam Appresnig	2	2.756,7	1.378,3	10,7
Jacob Riedl	1	3.090,8	3.090,8	24,0

Opombe Po Panjek (2002b, 102, 15 za merske enote).

da je vsak konj lahko prenašal po en tovor (to je osem veder za skupaj 129 litrov) (preglednica 6.1), lahko izračunamo, da je vsak tovornik razpolagal z večjo ali manjšo karavano tovornih konj, in sicer vsaj sedem do 24 konj, lahko pa tudi več, saj manjši in šibkejši konji niso zmogli nositi niti pol tovara (štiri vedra oz. 65 litrov). To bi lahko potrjevalo, da so se v resnici ukvarjali s prekupčevanjem vina in ne le s transportom.

Sicer pa so med tovorniki z južne Koroške obstajale razlike, saj so nekateri premogli močne konje, drugi šibkejše, eni so jih imeli več hkrati, drugi po enega ali niti tega ne. Nekateri so celo namensko kupili ali drugače pridobili malega konja, z njim odjezdili na jug, kjer so nabavili vino in ga zatem prodajali na Koroškem. Tovornike s šibkejšimi konji je mitničar v Trbižu leta 1634 opredeljeval kot »podložnike in kajžarje iz okoliških gospostev«, ki so tovorili pretežno po bovški poti z namenom, »da lahko zadovoljijo svojo gosposko«. Za tiste, ki so razpolagali »z močnimi konji«, pa naj bi bila prikladnejša pot čez Plöckenpass (Monte Croce Carnico) v Ziljsko dolino (Panjek 2000, 406). A prebivalci Ziljske doline so bili dejavni tudi na cesti čez prelaz Predel, ki je Koroško povezoval z goriško grofijo. Ohranila se je zgovorna pritožba štirih Ziljcev iz leta 1619 na uvedbo nove mitnine, v kateri so sami utemeljevali svojo dejavnost: »Naši ljubi predniki so pred nami nepojmljivo dolgo let in nato smo še mi že preko 40 let tovorili po cestah skozi Bovško, zato da si zagotovimo prehrano in da lahko izplačamo naša gosposka bremena, bog že ve, kako težko se moramo v vetru, dežju, snegu in nevihti truditi in iskati svoj zaslužek« (str. 409).

Z 18. stoletjem se, kot drugje, tudi v Ziljski dolini pojavi prehajanje s to-

vorništa (s tovernimi konji) naprevoznništvo (z vozovi, furmanstvo). Tekom druge polovice 18. stoletja so prebivalci Ziljske doline začeli uporabljati težke vozove z vprego štirih ali šestih konj. Čez strme klance so si morali sposojati priprego od kmetov ob poti. Lokalni kmetje so na ta način služili dodaten denar s posojanjem konj. Prevoznništvo je delovalo tako na krajše kot na daljše razdalje. Furmani so vozili steklene izdelke iz steklarn ob Belem jezeru, nekateri pa so služili s prevažanjem svinca iz Pliberka v Podkloster in Beljak. Na daljše relacije pa so v 18. stoletju Ziljani npr. prevažali les čez Karnijske Alpe na Beneško ozemlje, in sicer do rek Tilment in Piave. Za to opravilo so naložili svoje velike vozove »parizarje«, ki so jih neredko vlekli štirje konji. Na cilju so nato kupovali vino, rozine, riž, začimbe, kavo in svilo, ki so jih pripeljali nazaj na Koroško. V alpskih deželah so bili to zaželeni izdelki, zanje je obstajal trg in so se lahko lepo prodajali (Wiesflecker 2009, 79–80).

Wiesflecker se je v svoji študiji o ziljskih furmanih in tovarnikih posvetil tudi analizi inventarjev posameznih furmanov. Po navadi so prevažali železo, svinec in les v Trst ter Benetke, nazaj na Koroško pa vino. Poleg tega je ugotovil, da bistriški furmani vina niso le prevažali, ampak so z njim tudi trgovali. Glavar družine je bil več mesecev odsoten, delo na kmetiji so medtem opravljali drugi. Dediči so pogosto ostajali na domači družinski kmetiji in služili s pomožnim delom. Pogosto je najmlajši brat z lastno konjsko vprego delal kot furman ali tovarnik. Spretnim furmanom sta prevoznništvo in tovarništvo prinašala dobre dohodke. V primeru, da so bili pri omenjenih neagrarnih dejavnostih zelo uspešni, so imeli možnost zbrati dovolj premoženja za ustanovitev lastnega gospodinjstva (Wiesflecker 2008, 71–72). Tovarnništvo in prevoznništvo sta postala glavni vir zaslužka številnim kmetom, kajzarjem ter hlapcem. Ohranjeni so podatki o posameznikih, ki so svoje kmetije prepustili sorodnikom, da so se lahko posvetili trgovini in prevozništvu. Tak je primer iz druge polovice 18. stoletja. Gašper Schnabl je bil lastnik kmetije, ki se je hkrati ukvarjal tudi s prevozništvom. Zaradi dobrega zaslužka se je odločil, da kmetijo prepusti sinu, sam pa je postal preužitkar in se je lahko posvetil izključno prevozništvu. Od sina je zahteval le zagotovitev prostora za tri konje v hlevu. Wiesflecker je sklepal (2009, 79), da Schnabel ni potreboval konjev za obdelovanje njiv, ampak za to, da je še naprej prevažal blago.

O donosnosti prevoznništva priča dejstvo, da so imeli kmetje dobiček tudi, ko so prevažali izdelke svojih zemljiških gospodov kot del tlake. Zemljiški gospod je pokrila vse stroške, nastale tekom poti, kot so bile cestnine, mostnine, carine. Furman je lahko zahteval kritje vseh stroškov, nastalih

zaradi različnih ovir, na katere sam ni mogel vplivati. V kolikor je kmet izgubil dragoceni čas zaradi nevšečnosti, ki so se mu pripetile na poti (neprevozne ceste, pokvarjeni mostovi, nesreče z vprežnimi živalmi ali vozovi), je bil ta upoštevan v okviru tlake, kar je kmetu ublažilo breme in olajšalo položaj (Michor 1950–1951, 57).

Pri prevozništvu so obstajala tudi tveganja. Dogajalo se je na primer, da je zaradi neopravljenega prevoza in posledično izpada dohodka prevoznik zabredel v težave. Prevoznništvo je bilo še posebej negotovo v času vojn ali inflacije. Proti koncu 18. stoletja je bilo zabeleženih več primerov, ko kmetje niso mogli opraviti predvidenega prevoza in so ostali brez dohodka ter z blagom, za katerega so se zadolžili. Zaradi opisanega niso več mogli plačevati rednih obveznosti in so rešitev najprej iskali med sorodniki in sosedmi, ki so pomagali z manjšimi ali večjimi vsotami denarja. Finančna pomoč jim je služila za opravljanje najnujnejših poslov, večkrat pa se je zgodilo, da ni zadoščala in je bila edina rešitev prodaja kmetije (Wiesflecker 2009, 82).

Poglavja ni mogoče zaključiti, ne da bi omenili trgovino s soljo. Ta je predstavljala življenjsko pomembno dobrino, ki je je na Koroškem primanjkovalo. Območje, na katerem je bilo soli v izobilju, se je nahajalo v solinah ob severnem Jadranskem morju. Furmani iz Kranjske in Koroške so od tam prevažali morsko sol na Koroško. Na območja, ki so bila pod oblastjo Benetk, so iz Koroške vozili žito in ga menjali za sol v razmerju 1 : 1 (Ostravsky 1968, 287–288). Habsburžani so že tekom vladavine Ferdinanda I. v 16. stoletju želeli omejiti uvoz tuje morske soli, kar so formalno uredili z dekretom, ki je določal, da se je razmejitev med območjema, ki sta bili oskrbovani z morsko in kameno soljo, pomaknila proti jugu. S tem so okrepili položaj svojega rudnika kamene soli v štajerskem Ausseeju. Meja je bila določena in je potekala od sedla Ljubelj preko Železne Kaple do Slovenske Bistrice na Spodnjem Štajerskem. S trgovino s soljo so se ukvarjali kmetje iz okolice Železne Kaple, prisotno pa je bilo tudi ilegalno tihotapstvo morske soli na prepovedana območja (Hren 2012, 63).

Obrti

Koroški podložniki so se tekom novega veka ukvarjali z različnimi obrtmi, v katerih so iskali zaslužek. Mravljak je v zapuščinskih inventarjih podložnikov vuzeniške nadškofije za obdobje od leta 1635 do 1695 iskal hišno in gospodarsko orodje. V popisih sta bila zabeležena domače sukno in volna, v večjih količinah pa je bilo prisotno predivo, iz katerega so izdelovali domače platno dveh kakovosti. Prav tako so bili v nekaterih hišah najdeni dva do štirje kolovrati, škarje za striženje ovac in krtače za volno (Mravljak

1932, 181). Glede na prisotnost omenjenih pripomočkov in njihovo količino je povsem verjetno, da so se ti ljudje ukvarjali tudi s tkalsko obrtjo, čeprav bi težko opredelili, v kolikšnem obsegu je šlo za oskrbo domačih potreb in v kolikšnem za prodajo. Tkalstvo pa ni obstajalo le v vuzeniški nadškofiji, ampak so bili tkalci že vsaj od leta 1633 prisotni tudi v Selah, saj se v takratnem urbarju omenja kajžar – tkalec. Ponovno se izvajalec te dejavnosti omenja leta 1724, in sicer kot tkalec – gostač. Marija Makarovič je odkrila, da se tkalci omenjajo tudi v letih 1727 in 1751 (1994, 143), vendar iz njenih zapisov ni mogoče razbrati družbenega stanu teh oseb. Kmečko obrt je raziskoval tudi Šorn, ki je ugotovil, da je iz Koroške potekal izvoz platna. V drugi polovici 18. stoletja so v Ziljski dolini, Podjuni in Rožu izdelovali platno, loden in mezlan (Šorn 1978, 66). Glede na število kolovratov v posameznem kmečkem gospodinjstvu (dva do štirje) in prisotnost platna ter Šornove navedbe je upravičen sklep, da so se koroški podložniki od 17. stoletja dalje ukvarjali s prejo in tkanjem. Poleg tega so se npr. majhni kmetje na območju vasice Zahomec v spodnji Ziljski dolini ukvarjali tudi s čevljarstvom in kovaštvom (Wiesflecker 2011, 89).

Varjenje piva *Steinbier* je bila ena zelo razširjenih domačih dejavnosti na Koroškem. S proizvodnjo piva se je večina kmetov ukvarjala na svojih domovih kot s tipičnim postranskim delom, ki je bil povezan tudi s trgovino in z razvojem gostinstva. Ta zvrst piva ima večstoletno tradicijo in sega v srednji vek, obdržala pa se je tudi tekom 18. stoletja. Proces proizvodnje je bil poseben, ker so za varjenje in karamelizacijo uporabljali žareče kamne. Te so dajali v pivino (zmes iz slada, hmelja in vode) neposredno iz ognja, kar je pivu dajalo specifičen okus. Kot primer podjetnosti lahko omenimo to, da je leta 1771 kmet Simon Leupschiz postavil pivovarno ter zraven vodil tudi gostilno. Kasneje je odprl še drugo gostilno, v kateri so najverjetneje tudi varili pivo na enak način (Hanisch-Wolfram 2015, 119, 254).

Družina Perkonig, ki je imela kmetijo na gospostvih Hörtenndorf in Hollenburg, predstavlja odličen primer integriranja kmetijske proizvodnje z neagrarnimi dejavnostmi, predvsem z obrtmi. Člani družine so bili dejavni na različnih področjih. Dodatne prihodke so pridobivali od prodaje poljedelskih presežkov na tržnici v Celovcu, ukvarjali so se s predenjem, tkanjem, čevljarstvom in z mizarstvom. Starejši sin Lukas se je izučil za obrt in postal meščan v Velikovcu. Najmlajši sin Peter je imel žago in vodil gostilno. Tretjemu sinu Georgu je bil omogočen študij teologije in se ni ukvarjal z agrarnimi dejavnostmi. Družina je imela tudi hčerko Marijo, ki pa je izbrala povsem drugo pot in se je poročila z uglednim ter premožnim portendorfskim upraviteljem (Dinklage 1966, 97–98).

V začetku 17. stoletja se v virih pojavljajo obrtniki, ki so bili tesno prepleteni s podeželskim prebivalstvom. V okolici trga Gospa Sveta so delovali kovači, tkalci, tesarji, lastniki gostiln ob trgovskih cestah in upravljavci mlinarskih postaj, ki so bili vsi kmečkega stanu. Ročna dela so bila značilna za manjše kmetije, ki so imele manjše vrtove in njive. Še ena tipična kmetijska obrt, značilna za to območje, je bilo tkalstvo. V kraju Possau je nek kmet delal s še štirimi tkalci. Tudi na kmetiji v bližnji vasi St. Michael am Zollfeld so trije gostači opravljali delo tkalcev. Konec 18. stoletja je bilo za beleženo, da so na omenjenih kmetijah še zmeraj delali tkalci, ki so tokrat delovali v okviru založniškega sistema, za potrebe tovarne voščenega platna v Celovcu (Eichert 2007, 192, 194).

O razvoju kmečke obrti, ki je imela potencial, da postane del proizvodnje v okviru založništva, nam govori premoženje, ki ga je ob svoji smrti leta 1669 zapustila Eva Steinhauser, prebivalka vasice Zobrc pri Beljaku. Njeno premično premoženje je bilo ocenjeno na 40 goldinarjev in se je nanašalo predvsem na kose oblačil, majhno količino hrane in precejšnje količine perila, preje ter opreme za predelavo lanu. Verjetno je bila hči kmeta, ki se ni nikoli poročila in je zato ostala na kmetiji staršev. Specializirala se je za predelavo tekstila, kar ji je prinašalo dohodek. Hanisch-Wolfram sklepa, da je dejavnost opravljala za podjetnika v okviru založniškega sistema (2015, 98). O tem, ali je vrednost premoženja ženske v višini 40 goldinarjev velika ali majhna, lahko presodimo tako, da jo pretvorimo v žito. Po tedanji ceni na ljubljanskem trgu (Valenčič 1977, 139) je bilo s tolikim denarjem mogoče nabaviti 1.272 litrov pšenice ali 1.767 litrov rži, s čimer bi se lahko prehranjevala štiri in pol oziroma šest let. Njeno premično premoženje torej ni bilo ravno skromno. Pri premožnejših kmetih pa je bila trgovina s tekstilom samo ena od dejavnosti, s katero se je ukvarjal kak član gospodinjstva in je bila najverjetneje postranska oz. dopolnilna.

Zaključek

Kakor je razvidno iz analize interpretacij in pregleda obstoječe literature, je podeželsko prebivalstvo Koroške kombiniralo dejavnosti in vire dohodkov med agrarnimi ter neagrarnimi panogami. Kmetje so se v manjši meri posvečali vzgoji poljščin in se več ukvarjali z živinorejo ter s proizvodnjo izdelkov. Prednjačila sta transportna dejavnost in prodaja goveda na območje Beneške republike.

Tekom obravnavanega obdobja, med 16. in koncem 18. stoletja, se je podeželsko prebivalstvo ukvarjalo z različnimi neagrarnimi panogami. Posebno mesto sta imela fužinarstvo in rudarstvo, v okviru katerih so kmetje v

mesecih, ko ni bilo dela na poljih, kot sezonski delavci proizvajali oglje ter prevažali in prodajali izdelke iz železa. S pospešenim razvojem omenjenih dejavnosti so se tudi kmetje vse pogostejše odločali za ustanavljanje lastnih kmetij z manj obdelovalne površine in hkrati za delo v tej industriji. V povezavi s fužinarstvom in z rudarstvom je bila tudi pravica do izrabe gozda. Slednji je bil izjemno pomemben in je ponujal priložnosti za dodaten zaslužek. Kmetje so se v okviru gozdnih pravic ukvarjali s proizvodnjo oglja, prevozom in splavarjenjem ter prodajo lesa in lesnih izdelkov. Poleg do sedaj obravnavanih dejavnosti so se prebivalci Koroške ukvarjali še s trgovino, tovarništvom, prevozništvom, tihotapstvom.

Že od začetka 16. stoletja so bili prisotni spori med mesti in kmečkimi prebivalci glede obsega kmečke trgovine. Iz tega lahko sklepamo, da so se koroški kmetje že od začetka novega veka ukvarjali s trgovino. Prevoznništvo in vzreja posebne tovarne živine sta bila še posebej razvita v podeželskih krajih južno od Beljaka ter Celovca in v Ziljski dolini. Trgovina se je odvijala na relaciji sever–jug in obratno. V smeri proti južnim predelom Habsburške monarhije (Kranjska in Primorje) ter Beneški republiki so prevažali in prodajali izdelke iz železa, les ter živino (govedo), nazaj na Koroško pa so kmetje prinašali vino in morsko sol. Od konca 18. stoletja dalje imamo podatke tudi o gostilniški dejavnosti, za katero so bile dobre cestne povezave velikega pomena. Na takih kmetijah, ki so vzpostavile gostilniško dejavnost, je hkrati potekala proizvodnja piva, značilna in razširjena ravno na Koroškem.

V nekaterih predelih dežele je bila značilna nedeljivost kmetij, kar je pomenilo, da so bili zemljiški kompleksi v lasti kmetov veliki, njihova oskrba pa je zahtevala precej delovnih ljudi. Zaradi tega je bilo tu znatno večje število kmečkih poslov, v literaturi pa so zabeležene tudi njihove plače v Dravski dolini, ki so jih prejeli v 17. stoletju.

Tudi na prostoru Koroške, ki danes pripada Sloveniji, to je v Črni in Selah, so se številni moški tekom novega veka zaposlovali v fužinarstvu, oglarstvu in gozdarstvu. Kmečki posli na tem območju so pogosto delali pri večjih kmetih, obrtnikih in gostilničarjih. Čeprav so imeli različne delodajalce, so posli opravljali enako delo. Sem so spadali predvsem poljska opravila in skrb za živino. Predvsem gorske kmetije so se ukvarjale, vsaj od 17. stoletja dalje, z živinorejo in gozdarstvom. Med tukajšnjim kmečkim prebivalstvom je bila tkalska domača obrt razširjena vsaj od 17. stoletja dalje. Pomembneje za razvoj industrijske dejavnosti pa je, da so v tem času tu začeli nastajati prvi rudniki in fužine. Zaposlovanje kmetov v teh dejavnostih se je sprva začelo kot sezonsko delo v tistem delu leta, ko poljedelstvo

Preglednica 6.2 Kontrolni seznam dejavnosti v integrirani kmečki ekonomiji na Koroškem (16.–18. stoletje)

Sektor/dejavnost	Koroška
I. Specializacija kmetijske proizvodnje Povečana intenzivnost kmetijstva (brez prahe, mešana kultura ...) Dninarsko delo v kmetijstvu (tudi sezonsko) in dolgotrajnejše pomožno delo na večjih kmetijah (dekle, hlapci ...) Razširjanje/intenziviranje živinoreje Povečana intenzivnost izkoriščanja gozdnih površin (z dejavnostmi iz primarnega sektorja, a tudi sekundarnega in terciarnega) Širjenje obdelovalne zemlje (krčenje srenjskih in gozdnih površin) Kamnolomi, premogovniki ipd. Ribištvo	• • • • • •
II. Predelava primarnih virov/pridelkov (vino, sir, mesni izdelki, oglje, apno ...) Podeželska obrt Založništvo (protoindustrija) Delo v osredotočenih obratih (manufakture, fužine, rudniki ...) Sezonski migranti: mobilni obrtniki (zidarji ...) Mezdno delo v modernem industrijskem sektorju	• • • • • •
III. Storitve na področju trgovine na srednjo in dolgo razdaljo (najem vlečne živine, krma, gostilne in prenočišča ...) Transport blaga drugih lastnikov na kratko in srednjo razdaljo Trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki (vključno z nabavljenim blagom) na kratko ter srednjo razdaljo Krošnjarstvo (kramarstvo) Tihotapstvo Sezonski migranti: mobilni delavci (pristaniški težaki ...) Uradna, zaupna dela (merilci, cenilci, priče ...) Turizem Kreditno poslovanje (sklepanje, prejemanje in dajanje posojil)	• • • • • • • •

ni zahtevalo večjih del, vendar pa so z rastjo teh panog naraščale tudi potrebe po delovni sili. V naslednjih stoletjih se je v teh dejavnostih zaposlovalo vedno več mladih moških, predvsem v Selah, Črni, Mislinji in Ravnah na Koroškem. Obseg rudarstva in fužinarstva ter število obratov, ki so delovali v tem času, nam dajeta vedeti, da sta bili to dobro razviti panogi, podprti z lokalnimi naravnimi viri.

Kljub raztresenosti informacij je vsaj za zgodnji novi vek (16.–18. stole-

tje) mogoče omiliti predstavo o Koroški kot deželi, v kateri so prevladovala velike hribovske kmetije, ki so bile na podlagi svojih njiv, travnikov in gozdov v osnovi samooskrbne ter samozadostne. Pregled je pokazal, da so se dejavnosti, ki so presegale samooskrbno kmetovanje in so bile naravnane na trg, v primerljivi meri posluževali ne le majhni kmetje, kajžarji, dninarji, ampak tudi kmetje, ki so imeli večje in boljše obdelovalne površine ter s tem boljšo kmetijsko osnovo za prehranjevanje. Motivi so bili različni in jih ne moremo omejiti na potrebo po golem preživetju, ampak so obsegali tudi izkoriščanje dobrih priložnosti, ki so omogočale širjenje in tudi povečanje premoženja. Čeprav je bil primarni sektor pogojen z geografskimi značilnostmi dežele in je slonel predvsem na živinoreji, so bile dejavnosti iz sekundarnega in terciarnega sektorja zelo raznolike. Lahko rečemo, da je zastopanost vseh treh sektorjev primerljiva z drugimi deli alpskega in slovenskega prostora ter z zahodno Evropo.

Daljni zahod: integrirana kmečka ekonomija v Beneški Sloveniji (16.–18. stoletje)

Ines Beguš

Goriški muzej in Univerza na Primorskem

V tem poglavju se osredotočamo na Nadiške doline, ki so tvorile del območja, ki ga razumemo pod skupnim poimenovanjem Beneška Slovenija.¹ Nadiške doline so imele v času Beneške republike svojevrstno upravno in sodno ureditev ter posebne privilegije, ki so bili za gospodarstvo dolin izrednega pomena, saj so po svoji vsebini predvidevali med drugim tudi davčne olajšave. Beneška republika je že od priključitve čedajskega območja in z njim Nadiških dolin v 15. stoletju potrjevala ter podeljevala določene privilegije, s katerimi je prebivalce dolin oproščala plačevanja davkov in jim s tem omogočala vključevanje v neagrarnе dejavnosti. Ti privilegiji so namreč zadevali tista področja, ki so predstavljala pomemben vir dohodka prebivalcem Nadiških dolin. Med njimi omenimo oprostitev od plačevanja mitnin na prehod živine skozi mesto Čedad, plačevanja daca na meso, daca na mletje, daca na uvoženo vino ter davka na prodan kruh (Beguš 2015, 79–85). Država se je torej zavedala, da se kmetje v Nadiških dolinah poslužujejo neagrarnih dejavnosti. To pa ne pomeni, da ni skušala imeti nadzora nad gospodarskimi dejavnostmi na svojem teritoriju, ravno obratno. Z uvažanjem monopolov, na primer glede prodaje tobaka, organiziranjem policijskih enot ter s postavljanjem strogih kazni je Beneška republika skušala omejiti oziroma odpraviti nezakonito trgovino, ki je bila v Furlaniji in gorskih območjih nasploh precej razmahnjena (Berengo 1956, 121–126; Bianco 1990). V primeru Nadiških dolin so bili davčni privilegiji omejeni pretežno na lokalno ekonomijo. Za prebivalce dolin so bile te posebne pravice in tudi samoupravne pristojnosti izrednega pomena, republika pa si je na ta način zagotavljala lojalnost prebivalcev dolin in varovanje obmejnega območja s habsburškimi deželami.

¹ To poglavje je prilagojena in posodobljena različica besedila v Beguš (2018b), kjer so navedeni tudi arhivski viri.

Ti privilegiji so bili prebivalcem dolin podeljeni in tudi večkrat potrjeni s strani države iz dveh razlogov. Prvi razlog so bile meje z »Germanijo« (beri: slovenske habsburške dežele). Nadzor nad njimi je postal njihova obveznost in obenem dolžnost, s katero so se izkazali v ključnih trenutkih, kot so bile vojne, bolezni in tihotapstvo. Drugi razlog sta bila »revščina« in »pomanjkanje«, ki sta bila povezana z nerodovitnostjo območij hribovitega sveta. Takšne razmere so bile sicer razširjene tudi drugje v hribovitem in alpskem svetu ter tudi v neposredni soseščini Nadiških dolin, npr. na beneški strani v Karniji in na Tolminskem na habsburški strani meje. Tudi raba istih izrazov je bila v tem času običajna pri opisu razmer zlasti na hribovitem podeželju. Zaradi tega je po eni strani verodostojno sklepati, da gre v tem primeru utemeljevanja podelitve privilegijev za retorični argument. Različni viri pa nam izkazujejo, da je navajanje »revščine« mogoče deloma tudi resnično.

V pričujočem prispevku bo najprej predstavljen ekonomski sistem Nadiških dolin, ki je slonel na agrarnih panogah in na številnih neagrarnih dejavnostih, od katerih so kmetje pridobivali dodatne vire dohodka. V zaključku bo primer Nadiških dolin postavljen v kontekst integrirane kmečke ekonomije in poskušali bomo ugotoviti, ali območje dolin lahko umestimo med ostala območja predalpskega prostora, ki so se na enak ali podoben način in s podobnimi razlogi posluževala kombiniranja agrarnih ter neagrarnih dejavnosti.

Agrarno gospodarstvo Nadiških dolin in struktura posesti

Gospodarstvo Nadiških dolin je deloma slonelo na različnih agrarnih dejavnostih. Na skoraj celotnem območju dolin so se prebivalci ukvarjali s poljedelstvom, za katerega sta bila značilna razmeroma skromen obseg in donos. O tem nam pričajo nekatere navedbe čedajskih proveditorjev že iz 16. in 17. stoletja. Leta 1599 je proveditor Marcello za območje Nadiških dolin zapisal (Tagliaferri 1976, 40):

[»Sklavonija«] skoraj v celoti leži v hribovitem in visoko goratem območju [...] in je zato nerodovita za žita in vino, vendar obilna z živalmi zaradi prostranih pašnikov in količine sena, ki se tam pobira, z živalmi in njihovimi pridelki, to so mlečni izdelki in sir, s katerimi se prehranjujejo ti prebivalci, kot tudi s kostanjem, lešniki in drugimi sadeži, ki jih je veliko skozi celotno leto.

Prebivalstvo v gorskem območju čedajskega teritorija po opisu Zorzija iz

leta 1620 »nikoli ne vidi pšeničnega kruha in veliko mesecev v letu ostane tudi popolnoma brez drugih žit; v tem času se prehranjuje ne toliko z mlečnimi izdelki kot z zelišči in divjimi plodovi. Kljubuje vsakemu trpljenju in naporu in, ker se je prilagodilo naravi, glede na čas in neprilike uporablja tako meč kot plug« (Tagliaferri 1976, 102). Po besedah proveditorja Balbija iz leta 1637 v »Sklavoniji« ni bilo rodovitnih njiv, ki bi lahko obrodile večje količine žita, so pa zato bolje »uspevali [...] vino, sadje, kozlički, les, seno, oglje, sir in mast, in sicer toliko, da so jih dobavljali celo v Palmo in v Videm« (str. 106).

Iz tega lahko predpostavljamo, da predalpski svet, v katerega se uvrščajo Nadiške doline, ni nudil idealnih naravnih pogojev, ki bi kmetom zagotavljal prehransko samozadostnost skozi celo leto na podlagi obdelovanja njihovih kmetij. Poleg tega je na obravnavanem območju zaznati izrazito drobitev hub in naraščanje števila njihovih posestnikov. Kot tak primer lahko navedemo trinajst hub na območju Gorenjega Barnasa, ki jih je kot fevdalni gospod posedoval samostan Santa Maria in Valle. Ohranjeni dokumenti samostana nam omogočajo, da v kronološkem zaporedju od 14. do 18. stoletja sledimo razkrajanju hubnih enot in naraščanju števila (so)posestnikov ter deloma tudi vrstam in vrednostim dajatev. Hube so ime dobile po posestnikih, katerih potomci so skozi stoletja ohranjali hubno premoženje in stvarne pravice dednega zakupa. Prvi zapisi o posestnikih hub in dajatvah izvirajo iz leta 1375, pri njihovih navedbah pa je mogoče opaziti, da sta na nekaterih hubah že bila zapisana po dva posestnika, vendar so hube s preходом na naslednjo generacijo ostale nedeljene. Sredi 16. in v začetku 17. stoletja so se v zapisih poleg posestnikov pričeli pojavljati tudi sopoestniki, ki so posedovali določen delež hube v zakupu in zanj plačevali dajatve. Zadnji popis vsake hube posebej iz leta 1764 izkazuje, da je eno hubo lahko hkrati obdelovalo tudi do 49 sopoestnikov (preglednica 7.1).² Pri tem je sicer treba upoštevati sestavo hube glede na vrsto zemljišč (orna površina, travnik, gozd) in njihov obseg. Isti sopoestnik je lahko imel svoja zemljišča tudi na več hubah. Takšno stanje v Gorenjem Barnasu nam torej izkazuje obsežno drobitev hubnih zemljišč najkasneje od 16. stoletja dalje ter izrazit porast števila njihovih obdelovalcev.

Podobno strukturo posesti in njene delitve, kot je bila prikazana na primeru Gorenjega Barnasa, zasledimo tudi drugod na furlanskem in gori-

² Dve hubi predstavljata izjemo, in sicer huba Blazutiča, Kolaua, Muriaka, kjer so se tri hube združile v eno, ter huba Simona Zurata, ki se je razdelila na dva deleža in na kateri je od 17. stoletja dalje poleg dednega zakupa zasledimo tudi kratkoročni zakup.

Preglednica 7.1 Velikosti hub in število sopošestnikov v Gorenjem Barnasu leta 1764

Ime hube	Število sopošestnikov	Velikost*
Marino Blasin (Blažin)	20	5,18
Urban Blasutigh (Blazutič)	28	7,98
Simon Zurat	3	3,07
Huba Mlasigh (Mlasič)	13	4,58
Andrej Comino (Jakomin)	28	8,25
Luka Zanutigh (Zanutič)	19	11,58
Jernej Coceanigh (Kocjanič)	31	8,94
Kristjan Zuanigh (Zuanič)	39	13,15
Marino Coren (Koren)	10	9,91
Luka Zilii (Zili)	24	9,99
Matija Petricigh (Petričič)	33	17,01
Huba Blasiutigh, Colau, Muriach (Blazutič, Kolau, Muriak)	49	23,59
Leonard Coren (Koren)	9	2,39
Skupaj	94†	125,63

Opombe *V hektarjih. † Nekateri sopošestniki so imeli zemljišča na več hubah, 94 je število posameznih sopošestnikov. Po Beguš (2018b, 222).

škem območju na habsburški strani. Kot pojasnjuje Bianco, je bila v Furlaniji do 17. stoletja dajatev določena izvornemu posestniku in nato njegovim dedičem. Sčasoma pa je možnost kmeta, »da prosto preda zemljišča svojim dedičem, jih proda, zamenja ali najame kredit, za katerega jamči s posedovanimi zemljišči, povzročila njihovo postopno delitev in drobitev hub in pravnih dajatev, dokler ni postalo stanje tako zapleteno in prepleteno, da je že močno oteževalo izterjavo dajatev« (Bianco 2012, 215). Podobno lahko predvidevamo tudi za Nadiške doline. Kot kaže primer hub v Gorenjem Barnasu, kmetije glede na svojo majhnost in razdrobljenost obdelovalnih površin niso mogle zagotavljati prehrambne samozadostnosti svojih obdelovalcev, pa čeprav je isti kmet posedoval več deležev različnih kmetij. Če pri tem upoštevamo še neugodne naravne pogoje predalpskega sveta, lahko predpostavljamo, da kmetje v Nadiških dolinah niso živeli izključno od kmetijstva.

Poglejmo še dajatve, ki so jih posestniki oz. posamezne hube plačevale samostanu. Samostan je fiksne dajatve določil že v 14. stoletju, plačevali pa so jih v naravi in denarju na podlagi dednega zakupa. Skozi čas sta se vrsta in količina dajatev polagoma spreminjali. V 18. stoletju, ko je posamezno hubo obdelovalo več sopošestnikov, so dajatve vsakega posameznika predstavljale delež od skupnih, fiksnih dajatev celotne hube. Preferenčni

prejemek samostana v naravi je ves čas predstavljala pšenica, poleg nje pa se najpogosteje pojavljajo še kokoši, piščanci, kozlički in jajca. Leta 1764 je tako pšenica skupaj z ostalimi dajatvami v naravi predstavljala v povprečju približno 80 % denarne vrednosti celotne fevdalne rente vseh trinajstih hub, preostalih 20 % pa so predstavljale denarne dajatve.

V slovenskem zgodovinopisju je obseg denarnih dajatev razumljen kot pokazatelj vključevanja kmečkega prebivalstva v tržne dejavnosti. Plačevanje rente v denarju je bilo posledica teženj zemljiških gospodov po pretvarjanju naravnih dajatev v denarne. Ta pojav je obravnavan v sklopu procesa komercializacije zemljiškega gospodarstva, v okviru katerega so težnje zemljiških gospodov po plačevanju dajatev v denarju po Gestrinovem mnenju kmete »silile« v vključevanje v trgovske posle (1973a, 73–74). V beneški Furlaniji je bila sicer prevladujoča stvarnost drugačna kot v večini slovenskega prostora, saj so se zemljiški gospodje usmerjali v pridelavo bolj tržnih pridelkov na svojih gospodarstvih. To so dosegli s spreminjanjem zakupnih razmerij iz dolgoročnih зайmov, ki so predvidevali nespremenljivost zakupnin in ovirali povečevanje rente, v kratkoročne pogodbe, ki so omogočale spreminjanje dajatev ter večjo agrarno donosnost (Bianco 2011) in jih poznamo pod skupno oznako »kolonat«.

Neagrarne in tržne dejavnosti

Oglejmo si v nadaljevanju, katerih neagrarnih dejavnosti so se kmetje v Nadiških dolinah posluževali in zakaj. Posebej zanimiv in poveden vir o neagrarnih dejavnostih v Nadiških dolinah je zemljevid iz leta 1751 avtorja Janeza Batista Damianija. Ta upodablja vasi landarske in merške doline ter »skupnosti« Dreka, ki je imela z vidika sodne ureditve poseben status.³ Poleg naselij so posebej označene še reke, objekti in prelaz Podbonesec. Pod izrisom dolin so naštet izrisane vasi, število hiš v vaseh ter kratki zapisi o ekonomskih dejavnostih, ki so se tam izvajale (preglednica 7.2). Predvidevamo lahko, da je avtor zemljevida vsaki vasi pripisal najznačilnejšo gospodarsko panogo, s katero se je ukvarjala večina njenih prebivalcev. To pomeni, da navedene dejavnosti niso bile nujno izključne in edine dejavnosti, s katerimi so se prebivalci vasi preživljali, so pa bile prevladujoče oziroma glavne.

Iz zapisov panog na Damianijevem zemljevidu je razvidno, da so se v nižinskih kot tudi pobočnih predelih prebivalci večinoma ukvarjali s po-

³ Več o tem glej v Beguš (2015, 58–62). Kopija zemljevida je objavljena tudi v Beguš (2018b, 226–227).

ljedelstvom in/ali z živinorejo. Na teh območjih so zemljišča označena kot »odlična« ali »dobra« za pridelovanje žita in vina. V vaseh oziroma skupnostih Polava in Dreka so se prebivalci ukvarjali tudi s pridelavo sadja. Na teh območjih je torej prevladovala agrarna dejavnost. V krajih v bližini regionalne ceste ter v hribovitih in obmejnih območjih pa so se po zapisih na zemljevidu sodeč prebivalci ukvarjali s kmetijstvom, z neagrarnimi dejavnostmi ter živinorejo. Najpogostejše se omenja trgovina z živino in lesom, ki so ga prodajali v Videm. V vaseh Perati, Trčmun in Gorenji Barnas je bila razširjena prodaja sira, v Trčmuni je posebej zapisana še izdelava masti. Trgovsko dejavnost je omogočala cestna povezava skozi Nadiške doline od Čedada do Kobarida in dalje proti Bovcu oziroma v obratni smeri proti Furlanski nižini, po kateri je potekala tudi trgovina na daljše razdalje. V vaseh v najvišje ležečih predelih, kjer glede na rabo tal in nadmorsko višino poljedelstvo ni dobro uspevalo, je med agrarnimi dejavnostmi prevladovala živinoreja, na zemljevidu pa sta med neagrarnimi dejavnostmi največkrat omenjeni predvsem trgovina in obrtna dejavnost, vezani pretežno na les. V vasi Ložec so se na primer vaščani ukvarjali s trgovino in si, kot je Damiani pripisal k zemljevidu, »prizadevali z izdelovanjem lopat, pezenalov (mernikov) itd. in drugih lesenih orodij«, v Matajurju so prav tako izdelovali orodje iz lesa, v Gorenjem in Dolenjem Mersinu pa so se ukvarjali z drvarjenjem ter lesarstvom.

Zemljevid tako slikovito in hkrati shematično prikazuje osnovne poteze kmečke ekonomije v Nadiških dolinah sredi 18. stoletja. Povedni pa so tudi drugi viri, nastali sicer v začetku 19. stoletja, iz katerih lahko identificiramo tiste vrste neagrarnih dejavnosti, za katere sklepamo, da so se razvile vsaj že v stoletju poprej. Tako npr. videmski geodet in javni izvedenec Rota leta 1807 na območju dolin, ki so bile takrat del Italijanskega kraljestva, omenja »odlične pašnike«, na katerih se pasejo voli, koze in ovce, od katerih pridobivajo mleko za izdelovanje »dobrih sirov« in volne. Poleg kvalitetnih pašnikov je tu zemlja dajala tudi »okusno sadje«, kot so ribez, maline in jagode, ki je drugod zaželeno na »razkošnih mizah bogatašev«, v dolinah pa so se z njim pasle koze. Z omenjenim sadjem so po njegovih pričevanjih veliko trgovali vse do Trsta. Poleg žita in sadja Rota omenja še pridelavo »odličnega vina imenovanega rebula«, seno, »izdelke živalskega izvora, lesarstvo in oglarstvo«, ki so prebivalcem zagotavljali preživetje (Bianco 2003b, 124–125). Tu je treba opozoriti, da interpretacije v zapisu Rote niso skladne z interpretacijami v franciscejskem katastru oz. statističnem popisu iz istega leta. Slednji na primer za večino takratnih občin navaja, da primanjkuje določenih žitaric in živine oziroma kmetijstvo nasploh ni

Preglednica 7.2 Popis ekonomskih dejavnosti po posameznih vaseh v Nadiških dolinah na podlagi zemljevida iz leta 1751

Št.	Vas oziroma objekt	Število hiš	Prebivalci/vas se preživljajo/imajo
1	Zapotok (Sapotocham)	5	Z vožnjo in prodajo lesa v Videm
2	Ščigle (Cicilach)	10	Tako kot tisti zgoraj
3	Sv. Rok (S. Rocco)	5	Z nabiranjem žita in vina
4	Rubež (Rubezh)	20	Tudi z nab. vina in žita in s prodajo lesa v Videm
5	Vlazah (Ulaseh)	pribl. 30	Z živino, prod. les v Videm in nabira vino in žito
6	Sveti Ivan v Čele (Chiesa di S. Zuan di Landra)		
7	Čarni varh (Zerniverch)	30	Samo z živino
8	Kal (Chau)	pribl. 20	Tudi z živino
9	Ofijan (Offlan)	pribl. 25	Nab. vina in žita, prodajo lesa in živine v Videm
10	Tarčet (Terzetta)	9	Z nabiranjem žita in vina
11	Laze (Lasiz)	10	Z vinom in žitom
12	Barnas (Varnas)	50	Je rodoviten z vinom in žitom
13	Robidišče (Robidischia)	12	Z živino in s trgovino z njo
14	Livek (Liuco)	40	Z živino in s trgovino z njo
15	Perati (Perperatech)	17	Z živino in s trgovino z živino, sirom
16	Jevšček (Ieuszach)	20	Z živino
17	Tarčmun (Terzimun)	22	Z živino in s trgovino z živino, mastjo in sirom
18	Jelina (Ielini)	4	Z živino
19	Duš (Dush)	9	S polji in z živino
20	Mašere (Masserasi)	20	[Se preživlja] s polji in z živino
21	Pečnje (Pezne)	6	Dobra polja in živali
22	Gorenji Barnas (Varnas)	25	Nabiranjem žita in vina ter trgovino s sirom
23	Ložec (Losziza)	10	S trgovino in prizadevajo si z izdelovanjem lopat, pezenalov (mernikov) in drugih lesenih orodij
24	Matajur (Mattejur)	30	S trgovino in z živino in izdelovanjem orodja iz lesa
25	Gor. Mersin (Mersino di Sopra)	25	Z živino in s trgovino in z drvarjenjem
26	Dol. Mersin (Mersino di Sotto)	20	S trgovino z živino in lesarstvom
27	Kranjci (Crunzl)	5	Z živino
28	Log (Loh)	10	Z živino in s prodajo lesa v Videm
29	Brišče (Brisca)	30	Dobra polja z vinom in s pšenico, in skoraj vsi so mešetarji
30	Lipa	6	Dobra polja
31	Ronac (Ronz)	30	Polja dobra z vinom in žitom
32	Starmica (Stermiza)	10	S polji z vinom in žitom
33	Klenje (Clenia)	18	s polji z vinom in žitom

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 7.2 *Nadaljevanje s prejšnje strani*

Št.	Vas oziroma objekt	Število hiš	Prebivalci/vas se preživljajo/imajo
34	Petjag (Ponteaco)	25	Odlična polja z vinom in žitom
35	Špeter (S. Pietro)	45	Odlična polja z vinom in žitom
36	Sarženta (Sarsenta)	35	Odlična polja z vinom in žitom
37	Ažla (Azzida)	30	Odlična polja z vinom in žitom
38	Cerkev Sv. Kvirina (Chiesa di S. Querino)		
39	Most (Ponte di S. Querino)		
40	Mersa	15	S polji z vinom in žitom
41	Peč za žganje apna v Mersi (Fornace di Mersa)		
42	Sv. Anton (S. Antonio)	pribl. 6	Z nabiranjem vina in žita
43	Blažin (Perblasini)	3	S polji
44	Sovodnje (Sovogna)	pribl. 20	S polji, z nabiranjem vina in žita ter živino
45	Gabrovica (Gabraviza)	10	Z živino in s polji
46	Čplečičše (Plesiszka)	20	Z živino in obdelovanjem lesa
47	Topolovo (Topolova)	10	Z živino in obdelovanjem lesa
48	Ravne (Rauni)	12	Z živino in prodajo sena
49	Hudournik Kozica (Torrente Cosizza)		
50	Hudournik Arbeč (Torrente Auberna)		
51	Vrh Kolovrata (Cima del Monte Collovrat)		
52	Očne Bardo (Uozna berda)	15	Z živino in obdelovanjem lesa
53	Dreka (Drenchia)	20	Z živino, s sadjarstvom in z obdelovanjem lesa
54	Cerkev v Štoblanku (Chiesa di S. Wolfgango)		
55	Breg (Nabriesi)	10	Z živino
56	Polava (Polava)	pribl. 22	Z živino in s prodajo sadja
57	Selce (Seuza)	25	Z živino, zemljišči z vinom in žitom
58	Platac (Plataz)	pribl. 22	Z živino in s polji z vinom in žitom
59	Garmak (Germik)	10	Z živino in dobrimi polji
60	Kozica (Cosiza)	12	Dobra polja z vinom in žitom ter živina
61	Lesa (Naliesach)	12	Dobra polja z žitom in vinom
62	Sv. Marina		
63	Župnija sv. Lenarta (s. Leonardo Pieve)		
64	Prelaz Podbonesec (il Passo Puffaro)		

zadostno (Corbellini, Cerno in Sava 1992, 560–581). Tako lahko razlike v razlagah pripišemo različnim merilom opazovalcev oz. piscev zapisov.

Poleg naštetih neagrarnih dejavnosti je obstajalo tudi mezдно delo, o katerem sicer lahko zanesljivo sklepamo šele na podlagi pričevanj iz leta 1807, ko Rota omenja, da so se le-tega poleg moških posluževale tudi ženske kot

dninarke ali v obliki dela na domu premožnih. A tudi moški niso bili »povsem brez izseljenskega duha«, saj so se ukvarjali »z drobno trgovino lesenih gospodinjskih pripomočkov iz lastne obrti«, ki so jih izdelovali »za uporabo v kuhinjah revnih ljudi« (Bianco 2003b, 124–125). Tudi zapisi v franciscejskem katastru omenjajo mezдно delo, v okviru katerega so kmetje spomladi in poleti za pomoč na polju najemali dninarje. Kataster omenja tudi tekstilno proizvodnjo v občini Dreka, kjer so ženske delale predvsem »kot šivilje, da so lahko nahranile otroke. Z materialom, lanom, konopljo in izdelki za prodajo so zalagale trgovce v Čedadu«. Kmetje so pridelke in izdelke prodajali na lokalnih trgih v Svetem Lenartu, Čedadu, Vidmu ter v nekaterih obmejnih slovenskih deželah. Po načelu izmenjave so iz nižinskih predelov Furlanije dobavljali predvsem koruzo, tam pa prodajali oz. izmenjevali svoje izdelke. Na trg se je kmet vključeval tudi z morebitnimi presežki kmetijske proizvodnje (Beguš 2018b, 229).

Navedeno žensko dejavnost v tekstilni proizvodnji na domu bi lahko povezali z vključevanjem v založniške mreže. V 18. stoletju so na območju Furlanije delovali trije veliki podjetniki s platnarskimi manufakturami, in sicer Linussio in Dal Fabbro iz Tolmeča ter Foramiti iz Čedada. Vsi trije so razpolagali z založniško mrežo delavcev in delavk na domu ne le v Karniji in Furlaniji, temveč tudi na habsburški strani meje, v Posočju (Iancis 2001, 160, 163). Zaradi tega je razumno domnevati, da so zaposlovali tudi na območju Nadiških dolin, morda posebej Foramiti iz bližnjega Čedada, čeprav v literaturi ni najti potrditve.

Kot je mogoče razbrati iz virov, so pomemben delež neagrarnega dohodka prinašali gozdovi oziroma les. Gozdovi sicer zaradi težje dostopnosti, neustrezne infrastrukture in oddaljenosti niso bili primerni za intenzivnejše izkoriščanje. To so ugotavljali že izdelovalci katastra za hrastove gozdove leta 1744, ki ga je beneška država izdelala za potrebe vojaške mornarice. Zapisali so, da zaradi težje dostopnosti in neugodnih razmer hrastova drevesa niso zrasla do višine, ki je bila zakonsko predvidena za potrebe beneškega ladjevja (Beguš 2018b, 229). Planšarstvo in obdelava pašnikov sta bila poleg živinoreje ključna za pridelavo živalskih izdelkov (maslo) in senna, precej razširjena na območju dolin pa je bila tudi trgovina z živino. To nam potrjuje že obravnavan zemljevid iz leta 1751, pa tudi poročila o izbruhih goveje epidemije, ki je prizadela Nadiške doline sredi 18. stoletja. Širjenje bolezni je čedajski proveditor skušal omejiti z začasno zaporo trgovine z živino med Vidmom in dolinami, kot pojasnilo pa je navedel, da je bila »Sklavonija« ob začetku epidemije »tako bogata z govedom, da bi bilo mogoče samo iz teh krajev pridobiti in nadomestiti izgube na deželni rav-

ni«, ki so nastale zaradi pomanjkanja goveda (str. 230). O tranzitni trgovini z živino skozi Nadiške doline nam priča tudi mitninska knjiga postaje na Podbonescu, v kateri je zapisano, da je šlo v obdobju od avgusta 1755 do julija 1756 čez mitnico 567 glav goveda (Tagliaferri 1989, 62). Nadiške doline so se torej vključevale v mednarodno, to je habsburško-beneško trgovino z živino.

Trgovina je v večji meri potekala po cesti skozi doline, ki je povezovala Čedad in Videm s Koroško preko Kobarida, Bovca, Predela, Trbiža in Beljaka. S Kranjsko se je povezovala preko Tolmina in Škofje Loke mimo mitninske postaje v Bači (Šumrada, 1987, 313; Blaznik 1973, 224). S prehodom zgornjega Posočja pod habsburške dežele v prvi avstrijsko-beneški vojni na začetku 16. stoletja je Čedad izgubil pravico do uveljavljanja poti po t. i. »bovški cesti«. S tem so v 16. stoletju začele slabeti trgovske povezave med Koroško in Čedadom, poleg tega so beneške oblasti prepovedale trgovino skozi Nadiške doline, s čimer naj bi omejile tihotapstvo. Čedadu so dovolile omejen promet z železom iz Koroške toliko, kolikor ga je potreboval za svoje potrebe. Na drugi strani vzpostavljene meje so Habsburžani zgradili »soško pot«, ki je peljala iz Gorice skozi Solkan, Kanal in Volče do Kobarida, kjer se je cesta združila s cesto iz Nadiških dolin in nato vodila proti Bovcu. Na ta način se je blago, med katerim se omenjajo železnina, tkanine, usnje, žito, svinec idr., iz bližnjih habsburških dežel izognilo mitnici v Nadiških dolinah ter potovalo neposredno proti Gorici in habsburškemu pristanišču Štivanu pri Devinu (Tagliaferri 1976, XLV, XLVII–XLIX; Gestrin 1991, 112).

Z izgradnjo soške ceste so torej Čedad in Nadiške doline občutili velik padec trgovine ter prometa po cesti skozi Podbonesec. Na to so večkrat opozorili čedajski proveditorji, ki so v svojih poročilih pisali o močnem upadu davka na izvoženo vino, ki ga je zaračunavala mitnica na Podbonesecu, ter soglasno zatrjevali, da je bilo zaprtje ceste zaradi strahu pred tihotapstvom zelo neugodno za mestno in državno blagajno, negativno pa je vplivalo tudi na lokalno trgovino (Tagliaferri 1976, 15, 38, 94). Proveditor Pisani pa v svojem poročilu iz leta 1610 omenja še eno neagrarno dejavnost, s katero so se kmetje ukvarjali pred omejitvijo trgovine, to je tovarništvo. Kot pravi, so kmetje »zdaj najrevnejši izmed vseh v deželi Furlaniji, saj so [doslej] pomagali prevažati trgovsko blago s svojimi vozovi in živalmi ter s prodajo svojega sena in na druge načine izdatno prispevali k zadovoljevanju svojih potreb« (str. 82). Kot kaže, je preusmeritev trgovine na druge prometne povezave vplivala na upad tudi te dejavnosti.

Omenjeno tihotapstvo ter druge nezakonite oblike trgovine so bili v hribovitih predelih vzhodnega predalpskega prostora sestavni del trgovine in

prometa. Na habsburški strani je bilo precej razširjeno tihotapljenje živine in blaga (Žontar 1956–1957, 85; Verbič 1974, 14–15; Panjek 2002b, 221), v vzhodni Furlaniji pa sta bila v 18. stoletju med donosnimi nelegalnimi dejavnostmi razvita tihotapstvo s soljo ter pridelava in prodaja tobaka, razširjeno pa je bilo tudi tihotapstvo z živino, oljem in žiti (Gestrin 1991; Bianco 1990; 1998; Castellarin 2001). V Nadiških dolinah lahko na podlagi arhivskih virov potrdimo tihotapljenje mesa in kož ter tobaka, glede na to, da je šlo za (pol)prikrito obliko trgovanja, pa lahko sklepamo, da so kmetje kupčevali tudi z drugimi tržno zanimivimi izdelki, ki so jim prinašali dodaten vir dohodka. Primer tihotapljenja mesa in kože zasledimo v času goveje epidemije ter poostritve trgovine z živino, ko so državne oblasti ugotovile, da »preveč zlahka lahko slaba nprav nekoga privede do tega, da izkoplje meso, ki je zakopano na poljih, ne preveč oddaljenih, saj se je na žalost tako hud prenos [bolezni?] zgodil tudi zaradi zaslužka s kožami«. V izogib temu je leta 1747 čedajski proveditor objavil odlok, v katerem je prodajo mesa dovolil izključno tistim mesarjem v mestu Čedad in na njegovem teritoriju, ki so prestali predvidene kontrole, ti pa so smeli prodajati meso samo v svojih mesnicah (Beguš 2018b, 231). Tudi dobiček od tobaka je bil manjšim tihotapcem pomemben vir dohodka, v gorskem svetu pa so takšno tihotapstvo tiho dopuščale tudi vaške skupnosti. Čeprav so lokalne in državne oblasti izvajale stroge ukrepe proti ilegalni trgovini s tobakom, so včasih morale priznati nemoč v boju zoper tihotapske skupine (Bianco 1990, 101, 105).

Še ena neagrarna dejavnost, ki so se jo nadiški kmetje posluževali v sklopu trgovine na daljavo, je sezonska trgovina. Dodatne vire dohodka so služili kot potujoči trgovci oz. kot t. i. »guziranci« (kramarji), ki so v srednji in vzhodni Evropi prodajali okrasne predmete avstrijskih podjetij ter izdelke podjetja Remondini iz mesta Bassano del Grappa. Izselsevanje je bilo sezonskega značaja in je potekalo od jeseni do začetka pomladi. Sčasoma je sezonska prodaja izdelkov med prebivalci dolin postala tako razširjena, da je družina Remondini leta 1766 v Špetru odprla svojo podružnico, preko katere so kramarji naročali in prejeli blago. Pred tem so naročeno blago dobavljali v Vidmu. Poleg Remondinijev se med dobavitelji blaga nadiškim kramarjem omenjajo tudi habsburški trgovci.⁴ Med blagom, ki so ga guziranci prodajali na tujem, lahko naštejemo različne vrste tiskovin, knjige,

⁴ Glavne smeri prodaje blaga nadiških kramarjev so bile v prvi polovici 19. stoletja tri. Prva je vodila preko Avstrije do Moravske, druga je potekala ob reki Savi čez (današnje države) Slovenijo, Hrvaško, Srbijo, Bosno do Banata v Romuniji, tretja pa je sledila poti proti Madžarski in v smeri Ukrajine (Zanini 2009). O vrstah tiskovin in vzorcih podjetja Remondini glej Milano in Giacomello (2009, 107–236).

»svetnike, podobice in druge podobne predmete,« sicer poredko pa se med prodajnim blagom pojavljajo celo zdravila (Beguš 2018b, 232).

Posledice razmaha sezonske trgovine v Nadiških dolinah so bile za prebivalce tako pozitivne kot negativne. Največkrat so kramarji pridobili likviden denar za nakup trgovskega blaga tako, da so zastavili svoje premoženje oz. nepremičnino, ki naj bi jo ob prihodu domov ponovno odkupili. V ta namen so z agenti podjetja Remondini ali drugimi posamezniki sklepali posojilne pogodbe tipa *pensione livellaria francabile*, o katerih bo več povedanega v nadaljevanju. Drugi način, s katerim so si priskrbeli blago za nadaljnjo prodajo, je bilo sklepanje poroštev. Le redki so s trgovino uspeli zaslužiti dovolj dobro, da so lahko svoje zemljišče odkupili nazaj ali dobiček investirali v nov nakup. Včasih so tudi sami nastopali kot posojilodajalci in si tako zagotavljali rento. Bistveno več je bilo tistih, ki so se bili ob vrnitvi domov primorani še dodatno zadolžiti ali pa so bili izterjani za dolgove z rubežem oziroma so za njihove dolgove morali odgovarjati poroki. Tudi življenje kramarjev v tujini ni bilo lahko, veliko jih je umrlo zaradi bolezni ali pa so postali žrtve ropov, napadov, nesreč ali »svojega lastnega obupa« (Zanini 2009, 73). S sezonsko trgovino so Nadiške doline postale trgovinsko odprtejša ne samo bližnjim furlanskim trgom ter slovenskim deželam, ampak tudi širše, proti vzhodni Evropi.

Podjetne skupnosti: kolektivne tržne dejavnosti

Doslej našteje in opisane neagrarne ter tržne dejavnosti, ki so se jih posluževali kmetje v Nadiških dolinah, izkazujejo precejšnjo raznovrstnost. Gre za dejavnosti, ki jih srečamo tudi v slovenskih deželah in nasploh širše v vzhodnem predalpskem prostoru. Zasledimo pa v Nadiških dolinah tudi druge, manj običajne načine pridobivanja dohodka, ki so se jih posluževale vaške skupnosti kot celota in ne posamezniki znotraj njih. Njihov glavni namen je bil, da se določen delež denarja pridobi iz neagrarnih dejavnosti in se ga nameni za poplačilo obveznosti ali za poravnavo raznih skupnih stroškov. Prednost tega območja z vidika zgodovinskega raziskovanja je v tem, da se je podeželsko prebivalstvo redno posluževalo notarjev za zapisovanje sklenjenih pogodb in sklepov z zasedanj samoupravnih organov. V kolikor so ohranjeni, nudijo nezamenljiv vpogled v poslovanje med posamezniki in na ravni skupnosti.

Eden takih je primer upravljanja z gozdnim zemljiščem, ki ga je v 17. stoletju skupnost Arbeča podelila v koncesijo Valentinu Muschioneju iz Rubignacca za sečnjo lesa v gozdu, iz katerega bi potem izdeloval apno za gradnjo utrdbe v Palmi. Muschione je moral skupnosti oz. njenemu notarju

s pisnim dokazilom oblasti v Palmi dokazati, da bo gozd res izkoriščal za potrebe gradnje utrdbe. Skupnost mu je nato dodelila bukov gozd za obdobje osmih let v višini 100 ducatov. Tega zneska pa Muschione ni izplačal neposredno skupnosti, temveč Giacintu Palinu iz Čedadada, in sicer skupaj z zakupnino (it. *affitto*), obenem pa je moral od g. Palina pridobiti »osvoboditev« (it. *francazione*) v korist članov skupnosti za omenjen kapital. To verjetno pomeni, da je imela skupnost z njim sklenjen *livello francabile* (it.) za gozd, zdaj pa so izkoristili priložnost, da so se (vsaj delno) osvobodili plačevanja zakupnine. Tako je Muschioni z izplačilom zneska od oddaje gozda skupnost osvobodil od prejšnje pogodbe, poleg tega pa je moral še vsakemu članu skupnosti dati po en kvinč vina in hleb kruha. Če se navedenih zahtev ne bi držal, bi bila pogodba šteta za nično. Dani primer pokaže, kako je skupnost pridobivala denar od enega in istega gozda s sklepanjem kreditnih pogodb oziroma z oddajo v zakup in si tako zagotavljala dodaten vir dohodka. Tovrstno upravljanje s srenjskimi gozdovi je znana praksa v sosednji beneški Karniji (Bianco 2001; 2003a, 34–35, Beguš 2018b, 233).

Drugi primer pridobivanja denarnih virov dohodka je podelitev peke kruha v »navadni zakup« (it. *affitto semplice*) krčmarici Ivani Šavli. Leta 1779 so na sosednji v Barnasu izbrali dva odposlanca, ki bosta predstavljala skupnost pred oblastmi v sporu z enim od članov skupnosti. Ta naj bi povzročil »izgubo« s prodajo kruha, saj je skupnost morala plačevati dac na peko kruha. Zato so na vaški skupščini izglasovali, da peko podelijo »zanesljivi in odgovorni« krčmarici Ivani Šavli, vendar pod pogojem, da bo ta predala v podnajem del omenjenega daca (to je pravice do peke) »osebam, živčim v [tej] vasi, in sicer za morebitne potrebe in udobnost prebivalcev [te] vasi ter vernikov, ki prihajajo obiskat svetišče [te] častitljive cerkve Svete device Marije«. Na ta način so si vaščani zagotovili dohodek od obresti, ki so jih prejeli od kratkoročnega zakupa, ter si hkrati pridržali možnost peke kruha za prodajo romarjem, s čimer so lahko dopolnjevali dohodke svojih gospodinjstev (Beguš 2018b, 233–234).

Posebej zanimiv primer podjetnosti predstavlja gostilna v Ažli, ki jo je skupnost zgradila z namenom, da s ponujanjem nastanitev in prodajo presežkov vina, pridelanega v skupnosti, pridobi nov vir dohodka. O tem, da bi zgradili stavbo v ta namen, so člani vaške skupnosti Ažla razmišljali vsaj že od leta 1768. Razprave in sklepe so vaščani obravnavali na sosednjah oz. vaških skupščinah, povzetek obravnav pa je v svojih knjigah registriral notar Lovrenc Kukovac iz Špetra. Stavba bi služila kot krčma v skupno »korist, uporabo in udobje popotnikom in tujcem, tako beneškim kot cesarskim, na stroške vaške skupnosti«. Kot kaže, takratna ideja ni zaživela, saj so na

skupščini avgusta leta 1780 znova razpravljali o izgradnji gostilne (Beguš 2018b, 234). Izhajali so iz ugotovitve o tem, da »skoraj vsako leto in še posebej v obilnih letinah« ostaja njihovo vino »neprodano, v hudo škodo članov vaške skupnosti«. Po zgledu »raznih drugih vaških skupnosti« so ponovno ugotovili, da bi bilo treba postaviti »manjšo zgradbo, ki bi se uporabljala za gostilno na primernem kraju, v kateri bodo lahko člani skupnosti poskrbeli za prodajo svojega vina«. Soglašali so z njeno postavitvijo ob mostu pri sv. Kvirinu, na stičišču dveh glavnih cest, ki peljeta proti Špetru oz. Svetem Lenartu. Za dovoljenje za izgradnjo so zaprosili Urad za državna srenjska zemljišča Beneške republike, saj je bilo izbrano zemljišče v lasti države, skupnost pa ga je imela v uporabi, »kot izhaja iz njene investiture«. Namero so potrdili z glasovanjem s kroglicami in nato od pristojnega državnega urada pridobili soglasje k prodaji in gradnji (str. 234–235).

Po nakupu se je skupnost znova sestala, notarski zapis razkriva podrobnosti o gostišču in njegovi postavitvi, a zlasti o kompleksnemu načinu financiranja. Kot razlog za postavitev gostišča so navedli, da bi ta služil za lagodje in nastanitev tujcev ter prebivalcev Nadiških dolin, ki prečkajo doline s svojimi vozovi in so namenjeni v Čedad, Videm, Palmo ter druge vasi v Furlaniji »prodajat mlečne izdelke, sadje in druge proizvode »Sklavonije« ter po drugih nujnih opravkih«, hkrati pa želijo pridobiti »kakšen dobiček od najema te stavbe, s katerim bi bilo manj težko prenesti vsakoletna bremena in davščine, ki jim je podvržena ta vaška skupnost« (Beguš 2018b, 235). Da bi pridobili potreben denar, so z bratoma Dominikom in Matijo Mulloni iz skupnosti Šenčur sklenili pogodbo o financiranju. Brata Mulloni sta se zavezala, da bosta prispevala in sproti skupnosti izplačevala ves potreben denar za izgradnjo gostišča. Skupnost pa je financerjema podelila bodoče gostišče s pripadajočim vrtom v zakup (it. *affitto semplice*) za obdobje petih let z možnostjo obnovitve. Dogovorjeno je bilo, da bo skupnost v tem času nastopala kot lastnik in najemodajalec, financerja pa kot najemnika za letno zakupnino 300 lir. Obenem je skupnost prevzemala obveznost plačevanja pet odstotnih letnih obresti na posojeni denar bratoma Mulloni, in sicer dokler ne bo izplačala glavnice posojila (str. 235–237).

Vaška skupnost je torej za izgradnjo gostišča sklenila dve vzporedni pogodbeni razmerji z zasebnikoma, s katerima si je zagotovila potreben kapital, pri čemer je uporabila razširjene pogodbene oblike, ki so se praviloma uporabljale v agrarnem sektorju. Pri *affitto semplice* (it.) gre v splošnem za kratkoročni zakup, v katerem se je kmet zavezal, da bo za določeno obdobje (običajno do pet let) vsako leto plačeval fiksne dajatve. V Nadiških dolinah pa se ta oblika zakupa pojavlja tudi v drugih primerih, kot je že omenjeni

zakup pravice za peko kruha krčmarici Ivani Šavli in za oddajo v zakup tu obravnavane gostilne v Ažli. Drugo pogodbeno razmerje, ki se ga poslužijo brata Mulloni in vaška skupnost, je pogodba, ki se v zapisu skupščine omenja kot *livello* (it.) (Beguš 2018b, 238–239).

S tem terminom so v Beneški republiki označevali pogodbe različnih oblik, v Nadiških dolinah in tudi Karniji pa se je v glavnem nanašal na pogodbe, ki so bile namenjene kreditiranju in zavarovanju terjatev. Institut *livello*⁵ je bil sestavljen iz prodaje in hkratnega posojila. Prodajalec – posojilodajalec je za dogovorjeno vsoto prodal določeno imetje kupcu – posojilodajalcu. To imetje je bila običajno nepremičnina, redkeje premičnina. Kupec je isto nepremičnino istočasno (v isti pogodbi) podelil v zakup prodajalcu, od katerega jo je ravnokar pridobil, za dogovorjeno letno plačilo zakupnine. Kupnina je dejansko predstavljala posojilo, zakupnina pa obresti. Po dogovorjenem obdobju je bil prodajalec – posojilodajalec ponovno upravičen pridobiti lastnino nazaj po enakem znesku, za katerega jo je bil prodal oz. zastavil (Corazzol 1979, 15–16; Fornasin 1998, 64; Monte 2000, 258; Beguš 2018b, 239). V Nadiških dolinah najdemo tovrstne institute pod nazivoma *livello francabile* in *pensione livellaria francabile* (it.). Sklepanja pogodb tipa *livello francabile* so se na območju Nadiških dolin posluževale predvsem cerkve, s katerimi so upravljale vaške skupnosti, ter bratovščine. Pogodbe tipa *pensione livellaria francabile* pa so pogosto sklepali potujoči trgovci »guziranci« s podjetjem Remondini za blago, ki so ga prodajali v tujino (Beguš 2015, 154–155, 170). Med institutoma obstaja razlika. Obresti so se pri institutu *pensione livellaria francabile* obračunale neposredno na posojeni kapital in je posojilodajalec tudi pravno gledano plačeval obresti na prejeta posojila. Pri institutu *livello francabile* pa so se obresti pojavljale v preobleki letne zakupnine na prodano oz. zastavljeno zemljišče, zato je tu šlo za prikrito kreditno poslovanje. V primeru gostilne v Ažli je bila posojilna pogodba med posojilodajalcema (Mulloni) in posojilodajalcem (vaška skupnost) vrste *pensione livellaria francabile* (Beguš 2018b, 240).

Leto kasneje, natančneje 2. oktobra 1781, je bilo gostišče že zgrajeno in dokončano. S plačilom obresti je skupnost pričela na dan 11. novembra »naslednjega leta«, istega dne in istega leta pa je »pričel teči« tudi petletni zakup za najem gostišča. Gostišče v lasti vaške skupnosti Ažla je tako dobro leto po svoji izgradnji pričelo obratovati.

⁵ *Affrancazione* pomeni osvoboditev, oprostitev; pridevniška izpeljanka *francabile* v tem kontekstu pomeni, da se je pogodbe mogoče »osvoboditi« (z izplačilom glavnice).

Enotna odločitev vaše skupnosti Ažla, da zgradi gostišče, tehtni razlogi za njegovo postavitev ter iznajdljiv način financiranja izkazujejo ekonomsko udejstvovanje te skupnosti v gostinski dejavnosti ter dokazujejo, da se je ta zavedala možnosti zaslužka v tej neagrarni panogi. Skrbno izbrana lokacija postavitve objekta ob stičišču dveh glavnih cest, po katerih so potovali domačini in tujci, potrjuje zavestno in racionalno izbiro ugodne prometne lokacije tako za vključevanje v trgovsko dejavnost s prodajo svojih (pol)izdelkov kot z nudenjem storitev v trgovini in prometu (prehrana, prenočitev, hlev za tovarno in vlečno živino, verjetno krma). Z izgradnjo gostišča so domačini tudi prispevali k udobnejši in privlačnejši trgovski poti skozi doline, ki je že od 16. stoletja beležila upad prometa.

Drugi ekonomski vidik, ki ga izkazuje primer iz Ažle, je iznajdljiva in kompleksna oblika financiranja gradnje gostišča. Člani skupnosti so poiskali domiselno rešitev za pridobitev denarnih sredstev s sklenitvijo dveh pogodb med skupnostjo in zasebniki ter s tem uspeli uresničiti svoj načrt. Pri tem so pokazali sposobnost posluževanja pogodbenih razmerij, ki so bila sicer precej razširjena na območju Nadiških dolin in v Furlaniji. Enako lahko trdimo tudi za primera podelitve koncesije za upravljanje z gozdnim zemljiščem ter podelitve peke kruha v kratkoročni zakup krčmarici. Kmetje iz Nadiških dolin so torej znali kreativno uporabiti pogodbeno orodja, ki so jim bila znana iz agrarnega področja, v namene povsem drugačnih dejavnosti. Tudi s tem so izkazovali svojo podjetnost.

Zaključek

Na osnovi navedenega lahko trdimo, da v Nadiških dolinah prebivalci niso živeli izključno od kmetijstva. To nam potrjujejo tudi širok nabor neagrarnih dejavnosti ter vzroki za njihovo posluževanje, izpričani v številnih virih in omembah takratnih sodobnikov. Lega ob meji s habsburškimi deželami ter cestne povezave in trgovski tokovi, ki so doline povezovali s furlanskimi, habsburškimi in z istrskimi mesti, pa tudi naravni viri, pri čemer mislimo predvsem na gozdove in les, ki so nudili surovino za izdelavo (pol)izdelkov, so prebivalcem dolin nudili možnost razširjanja virov dohodka.

Dejavnosti, s katerimi je kmečko prebivalstvo v Nadiških dolinah širilo svoje vire dohodka in slednjega povečevalo, so sodile v vse tri ekonomske sektorje, primarnega, sekundarnega in terciarnega. Nenazadnje spada v terciarni sektor tudi gostinska dejavnost, ki so jo izvajali člani vaše skupnosti Ažla. Ta predstavlja zelo jasen prikaz integriranja kmetijskih in neagrarnih virov dohodka ter obenem izrazit primer podjetnosti, iznajdljiv-

Preglednica 7.3 Kontrolni seznam dejavnosti v integrirani kmečki ekonomiji v Beneški Sloveniji (16.–18. stoletje)

Sektor/dejavnost	Beneška Slovenija
I. Specializacija kmetijske proizvodnje	•
Povečana intenzivnost kmetijstva (brez prahe, mešana kultura ...)	•
Dninarsko delo v kmetijstvu in dolgotrajnejše pomožno delo na večjih kmetijah (dekle, hlapci ...)	•
Razširjanje/intenziviranje živinoreje	•
Povečana intenzivnost izkoriščanja gozdnih površin (z dejavnostmi iz primarnega sektorja, a tudi sekundarnega in terciarnega)	•
Širjenje obdelovalne zemlje (krčenje srenjskih in gozdnih površin)	•
Kamnolomi, premogovniki ipd.	
Ribištvo	
II. Predelava primarnih virov/pridelkov (vino, sir, mesni izdelki, oglje, apno ...)	•
Podeželska obrt	•
Založništvo (protoindustrija)	?
Delo v osredotočenih obratih (manufakture, fužine, rudniki ...)	
Sezonski migranti: mobilni obrtniki (zidarji ...)	
Mezdno delo v modernem industrijskem sektorju	
III. Storitve na področju trgovine na srednjo in dolgo razdaljo (najem vlečne živine, krma, gostilne in prenočišča ...)	•
Transport blaga drugih lastnikov na kratko in srednjo razdaljo	•
Trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki (vključno z nabavljenim blagom) na kratko ter srednjo razdaljo	•
Krošnjarstvo (kramarstvo)	•
Tihotapstvo	•
Sezonski migranti: mobilni obrtniki (zidarji ...)	
Uradna, zaupna dela (merilci, cenilci, priče ...)	•
Turizem	
Kreditno poslovanje (dostop do posojil, dajanje posojil za obresti)	•

vosti in iniciativnosti kmečkega prebivalstva v Nadiških dolinah. Tako v splošnem kot s tem specifičnim primerom stvarnost Nadiških dolin deluje skladno s konceptom integrirane kmečke ekonomije.

Integrirana kmečka ekonomija v slovenskih deželah: primerjava (16.–18. stoletje)

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

Analiza po posameznih deželah je pokazala, da so bile prakse kombiniranja samooskrbnega kmetijstva z neagrarnimi in nasploh tržno usmerjenimi dejavnostmi ne le prisotne, temveč kar razširjene med kmečkim prebivalstvom v vseh obravnavanih deželah. Razlogi za poseganje po teh virih dohodka niso bili usmerjeni le v doseganje ravni preživetja, temveč tudi v dvig življenjske ravni. Čeprav natančnejših namenskih študij o gospodarskem računu kmetij še primanjkuje, lahko potrdimo, da so tržno usmerjene dejavnosti predstavljale načeloma enakovreden vir dohodka v primerjavi s samooskrbnim kmetijstvom, in sicer v večji ali manjši meri, kar je bilo nenazadnje odvisno od velikosti kmetije. Zaznali smo namreč, da so se diferenciacije dejavnosti posluževali tudi premožnejši kmetje. Kljub temu bo držalo, da drobljenje kmetij, nastajanje kajž in pojavljanje kmečkih slojev brez zemlje (podružniki, gostači) ostajajo pokazatelji prisotnosti integrirane kmečke ekonomije, ker je priložnost drugih virov dohodka omogočala življenje na kmečkih enotah, ki niso bile samooskrbne.

V vseh obravnavanih deželah so kmečke neagrarne in tržno usmerjene dejavnosti pripadale vsem trem ekonomskim sektorjem (primarnemu, sekundarnemu, terciarnemu). Dinamičnost in fleksibilnost sistema je mogoče potrditi s pojavljanjem novih panog, vrst proizvodnje in oblik dela skozi stoletja novega veka kakor tudi z ustanavljanjem novih kmečkih enot z malo zemlje, kar vse lahko razumemo kot oblike prilagajanja spremembam razpoložljivih virov dohodka, stanja na trgu in v prebivalstvu skozi čas. Ker ta študija ostaja na makro ravni dežel in kvečjemu ožjih območij, pa ne moremo potrditi tudi prilagajanja kmečkih neagrarnih in tržnih dejavnosti spremembam v strukturi družine tekom življenjskega cikla posameznih gospodinjev. Z gotovostjo pa je mogoče zatrditi, da so tudi na slovenskem podeželju kmetje aktivirali razpoložljive naravne in človeške vire, poslovne ter delovne priložnosti glede na lokalno specifične danosti (npr. dejavniki lokacije, prometna lega) in s tem širili razpoložljive vire dohodka. Ustvarja-

nje novih resursov bi zaenkrat težje potrdili, predvsem zaradi pomanjkanja informacij o dejavnostih, povezanih s sezonskimi in z začasnimi migracijami. Edino vaška gostilna skupnosti Ažla v Beneški Sloveniji predstavlja jasen primer ustvarjanja novega vira dohodka.

Kljub pomanjkljivim razpoložljivim podatkom o demografski zgodovini slovenskega podeželja skozi zgodnji novi vek bi težko podvomili v to, da so neagrarne in tržno usmerjene dejavnosti povečevale nosilnost okolja preko števila prebivalstva, ki bi ga omogočila sama zemlja, s katero so razpolagale kmetije. Posredni pokazatelj za to je povečevanje števila kmečkih enot ob izrecnih informacijah o tem, da so se novi kmečki obrati ustanavljali računajoč na neagrarne dohodke in ne le na zemljo. Rast števila družin sicer še ne pomeni tudi premo sorazmerne rasti prebivalstva, saj bi se njihova velikost lahko hkrati zmanjševala. A v to lahko podvomimo na podlagi tega, da je na slovenskem Štajerskem v prvi polovici 16. stoletja povprečno velikost kmečke družine mogoče oceniti na le 4,5 člana (Panjek 2022b). Jasno je, da tega podatka ni mogoče vnaprej posplošiti. V pričakovanju novih demografskih študij in podatkov je vsekakor smiselno že na tej točki opozoriti na oprezno uporabo pojma »prenaseljenost« – ker kmečke družine na slovenskem podeželju niso živele le od kmetijstva, je v enačbo med razpoložljivimi viri in prebivalstvom treba vselej vključiti tudi neagrarne ter tržne vire dohodka.

Zadnja od sedmih značilnosti integrirane kmečke ekonomije je njena povezanost z zunanjim povpraševanjem in eksogenimi dejavniki, kar drži tudi v primeru slovenskih dežel. To sicer do večjega izraza pride onkraj časovne omejitve te študije, to je v 19. stoletju in dlje, a bo držalo tudi v zgodnjem novem veku. Dovolj je pomisliti na močno navezanost na trgovske tokove z italijanskimi državami in posebej z Beneško republiko, zaradi česar smo ocenili, da je gospodarstvo nasploh in tudi samo kmečko ekonomijo na Slovenskem v tem obdobju poganjal izvoz (zunanje povpraševanje), ki je predstavljal veliko priložnost tako ob zahodni meji kot bistveno dlje od nje. Močan razvojni zagon v 16. stoletju, nato obrat tekom 17. stoletja, ko imamo postopno upadanje moči Benetk, negativne posledice tridesetletne vojne, prodor tujih trgovskih hiš na osnovi monopolnih pravic, ki jih je podeljeval habsburški vladar, ter zatem v 18. stoletju ponovna oživitev trgovine po razglasitvi svobodne plovbe na Jadranu in ustanovitvi prostih pristanišč v Trstu in na Reki – vse naštetu so primeri eksogenih dejavnikov, ki so v različnih obdobjih porajali priložnosti ali pa prinašali izzive kmečkemu prebivalstvu v slovenskih deželah.

Zato lahko ugotovimo, da je bila integrirana kmečka ekonomija skupna

značilnost slovenskega podeželja v zgodnjem novem veku. Neposredna primerjava med regionalnimi stvarnostmi sicer pokaže tudi nekaj razlik, posebej v raznolikosti vrst panog in dejavnosti, po katerih so posegali kmetje (preglednica 8.1). Na prvi pogled bi rekli, da je bila na Kranjskem, Goriškem in v Beneški Sloveniji raznovrstnost na višji stopnji kot pa na Štajerskem in Koroškem ter da je bila intenzivnost integrirane kmečke ekonomije večja na zahodu in manjša proti vzhodu. A iz več razlogov bi to bila prenatrjena zaključka.

Pri našem naboru dejavnosti smo zaradi obsežnosti predelane literature morda spregledali prisotnost kake vrste dejavnosti, posebej v deželah, za katere imamo manj tematsko specifičnih prispevkov. Po drugi strani je bila lahko kaka dejavnost tako močno pogojena z lokalnimi razmerami, da drugje enostavno ni mogla vznikniti pred 19. stoletjem. Tak primer je turizem, ki je bil pri nas jamski in se je pred razvojem modernega turizma na evropski ravni lahko pojavil le tam, kjer imamo kraške pojave. Zatem imamo dejavnost večje ali manjše notranje raznolikosti dežel, ki prispeva k raznoterosti kmečkih dejavnosti. Nenazadnje je treba vzeti v zakup možnost, da čisto enostavno še nimamo dovolj raziskav in posledično informacij. To velja za tiste dežele, v katerih smo ugotovili manjšo raznolikost kmečkih dejavnosti, pa tudi za slovenski prostor v celoti. Slednje je posebej vidno na področju sezonskih migracij na delo v sekundarnem in terciarnem sektorju, ki jih za zgodnji novi vek nismo uspeli nedvoumno ugotoviti nikjer, saj izrecne navedbe omenjajo samo migracije na delo v primarnem sektorju (poljedelstvo, vinogradništvo, gozdarstvo). Podobno velja za razširjenost kreditnega poslovanja na podeželju, ki predstavlja možno podlago za financiranje podjetniških zamisli in sezonskih migracij (in ne samo za premoščanje preživetvenih stisk). Čeprav je obstoj kreditnega poslovanja izpričan skoraj povsod, o načinih sklepanja posojil ter njihovih namenih vemo prav malo (z izjemo Beneške Slovenije). Zaradi vsega navedenega moramo prikazano primerjavo razumeti kot sliko, ki ne odraža le stvarnosti v posameznih deželah in njihove interne raznolikosti, ampak tudi stanje raziskav.

Tudi k ocenjevanju geografskega vzorca je smotrno pristopiti previdno in se upreti skušnjavi, da bi na slovenski prostor gledali kot na neko Evropo v malem ter na njem začrtali ločnico med vzhodom in zahodom. Ne gre za to, da bi se iz principa otepali tega klasičnega dualizma in apriorno sledili novejšemu trendu v evropskem zgodovinsopisju. Bistveno je, da bi bila taka interpretacija na primeru integrirane kmečke ekonomije v slovenskem prostoru preprosto napačna. Prvi razlog je čisto geografske, dru-

Preglednica 8.1 Kontrolni seznam dejavnosti v integrirani kmečki ekonomiji v slovenskih deželah (16.–18. stoletje)

Sektor/dejavnost	Benečija	Goriška	Kranjska	Koroška	Štajerska	Št. dežel
I. Specializacija kmetijske proizvodnje	•	•	•		•	4
Povečana intenz. kmetijstva (brez prahe, mešana kultura ...)	•	•	•			3
Dninarsko delo v kmetijstvu (tudi sezonsko) in dolgotrajnejše pomožno delo na večjih kmetijah (dekle, hlapci ...)	•	•	•	•	•	5
Razširjanje/intenziviranje živinoreje	•	•	•	•	•	5
Povečana intenzivnost izkoriščanja gozdnih površin (z dejavnostmi iz prim. sektorja, a tudi sekundarnega in terciarnega)	•	•	•	•	•	5
Širjenje obd. zemlje (krčenje srenjskih in gozdnih površin)	•	•	•	•	•	5
Kamnolomi, premogovniki, ipd.						0
Ribištvo		•	•			2
II. Predelava primarnih virov/pridelkov (vino, sir, mesni izdelki, oglje, apno ...)	•	•	•	•	•	5
Podeželska obrt	•	•	•	•	•	5
Založništvo (protoindustrija)	?	•	•	•	•	4
Delo v osredotočenih obratih (manuf., fužine, rudniki ...)		•	•	•	?	3
Sezonski migranti: mobilni obrtniki (zidarji ...)						0
Mezdno delo v modernem industrijskem sektorju						0
III. Storitve na področju trgovine na srednjo in dolgo razdaljo (najem vlečne živine, krma, gostilne in prenočišča ...)	•	•	•	•	•	5
Transport blaga drugih lastnikov na kratko in srednjo razdaljo	•	•	•	•	•	5
Trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki (vključno z nabavljenim blagom) na kratko in srednjo razdaljo	•	•	•	•	•	5
Krošnjarstvo (kramarstvo)	•	•	•			3
Tihotapstvo	•	•	•	•		4
Sezonski migranti: mobilni obrtniki (zidarji ...)						0
Uradna, zaupna dela (merilci, cenilci, priče ...)	•		•		•	3
Turizem		•	•			2
Kreditno poslovanje (sklepanje, prejemanje in dajanje posojil)	•	•	•	•		4
Skupno število dejavnosti	15	18	19	13	12	

gi pa institucionalne narave. Že bežen pogled na smeri neba nam pove, da čeprav Štajerska leži vzhodno od Kranjske, tega ne moremo trditi tudi za Koroško, ki se nahaja severno od Kranjske in sega tudi bistveno dlje proti zahodu. Tudi z institucionalnega vidika v smislu agrarne strukture in posebej lastninskih pravic kmetov nad zemljo, vključno z deljivostjo kmetij,

si z ločnico vzhod – zahod ne moremo pomagati. Po eni strani so se v vzhodnejši Štajerski kmetije bolj drobile kot v zahodnejši Koroški, kar je načeloma v nasprotju s pričakovanji po klasični predstavi, hkrati pa imamo v obeh deželah izkazano povsem primerljivo stopnjo razširjenosti integrirane kmečke ekonomije. Tudi znotraj ene in iste dežele, kakršna je Kranjska, so prisotne razlike v agrarni strukturi, vključno s posestnim režimom (pomislimo na povsem različni ureditvi v gospodstvih Škofja Loka ter Devin, na primer), ki pa se ne zrcalijo v prisotnosti ali odsotnosti kombiniranja dejavnosti in dohodkov s strani kmečkega prebivalstva.

Integrirana kmečka ekonomija je pljuskala preko razlik v institucionalni ureditvi gospodstev, saj njihove omejitve niso mogle zatreti kmečke iniciativnosti. Poseganje po neagrarnih in tržnih virih dohodka ni bilo socialno opredeljeno, saj je integrirana kmečka ekonomija prežemala vse sloje kmečkega prebivalstva na slovenskem podeželju, od premožnejših do revnejših, od gruntarjev do podružnikov. Razlikovali so se lahko po vrstah dejavnosti in oblikah dela ter po načinu, kako in v kolikšni meri so jih kombinirali s kmetovanjem na svojem obratu, ne pa tudi po tem, ali so posegali po različnih virih dohodka.

Literatura

- Albera, D. 2011. *Au fil des générations: terre, pouvoir et parenté dans l'Europe Alpine (XVIIe–XXe siècles)*. Grenoble: Presses universitaires de Grenoble.
- Babudieri, F. 1986. *Squeri e cantieri a Trieste e nella regione Giulia dal Settecento agli inizi del Novecento*. Trst: LINT.
- Bäck, R. 2013. »Im Spannungsfeld von traditioneller Landwirtschaft, Agrarmodernisierung und Industrialisierung: Ein Vergleich der Steuerbezirke Weissenegg und Gurk/Straßburg.« *V Kärnten am Übergang von der Agrar- zur Industriegesellschaft. Fallstudien zur Lage und Leistung der Landwirtschaft auf der Datengrundlage des Franziszeischen Katasters (1823–1844)*, ur. W. Drobesch, 133–146. Celovec: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten.
- Bačar, S. 2007. *Hubelj, Ajdovščina, Šturje in sosednji kraji v zgodovinskih zapisih od konca 15. do začetka 17. stoletja*. Nova Gorica: Goriški muzej; Ajdovščina: Občina Ajdovščina.
- Baš, A. 1974. *Savinjski splavarji*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1977. »Plavljenje lesa po Savinji.« *Slovenski etnograf* 30:61–74.
- . 1981–1983. »Polšji lov na Slovenskem.« *Traditiones* 10–12:35–60.
- . 2003. »Splavarstvo na Slovenskem: (transportno – prometna dejavnost).« *Traditiones* 32 (2): 7–31.
- . 1938. »Doneski k zgodovini Gornjegrajskega.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 33 (1): 1–16.
- . 1950–1951. »Cehovsko tkalstvo v Dravski dolini (Vuzenica).« *Slovenski etnograf* 3–4:159–179.
- . 1959. »O železarni v Mislinji.« *Koroški fužinar* 9 (1–3): 12–13.
- . 1989. *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*. Maribor: Obzorja.
- Baselli, G. P. 2003. »Descrizione delle contee di Gorizia e Gradisca (1775).« *V Istoria della contea di Gorizia di Carlo Morelli*, ur. S. Cavazza, P. Iancis in D. Porcedda, 172–216. 5. zvezek, *Studi e documenti*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna.
- Béaur, G., P. R. Schofield, J.-M. Chevet in M. T. Pérez Picazo, ur. 2013. *Property Rights, Land Markets, and Economic Growth in the European Countryside (13th–20th Centuries)*. Turnhout: Brepols.
- Beguš, I. 2015. *Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- . 2017. »Peasant Income Integration in Early Modern Slovenia: A Historiographical Review.« *V Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective:*

- Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 51–82. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2018a. »Gostišče podjetne vaške skupnosti v Nadiških dolinah (Ažla, 18. stoletje).« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 219–248. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2018b. »Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v zgodnjem novem veku: historiografski pregled po slovenskih pokrajinah.« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 51–74. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2020. »Dolga zgodovina industrije v Ajdovščini: osredotočeni obrati ob Hublju (oris od 16. do začetka 20. stoletja).« V *Mikro in makro: pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP Fakultete za humanistične študije*, ur. I. Lazar, A. Panjek in J. Vinkler, 163–186. 1. knjiga. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Belec, B. 1968a. »Družbenogeografski razvoj Ljutomersko-ormoških gor in njihovi agrarnostrukturni tipi.« V *Svet med Muro in Dravo*, ur. V. Vrtnjak, 50–71. Maribor: Obzorja.
- . 1968b. *Ljutomersko-ormoške gorice: agrarna geografija*. Maribor: Obzorja.
- Berengo, M. 1956. *La società veneta alla fine del Settecento: ricerche storiche*. Firenze: G. C. Sansoni.
- Bianco, F. 1990. *Contadini, sbirri e contrabbandieri nel Friuli del Settecento (Valcellina e Valcovera)*. Pordenone: Biblioteca dell'Immagine.
- . 1998. »La frontiera come risorsa: Il contrabbando di tabacco nella repubblica di Venezia in età moderna«. *Historie des Alpes/Geschichte der Alpen/Storia delle Alpi* 3:213–225.
- . 2001. *Nel bosco: comunità e risorse forestali nel Friuli in età moderna (secoli XV–XX)*. Videm: Forum.
- . 2003a. *Forestali, mercanti di legname e boschi pubblici: Candido Morassi e i progetti di riforma boschiva nelle Alpi Carniche tra Settecento e Ottocento*. Videm: Forum.
- . 2003b. *Riforme fiscali e sviluppo agricolo nel Friuli napoleonico: Francesco Rota pubblico perito e agrimensore con il coraggio della verità e nell'interesse della Nazione*. Videm: Forum.
- . 2011. *Krvavi pust: kmečki upori in plemiške fajde v Furlaniji med 15. in 16. stoletjem*. Prevedla L. Širok. Koper: Univerza na Primorskem, Univerzitetna založba Annales, in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- . 2012. »Economia e società rurale nella bassa pianura del Friuli occidentale in età moderna: le rendite dell'abbazia di Sesto.« V *L'abbazia di santa Maria di Sesto nell'epoca moderna (secoli XV–XVIII)*, ur. A. Tilatti, 211–376. Pisan di Prato: Lithostampa.

- Bizjak, M. 2017. »Integrated Peasant Economy in Medieval Slovenia: A Preliminary Study.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 83–94. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2018. »Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v poznem srednjem ve-ku.« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 127–153. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Blanchard, I. 1997. »Eighteenth-Century Russian Economic Growth: State Enterprise or Peasant Endeavour?« *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 45 (4): 541–551.
- Blaznik, P. 1959. »O podeželski obrti na loškem ozemlju do začetka 16. stoletja.« *Loški razgledi* 6:91–97.
- . 1966. »Prometne zveze preko Poljanske doline v freisinški dobi.« *Loški razgledi* 13:37–43.
- . 1973. *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo.
- Blaznik, P., B. Grafenauer, M. Kos in F. Zwitter. 1970. »Kolonizacija in populacija.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, Zv. 1, *Agrarno gospodarstvo*, ur. P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan, 29–127. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Bogataj, J. 1989. *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Bojnec, Š. 2017. »Pluriactivity, Part-time Farming, Farm Diversification, Integrated and Inclusive Rural Household Development in Contemporary Economics.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 415–436. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2018. »Integriranje dohodkov v sodobni kmečki ekonomiji.« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 91–123. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Bračič, V. 1975. »Ptujsko polje v luči imenjskih cenitev iz leta 1542.« V *Ptujski zbornik* 4, ur. J. Curk, 235–253. Maribor: Obzorja.
- . 1976. »Viničarstvo.« V *Gorice in vino*, ur. V. Bračič, Š. Cobej, M. Čeh in F. Golob, 73–87. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj.
- Bras, L. 1979. *Lesne obrti na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
- . 1982. »Ribnica, njena suha roba in lončarstvo.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 30 (2): 144–151.
- . 1988–1990. »Rokodelstvo in obrt: sprehod skozi čas.« *Slovenski etnograf* 33–34:207–246.

- Braumüller, H. 1967. »Zur Festtagung ›200 Jahre Landwirtschaftsförderung in Kärnten«.» *Carinthia I: Mittheilungen des Geschichtsvereines für Kärnten* 157: 319–327.
- Broad, J., in A. Schuurman, ur. 2014. *Wealth and Poverty in European Rural Societies from the Sixteenth to the Nineteenth Century*. Turnhout: Brepols.
- Bruckmüller, E. 1985. *Sozialgeschichte Österreichs*. Dunaj in München: Herold.
- Bulgarelli Lukacs, A. 2017. »The Equilibrium of the Mountain Economy in the Apennines: The Regional Case of Abruzzo in the Kingdom of Naples (16th–19th Centuries).« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 160–190. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Cafagna, L. 1989. »L'occasione del filugello. Note sul settore serico nella prospettiva di una esplorazione delle pluriattività nella storia delle economie regionali italiane tra Sette e Ottocento.« V *La pluriattività negli spazi rurali: ricerche a confronto*, ur. P. Villani, 79–86. Annali dell'Istituto »Alcide Cervi« 11. Rim: Istituto Alcide Cervi; Bologna: Il Mulino.
- Castellarin, B. 2001. *Il contrabbando in Friuli durante il dominio della Serenissima con particolare riguardo alla bassa Friulana*. Latisana: La Bassa.
- Centrih, L., in P. Sitar. 2022. *Pol kmet, pol proletarec: integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Cerman, M. 2011. »Demesne Lordship and Rural Society in Early Modern East Central and Eastern Europe: Comparative Perspectives.« *The Agricultural History Review* 59 (2): 239–258.
- Cerman, M. 2012. *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800*. New York: Palgrave Macmillan.
- Chayanov, A. V. 1986a. »On the Theory of Non-Capitalist Economic Systems.« V A. V. Chayanov *On The Theory of Peasant Economy*, ur. D. Thorner, B. Herblay in R. E. F. Smith, 1–28. Manchester: Manchester University Press.
- . 1986b. »Peasant farm Organization.« V A. V. Chayanov *On The Theory of Peasant Economy*, ur. D. Thorner, B. Herblay in R. E. F. Smith, 29–269. Manchester: Manchester University Press.
- Cimperšek, M. 2016. *Glažute in steklarne v Sloveniji ter njihova zgodovinska vez z gozdovi*. Kamnik: Studio Dataprint.
- Coleman, D. C. 1983. »Proto-Industrialization: A Concept Too Many.« *The Economic History Review* 36 (3): 435–448.
- Coppola, G. 1991. »Equilibri economici e trasformazioni nell'area alpina in età moderna: scarsità di risorse ed economia integrata.« V *Lo spazio alpino: area di civiltà, regione cerniera*, ur. G. Coppola, in P. Schiera, 203–222. Neapelj in Pisa: Liguori.
- Corazzol, G. 1979. *Fitti e livelli a grano: un aspetto del credito rurale nel Veneto del '500*. Milano: Franco Angeli.

- Corbellini, R., L. Cerno in C. Sava. 1992. *Il Friuli nel 1807: dipartimento di Passariano. Popolazione, risorse, lavoro, in una statistica napoleonica*. Videm: Società Filologica Friulana.
- Curk, J. 1986. »O cestnem omrežju na slovenskem Štajerskem v 17. stoletju.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 34 (1–2): 7–15.
- . 1987. »Slovenska Štajerska v popisu iz leta 1754.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 35 (1–2): 4–8.
- Dinklage, K. 1966. »Geschichte der Kärntner Landwirtschaft.« V *Geschichte der Kärntner Landwirtschaft und bäuerliche Volkskunde*, ur. K. Dinklage, K. Erker, H. Prasch in F. Koschier, 17–340. Celovec: Johannes Heyn.
- Dolenc, M. 1927. »Kmečko dedno nasledstvo za časa veljavnosti gorskih bukev.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 22 (3–4): 8–149.
- . 1940. »Gorske bukke« v izvorniku, prevodih in priredbah. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani.
- Drnovšek, M. 2007. »Podoba kočevskih in belokranjskih krošnjarjev v očeh javnosti do začetka 20. stoletja.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 55 (3): 387–404.
- Dular, A. 1988–1990. »Vinogradništvo na Slovenskem v 19. stoletju.« *Slovenski etnograf* 33–34:61–82.
- Ebert, J., in W. Troßbach, ur. 2016. *Dörfliche Erwerbs- und Nutzungsorientierungen (Mitte 17. bis Anfang 19. Jahrhundert): bausteine zu einem überregionalen Vergleich*. Kassel: Kassel University Press.
- Eichert, J. 2007. »Bürgerliche und bäuerliche Anwesen in der Marktgemeinde Maria Saal.« V *Marktgemeinde Maria Saal: geschichte, kultur, natur*, ur. A. Ogris in W. Wadl, 123–140. Celovec: Verlag des Kärntner Landesarchivs.
- Federico, G. 1989. »Pluriattività e offerta di forza-lavoro contadina: una analisi microeconomica.« V *La pluriattività negli spazi rurali: ricerche a confronto*, ur. P. Villani, 87–100. Annali dell'Istituto »Alcide Cervi« 11. Rim: Istituto Alcide Cervi; Bologna: Il Mulino.
- Fontaine, L. 1996. *History of Pedlars in Europe*. Cambridge: Polity Press.
- . 2005. »Montagnes et migrations de travail : un essai de comparaison globale (XVe–XXe siècles).« *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 52 (2): 26–48.
- Fornasin, A. 1998. *Ambulanti, artigiani e mercanti: l'emigrazione dalla Carnia in età moderna*. Verona: Cierre.
- Fornasin, A., in C. Lorenzini. 2017. »Integrated Peasant Economy in Friuli (16th–18th Centuries).« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 95–116. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Fräss-Ehrfeld, C. 1994. *Geschichte Kärntens*. 2. zvezek, *Die ständische Epoche*. Celovec: Johannes Heyn.

- Fresacher, W. 1950. *Der Bauer in Kärnten*. 1. del, *Die personliche Stellung des Bauers in Kärnten*. Celovec: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten.
- . 1952. *Der Bauer in Kärnten*. 2. del, *Das Freistiftrecht*. Celovec: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten.
- . 1955. *Der Bauer in Kärnten*. 3. del, *Das Kaufrecht*. Celovec: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten.
- . 1975. »Das Niederlagsrecht in Villach und der Gäuhandel um Villach im 17. Jahrhundert.« *Carinthia I: Mittheilungen des Geschichtsvereines für Kärnten* 165:315–330.
- Garrier, G., P. Goujon in Y. Rinaudo. 1988. »Annexe : notes d'orientation de la recherche.« V *Entre faucilles et marteaux : pluriactivités et stratégies paysannes*, ur. G. Garrier in R. Hubscher, 233–237. Lyon: Presses universitaires Lyon; Pariz: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Gašperšič, J. 1959. »Gorenjsko železarstvo v XIV. in XV. stoletju.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 7 (1): 5–10.
- . 1960. »Ferdinandejski rudarski red za fužine pod Jelovico.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 8 (3): 149–158.
- Gestrin, F. 1952–1953. »Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju iz leta 1426.« *Zgodovinski časopis* 6–7:473–521.
- . 1962. »Gospodarstvo in družba na Slovenskem v 16. stoletju (oris razvoja).« *Zgodovinski časopis* 16:5–24.
- . 1963. »Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od XIII. do konca XVI. stoletja.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 11 (2): 73–85.
- . 1965. *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- . 1969. »Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju zgodnjega kapitalizma.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 17 (1): 1–8.
- . 1972. *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- . 1973a. »Boj za podeželsko trgovino med mestom in vasjo od konca 15. do srede 17. stoletja.« *Jugoslovanski istorijski časopis* 12:72–80.
- . 1973b. »Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov.« *Situla* 13:45–67.
- . 1978. »Prispevek k kvantifikaciji kmečke trgovine v poznem srednjem veku in 16. stoletju.« *Jugoslovanski istorijski časopis* 17 (1–4): 169–178.
- . 1982a. »Marginalije k Valenčičevi razpravi o tovarništvu na Kranjskem.« *Zgodovinski časopis* 36 (4): 347–354.
- . 1982b. »Nekaj pogledov na gospodarsko zgodovino v slovenskem zgodovinopisju.« *Zgodovinski časopis* 36 (3): 205–211.
- . 1991. *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Ginzburg, C. 1976. *Il formaggio e i vermi: il cosmo di un mugnaio del '500*. Torino: Einaudi.

- . 2010. *Sir in črvi: svet nekega mlinarja iz 16. stoletja*. Prevedel T. Jurca. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Golec, B. 1995. »Trgovski promet na širšem območju Višnje gore do konca 18. stoletja v luči deželskosodnih in mestnih mitnic.« *Zgodovinski časopis* 49 (1): 75–98.
- . 2018. »Potujoči Ribničani na začetku 19. stoletja: suhorobarji, krošnjarji in drugi popotniki z Ribniškega v luči seznama potnih listov iz let 1802 in 1803.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 66 (3): 537–560.
- Gomiršek, T. 2007. *Rebula nekoč in danes*. Nova Gorica: Goriški muzej.
- . 2018. »Integriranje dohodkov in socialni položaj: kmečka gospodinjstva v Goriških brdih (19. stoletje).« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 279–304. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Goršič, F. 1960. »Organizacija gore in gorske bukve.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 8 (1): 36–40.
- Gradišnik, M. 2012. »Obdobje petnajstega in šestnajstega stoletja – med novo vero, božjo šibo in krošnjarjenjem.« V *Križem svajt so se podal pa sujo ruobo ponujal: pregled ribniškega krošnjarjenja od patenta leta 1492 do danes*, ur. M. Gradišnik, M. Počivavšek, N. Kovačič, M. Šifrer Bulovec, P. Rigler Grm, V. Pavlin in M. Ravnik, 8–15. Ribnica: JZ Rokodelski center – zavod za rokodelstvo, muzejsko in galerijsko dejavnost.
- Grafenauer, B. 1970. »Gospodarski obrat kmetije.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, Zv. 1, *Agrarno gospodarstvo*, ur. P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan, 619–651. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- . 1973. »Kmečki upori na Slovenskem do 18. stoletja.« V *Položaj kmeta in kmečki upori od 15. do 19. stoletja. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci/Bauernstand und Bauernaufstände vom 15. bis 19. Jahrhundert: Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf*, ur. A. Leskovec, 19–33. Maribor: Združenje visokošolskih zavodov.
- . 1974. *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem: slovenski kmečki upor 1515 in hrvaško-slovenski kmečki upor 1572/73 s posebnim ozirom na razvoj programa slovenskih puntarjev med 1473 in 1573*. Ljubljana: DZS.
- Granda, S. 2005. »K zgodovini cvička.« V *Ad fontes: Otorepčev zbornik*, ur. D. Mihelič, 281–301. Ljubljana: Založba ZRC.
- Gršak, I. 1870. *Slovenski Štajer: dežela in ljudstvo*. Ljubljana: Slovenska Matica.
- Gruden, J. 1913. *Zgodovina slovenskega naroda*. Zv. 2, *Pozni srednji vek*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- Hacquet, B. 1788. *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*. Laipzig: Industrie-Comptoir.
- Hanisch-Wolfram, A. 2015. *Geschichte Kärntens*. Zv. 3.1, *Die Neuzeit*. Celovec: Johannes Heyn.

- Hassinger, H. 1976. »Die Handels- und Verkehrsstellung Villachs bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts: Ein Betrag zur Handels- und Verkehrsgeschichte der Ostalpen.« *Carinthia I: Mittheilungen des Geschichtsvereines für Kärnten* 166:211–282.
- . 1987. *Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Stuttgart: Steiner.
- Hodnik, M. 1995a. »Kraja živorebrne rude in kaznovanje tatov iz loškega gospodarstva.« *Loški razgledi* 42 (1): 31–37.
- . 1995b. »Tihotapci živorebrove rude v 18. stoletju.« *Idrijski razgledi* 40:22–27.
- Hoffmann, A. 1958. »Die Grundherrschaft als Unternehmen.« *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 6:123–131.
- Holz, E. 2008. »Prometne razmere na Koroškem od cesarja Karla VI do 1. svetovne vojne.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 56 (2): 265–274.
- Hren, K. 2012. »Cesta soli in železa.« *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu*: 63–65.
- Hrobat Virloget, K. 2017. »Peasant 'Economic Industriousness' in Slovenian Ethnology (19th–20th Centuries).« *V Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 333–350. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2018. »Kmečka »gospodarska prizadevnost« v slovenski etnologiji (19.–20. stoletje).« *V Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 75–90. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Hubscher, R. 1988. »Presentation.« *V Entre faucilles et marteaux: pluriactivités et stratégies paysannes*, ur. G. Garrier in R. Hubscher, 7–17. Lyon: Presses universitaires Lyon; Pariz: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Iancis, P. 2001. *Manifattori e lavoranzia: le forme del lavoro a Gorizia nel Settecento*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna.
- Isaacson, M., in L. Magnusson. 1987. *Proto-Industrialisation in Scandinavia: Craft Skills in the Industrial Revolution*. Limington, Hamburg in New York: Berg.
- Juvan, I. 1986. *Plavljenje lesa in splavarjenje po Dravi, Savinji in Savi*. Maribor: Društvo gozdarskih inženirjev in tehnikov.
- Kačičnik Gabrič, A. 2004. *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače: problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije in Arhiv Republike Slovenije.
- . 2008. »Kmečko življenje na visokogorskih kmetijah na primeru doline Tope v 19. toletju.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 56 (2): 289–305.
- Kalc, A. 2017. »Peasant Population and Income Integration: The Case of the Trieste Port-Town Hinterland (Karst, 16th–20th Centuries).« *V Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur.

- A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 205–228. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2018. »Prebivalstvo in gospodarski viri v tržaškem kraškem zaledju (16.–20. stoletje).« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 155–188. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2020. »Zgodovinski, socialni, gospodarski in politični vidiki migracij na Slovenskem.« V *Doba velikih migracij na Slovenskem*, ur. A. Kalc, M. Milharčič Hladnik in J. Žitnik Serafin, 21–251. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kambič, M. 2007. *Recepcija rimskega dednega prava na Slovenskem s posebnim ozirom na dedni red Karla VI*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kavčič, I. 2010. »Petsto dvajset let vezi med Idrijo in Škofjo Loko.« *Loški razgledi* 57:135–147.
- Kavrečič, P. 2017. »Tourism as a Source of Non-Agricultural Rural Income: The Case of The Karst (16th–19th Centuries).« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 259–282. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2018. »Jamski turizem kot vir dohodkov na podeželju: Kras in Postojna (17.–19. stoletje).« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 249–277. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Kellenbenz, H. 1963. »Les industries rurales en Occident: de la fin du Moyen Age au XVIIIe siècle.« *Annales* 17:833–882.
- Kolega, N. 2018. »Prostorska analiza prebivalstva in živinoreje na Primorskem na podlagi franciscejskega katastra (1827).« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 305–359. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Kolenc, P. 2011. »Med glažutarji na robu Trnovskega gozda: razvoj steklarske obrti med Gorenjo Trebušo, Lazno in Lokvami v letih od 1722 do 1825/30.« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja* 35:95–125.
- . 2012. »V osrčju brezmejnega gozda: raba, izkoriščanje in gospodarjenje s Trnovskim gozdom od naselitve do konca 19. stoletja.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 60 (2): 203–220.
- Koropec, J. 1968. »Srednjeveški Vurberk.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 39:117–136.
- . 1969a. »Srednjeveška deželnomaršalska framska gosposčina.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 40:236–241.
- . 1969b. »Srednjeveška gromberska gosposčina.« *Zgodovinski časopis* 23 (3–4): 275–282.
- . 1970. »Srednjeveški Majšperk.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 41:14–21.
- . 1971. »Krško bizeljsko gospostvo.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 42 (1): 27–35.

- . 1972a. »Štatenberg in kmečki upor.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 43 (1): 14–34.
- . 1972b. *Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja*. Maribor: Obzorja.
- . 1973a. »Srednjeveška Dobrna.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 44 (2): 215–224.
- . 1973b. »Srednjeveški Hrastovec.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 44 (1): 47–59.
- . 1975. »Vransko v srednjem veku.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 46 (2): 217–234.
- . 1978. »Hoče do srede 17. stoletja.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 49 (2): 187–203.
- . 1980a. »Polskavska zemljiška gospodstva.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 51 (1): 7–70.
- . 1980b. »Zbelovo, Studenice, Pogled do srede 17. stoletja.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 51 (2): 239–283.
- . 1984. »Zemljiško gospodstvo Novi Klošter do konca 17. stoletja.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 55 (2): 191–218.
- . 1985. »Zemljiško gospodstvo Valdek do konca 17. stoletja.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 56 (1): 69–75.
- . 1987. »Mariborski grajski zemljiški gospodstvi v 16. stoletju.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 58 (2): 252–306.
- . 1988. »Svečinski svet do leta 1600.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 59 (1): 75–92.
- . 1992. »Zemljiško gospodstvo polskavski Bukovec.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 63 (1): 73–143.
- Kosi, M. 1998. *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kriedte, P. 1981. »The Origins, the Agrarian Context, and the Conditions in the World Market.« V P. Kriedte, H. Medick in J. and Schlumbohm, *Industrialization before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism*, 12–37. Prevedla B. Schempp. New York: Cambridge University Press.
- Kriedte, P., H. Medick, in J. Schlumbohm. 1977. *Industrialisierung vor der Industrialisierung Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- . 1981. *Industrialization before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism*. Prevedla B. Schempp. New York: Cambridge University Press.
- Krivograd, A. 2001. »Prispevek k poznavanju oglarjenja pri nekdanji Mislinjski železarni.« V *Koroški zbornik* 3, ur. A. Krivograd, M. Košan, R. Košutnik, K. Oder in B. Rajšter, 5–29. Ravne na Koroškem in Slovenj Gradec: Zgodovinsko društvo za Koroško.

- . 2003. »O izkoriščanju golosekov in gorskih travnikov na posestvih železarne v Mislinji v letih 1799 do 1809.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 74 (3–4): 297–332.
- . 2008. »Oglarji pri mislinjski železarni od leta 1800 do 1817.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 56 (2): 275–288.
- Kuret, N. 1985. *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1918) in Georga Götha (1842)*. 1. del, 1. snopič. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Larsson, J. 2017. »The Importance of Commons in an Integrated Peasant Economy in Early Modern Northern Scandinavia.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 117–136. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Lazarevič, Ž. 2015. *Spremembe in zamišljanja: gospodarsko-zgodovinske refleksije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- . 2017. »Peasant Economy in Interwar Slovenia: Policies of Income Diversification.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 351–373. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2018. »Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v dobi industrializacije.« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 189–215. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Leskovec, A. 1969. »Mitnina in mitnice v Mariboru.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 40:410–418.
- Levi, G. 1971. »Mobilità della popolazione e immigrazione a Torino nella prima metà del Settecento.« *Quaderni storici*, zv. 6, 17 (2): 510–554.
- . 1985. *L'eredità immateriale: carriera di un esorcista nel Piemonte del Seicento*. Torino: Einaudi.
- . 1995. *Nematerialna dediščina: življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*. Prevedel S. Fišer. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Liebhart, W. 2013. »Kartographische Darstellung der Kameralstatistik (Themenkarten).« V *Der Franziszeischer Kataster im Kronland Kärnten (1823–1944)*, ur. H. Rumpler, 41–88. Celovec: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten.
- Lucassen, J. 1987. *Migrant Labour in Europe, 1600–1900: The Drift to the North Sea*. London: Routledge.
- Makarovič, M. 1994. *Sele in Selan*. Celovec: Mohorjeva založba.
- Makarovič, M., in I. Modrej. 2013. *Črna in Črnjani. Črna na Koroškem: Občina Črna na Koroškem*.
- Malanima, P. 1998. *La fine del primato: crisi e riconversione nell'Italia del Seicento*. Milano: B. Mondadori.

- Mathieu, J. 2000. *Geschichte der Alpen: 1500–1900: Umwelt, Entwicklung, Gesellschaft*. Dunaj: Böhlau.
- Mayaud, J.-L. 1999. »De la pluri-activité paysanne à une re-définition de la petite exploitation rurale.« *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* 106 (1): 231–248.
- Medved, J. 1967. *Mežiška dolina: socialno-geografski razvoj zadnjih sto let*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Melik, A. 1957. *Štajerska s Prekmurjem in mežiško dolino*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Mendels, F. 1972. »Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process.« *The Journal of Economic History* 32 (1): 241–261.
- . 1975. »Agriculture and Peasant Industry in Eighteenth-Century Flanders.« V *European Peasants and Their Markets: Essays in Agrarian Economic History*, ur. W. N. Parker in E. L. Jones, 179–204. Princeton, CA: Princeton University Press.
- . 1982. »Proto-Industrialization: Theory and Reality, General Report.« V »A« *Themes: Eighth International Economic History Congress*, 69–107. Budimpešta: Akademiai Kiado.
- Michor, H. 1950–1951. *Geschichte des Dorfes Feistritz/Gail und Hofchronik*, 1. del. Bistrica – Čajna: Verfasst im Auftrage der Gemeinde Feistritz.
- Mihelič, D. 1999. »Zgodovina sodarske obrti na Slovenskem.« V *Vilfanov zbornik: pravo, zgodovina, narod*, ur. V. Rajšp in E. Bruckmüller, 659–679. Ljubljana: Založba ZRC.
- Mihelič, S. 1970. »Čebelarstvo.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, Zv. 1, *Agrarno gospodarstvo*, ur. P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan, 395–408. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Milano, A., in A. Giacomello. 2009. »Gli ambulanti delle Valli del Natisone e la diffusione delle stampe Remondini: ipotesi per un catalogo illustrato; Stampe in rame; Stampe in legno; Carte decorate.« V *Guziranje: dalla Schiavonia veneta all'Ungheria con le stampe dei Remondini/Z Beneškega na Ogrsko s tiskovinami Remondini*, ur. D. Rutar in A. Zanini, 107–236. Stregna: Comunità montana del Torre, Natisone e Collio.
- Mlinar, J. 2018. *Urbarji belopeškega gospostva*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Mlinarič, J. 1972. »Gospoščina Viltuš pri Mariboru po urbarju iz leta 1588.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 43 (2): 220–253.
- . 1975. »Gospoščina Puhenštanj pri Dravogradu do okoli leta 1600.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 23 (3): 153–160.
- . 1976. »Gospoščina Limbuš pri Mariboru.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 47 (1): 68–92.
- . 1978. »Gospoščina Zgornje Radvanje pri Mariboru po urbarju iz leta 1695.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 49 (2): 197–370.

- . 1980. »Melje in njegova malteška komenda od 12. stoletja do leta 1803.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 51 (2): 217–238.
- . 1986. »Preteklost območja severno od Razvanja do Drave in od Limbuša na zahodu do Pobrežja na vzhodu v obdobju do leta 1600.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 57 (1): 32–40.
- . 1999. »Vinogradništvo in vinska trgovina na ožjem mariborskem območju do konca 19. stoletja.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 70 (1–2): 11–38.
- Mocarelli, L., in. G. Ongaro, ur. 2020. »Pluriactivité – Pluriattività – Pluriaktivität: Dossier.« *Historie des Alpes/Geschichte der Alpen/Storia delle Alpi* 25:5–115.
- Mocarelli, L., in P. Tedeschi. 2017. »Household Income Strategies in the Lombard Valleys: Persistence and Loss of a Traditional Economic Equilibrium in an Alpine Area (end of 18th–early 20th Centuries).« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 375–394. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Moch, L. P. 1992. *Moving Europeans: Migration in Western Europe Since 1650*. Bloomington, IN, in Indianapolis, IN: Indiana University Press.
- Mohorič, I. 1954. »Zgodovina plavža v Železnikih.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 2 (2): 95–100.
- . 1969. *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. 1. knjiga. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Monte, M. 2000. »Costo del denaro e tassi d'interesse nell'attività di credito dei Regolari nel Friuli veneziano nel XVII e XVIII secolo.« *Ce fastù?* 76 (2): 253–284.
- Morassi, L. 1991. »L'impresa Linussio tra maestranze in fuga e concorrenza.« *Metodi e Ricerche* 10 (1): 39–50.
- Morell, M. 2017. »Pluriactivity, Proto-industrialisation or Integrated Peasant Economy? Scandinavia in the 18th–20th Centuries.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 395–414. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Mravljak, J. 1932. »Doneski k zgodovini kmetijstva v Dravski dolini v XVII. stoletju.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 27 (3–4): 171–190.
- Murayama, S., H. Nakamura, N. Higashib in T. Aoki. 2017. »Disaster Management and Integrated Economy in Early Modern Japan. Amakusa in the 19th Century.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 283–308. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Oder, K. 2008. »Ravne na Koroškem v 19. stoletju.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 56 (2): 305–322.
- Ogilvie, S. 2014. »Choices and Constraints in the Pre-Industrial Countryside.« V *Population, Welfare and Economic Change in Britain, 1290–1834*, ur. C. Briggs, P. M. Kitson in S. J. Thompson, 269–305. Cambridge: Boydell.

- Ogilvie, S. in M. Cerman, ur. 1996a. *European Proto-Industrialization*. New York: Cambridge University Press.
- . 1996b. »The Theories of Proto-Industrialization.« V *European Proto-Proto-Industrialization*, ur. S. Ogilvie in M. Cerman, 1–11. New York: Cambridge University Press.
- Ogris, A. 2011. *Auf Spurensuche in Kärntens Geschichte*. Celovec: Verlag des Kärnten Landesarchivs.
- Orožen, J. 1965. »Preteklost Savinjske doline od davnih do današnjih dni.« V *Savinjski zbornik*, ur. D. Debič, J. Gluk, D. Kumer, D. Predan in M. Rainer, 322–415. Celje: Občinska kulturna skupnost.
- Ostravsky, M. 1968. »Vom Handelsverkehr durch das obere Vellachtal.« *Carinthia I: Mittheilungen des Geschichtsvereines für Kärnten* 158:285–298.
- Otorepec, B. 1982. »Doneski k zgodovini Ribnice in okolice v srednjem veku.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 30 (2): 79–87.
- Pahor, M. 1976. »Kraška vas Povir, primer simbioze med kopnim in morjem.« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja* 3:95–122.
- . 1977. »Senožeče – slovenska pomorska postojanka na kopnem.« *Slovensko morje in zaledje* 1:21–79.
- . 1979. »Vloga gorenjsko-koroške prometne pahljače pri rekrutiranju pomorskega kadra v preteklosti.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 27 (1): 30–42.
- Pahor, M., in I. Hajnal. 1981. »Po sledih nekega jambora.« *Informator* 22 (3): 43–49.
- Päiviö, E.-L. 2017. »Livelihood Diversification in Early Modern Sami Households in Northern Sweden.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 137–160. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A. 1994. »Una grande sollevazione contadina in terra slovena: la rivolta di Tolmino del 1713.« *Diplomsko delo*, Università degli Studi di Trieste.
- . 2000. »Über die südliche Grenze Kärntens in der Frühen Neuzeit: Kleinhandel, Schmuggel und Saisonarbeit im Ostalpenraum.« *Carinthia I: Mittheilungen des Geschichtsvereines für Kärnten* 190:401–414.
- . 2002a. »O gospodarskem pomenu meje za prebivalstvo Vzhodnih Alp s posebnim ozirom na zgornje Posočje: (16.–18. stoletje).« V *Soški razgovori 1: zbornik za domoznanstvo Zgodovinske sekcije KD Golobar*, ur. J. Kunaver, 215–226. Bovec: Zgodovinska sekcija Kulturnega društva Golobar.
- . 2002b. *Terra di confine: agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Mariano del Friuli (Gorica): Edizioni della Laguna.
- . 2004. »Fevdalna renta in agrarno gospodarstvo na Krasu na podlagi cenitev gospostev (1615–1637).« *Acta Histriae* 12 (2): 1–72.
- . 2011. »Not Demesne but Money: Lord and Peasant Economies in Early Modern Western Slovenia.« *Agricultural History Review* 59 (2): 293–311.

- . 2014a. »Integrirana ruralna ekonomija v zahodnem slovenskem prostoru v zgodnjem novem veku.« V *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, ur. D. Mihelič, 199–205. Ljubljana: Založba ZRC.
- . 2014b. »Tolminski puntarji in uporniška jedra: dopolnjeni seznam zapor-nikov in obsojencev.« V *Pogledi na tolminski punt in čas ob prelomu stoletja*, ur. D. Čeč, A. Škoro Babič in M. Košir, 106–118. Nova Gorica: Zgodovinsko društvo za severno Primorsko in Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- . 2015. *Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor: gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- . 2017. »The Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 11–49. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2018a. »Kruh naredi človeka: kdo je kdaj sit na primorskem podeželju v 17. in 18. stoletju.« V *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*, ur. M. Šorn, 25–41. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- . 2018b. »Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije.« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 15–50. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2018c. »Statut in privilegiji komuna ali tabora Rihemberk (1556): avtopor-tret soseske pred izzivi ekonomskih, socialnih in okoljskih sprememb.« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja* 42:115–148.
- . 2022a. »Demografska eksplozija med Vipavo in Krasom v 16. stoletju: poskus kvantifikacije in periodizacije (gospodstvo Rihemberk).« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja* 46:61–80.
- . 2022b. »La famiglia contadina nella Stiria slovena nel 1527 e il dibattito sul «tipo alpino orientale».« *Historie des Alpes/Geschichte der Alpen/Storia delle Alpi* 27:262–281.
- . 2022c. »Land Will Tear Us Apart: Family-Farm Division and Real Estate Market in Slovenia (Sixteenth to Eighteenth Centuries).« *The History of the Family* 27 (1): 54–81.
- . 2023. »Črna leta in rdeče številke Ivana Černeta, župana v Tomaju sredi 18. stoletja: o dolžniško-upniških razmerjih na podeželju.« *Zgodovinski časopis* 77 (1–2), v tisku.
- , ur. V pripravi. *Integrated Peasant Economy in Slavic Regions of Europe*. Turnhout: Brepols.
- Panjek, A., J. Larsson in L. Mocarelli, ur. 2017. *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.

- Pickl, O. 1971. »Die Auswirkungen der Türkenkriege auf dem Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert.« V *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege: die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas*, ur. O. Pickl, 71–129. Gradec: Universität Graz.
- . 1977. »Das Mautbuch von Vransko/Franz von 1584/85: zur Geschichte des Handels auf der ›Laybacher Strasse‹ in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts.« V *Erzeugung, Verkehr und Handel in der Geschichte der Alpenländer: Herbert-Hassinger-Festschrift*, ur. Fr. Huter in G. Zwanowetz, 307–329. Tiroler Wirtschaftsstudien 33. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner.
- . 1983. »Die Rolle der Habsburgischen Ostalpenländer im Ost-West-Handel von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts.« V *Domus Austriae: eine Festgabe Hermann Wiesfläcker zum 70. Geburtstag*, ur. W. Höflechner, H. J. Mezler Andelberg in O. Pickl, 303–320. Gradec: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Pingaud, M.-C. 1981. »La pluriactivité des familles agricoles est-elle une condition de survie pour le monde rural?« V *Études rurales* 84:113–120.
- Ploeg van der, J. D. 2013. *Peasants and the Art of Farming: A Chayanovian Manifesto*. Winnipeg: Fernwood.
- Poitrineau, A. 1962. »Aspects de l'émigration temporaire et saisonnière en Auvergne à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle.« *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 9 (1): 5–50.
- Pollard, S. 1981. *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe, 1760–1970*. Oxford: University Press.
- Poni, C. 1983. »Premessa.« *Quaderni storici*, zvezek 18, *Protoindustria* 52 (1): 5–10.
- . 1985. »Proto-Industrialization, Rural and Urban.« *Review (Fernand Braudel Center)* 9 (2): 305–314.
- Rajšp, V. 1994. »Obsoška cesta v prometni politiki avstrijske države.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 42 (1) 1994: 46–51.
- Rinaudo, Y. 1987. »Un travail en plus: les paysans d'un métier à l'autre (vers 1830–vers 1950).« *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 42 (2): 283–302.
- Romano, R. 1992. *Opposte congiunture: la crisi del Seicento in Europa e in America*. Benetke: Marsilio.
- Sahlins, M. 1972. *Stone Age Economics*. New York: de Gruyter.
- Sansa, R. 2017. »Woodlands as a Source of Income Integration in Peasant Economies: the Pontifical State (18th–19th Centuries).« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 191–204. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Schlumbohm, J. 1996. »Proto-Industrialization' as a Research Strategy and a Historical Period – A Balance Sheet.« V *European Proto-Industrialization*, ur. S. Ogilvie in M. Cerman, 12–22. New York: Cambridge University Press.

- Schnorr, G. 1975. *Irschen. Eine Gemeindechronik*. Celovec: Eigenverlag der Gemeinde Irschen.
- Sella, D. 1970. *The Fontana Economic History of Europe*. Zv. 25, *European Industries 1500–1700*. London: Collins.
- Sereinig, U., in P. Sketelj. 2017. *Popotnik po Zilji: kulturno–zgodovinski vodnik*. Celovec: Mohorjeva družba.
- Shanin, T. 1986. »Chayanov's message: Illuminations, Miscomprehensions, and the Contemporary 'Development Theory'.« V A. V. Chayanov on the Theory of Peasant Economy, ur. D. Thorner, B. Herblay in R. E. F. Smith, 1. Manchester: Manchester University Press.
- Shaw, T. R. 2000. *Foreign Travellers in the Slovene Karst, 1537–1900*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Sreenivasan, G. P. 2004. *The Peasants of Ottobeuren, 1487–1726: A Rural Society in Early Modern Europe*. Past and Present Publications. New York: Cambridge University Press.
- Svetina, A. 1976. »Prispevki k zgodovini Črne in Vogrč na Koroške.« *Zgodovinski časopis* 30 (3–4): 299–318.
- Šmitek, J. 1989. »Fužinsko tovarništvo (Mitnice v Bači 1536).« *Loški razgledi* 36:23–31.
- Šorn, J. 1954. »Starejši mlini za papir na Slovenskem.« *Zgodovinski časopis* 8:87–117.
- . 1962. »Vzpon in zaton spodnještajerskega fužinarstva.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 10 (3): 144–156.
- . 1978. »Kmečka in obrtniška proizvodnja ter založništvo v drugi polovici 18. stoletja.« *Zgodovinski časopis* 32 (1–2): 61–99.
- . 1979. »Zanimivosti z naših cest v 18. stoletju.« *Kronika* 27 (3): 157–167.
- . 1984. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Obzorja.
- Štih, P., in V. Simoniti. 2010. *Na stičišču svetov: slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.
- Šumrada, J. 1987. »O popravilu bovške ceste na prelomu iz 14. v 15. stoletje.« *Zgodovinski časopis* 41 (2): 313–319.
- Tagliaferri, A. 1976. *Relazioni dei rettori Veneti in Terraferma*. Zv. 5, *Provveditori di Cividale del Friuli, Provveditori di Marano*. Milano: Giuffrè.
- . 1989. »Merci e mercanti alla muda di Pulfero in età veneziana.« *Memorie storiche forogiuliesi* 69:59–65.
- Teibenbacher, P. 2009. »Natural Population Movement and Marriage Restrictions and Hindrances in Styria in the 17th to 19th Centuries.« *The History of the Family* 14 (3): 292–308.
- Tenenti, A. 1961. *Venezia e i corsari*. Bari: Laterza.
- Terpin, M. 2007. »Marina Melhiorca – pomočnica tatov: proces proti tolpi tatov in tihotapcev 1729–1731.« *Idrijski razgledi* 52 (2): 84–99.

- Thoen, E. 2001. »A 'Commercial Survival Economy' in Evolution: The Flamish Countryside and the Transition to Capitalism (Middle Ages – 19th century).« *V Peasants into Farmers? The Transformation of Rural Economy and Society in the Low Countries (Middle Ages – 19th Century) in Light of the Brenner Debate*, ur. P. Hoppenbrouwers in J. Luiten van Zanden, 102–157. Turnhout: Brepols.
- Thorner, D., B. Kerblay in R. E. F. Smith, ur. 1966. *A. V. Chayanov on the Theory of Peasant Economy*. Manchester: Manchester University Press.
- Trošt, J. 1950–1951. »Ribniška suha roba v lesni domači obrti.« *Slovenski etnograf* 3–4:28–67.
- Umek, E. 1999. »Promet po Savi in Ljubljani.« *Zgodovinski časopis* 53 (1): 271–278.
- Uratnik, F. 1938. »Poljedelsko delavstvo v Sloveniji.« V H. Maister in F. Uratnik, *Socialni problemi slovenske vasi*, 2. zv. 5–90. Ljubljana: Socialno-ekonomski institut v Ljubljani.
- Valenčič, V. 1970b. »Gozdarstvo.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, Zv. 1, *Agrarno gospodarstvo*, ur. P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan, 417–463. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- . 1970b. »Sadjarstvo.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, Zv. 1, *Agrarno gospodarstvo*, ur. P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan, 317–341. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- . 1977. *Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 16. stoletja do prve svetovne vojne*. Ljubljana: SAZU.
- . 1981. »Tovorništvo na Kranjskem.« *Zgodovinski časopis* 35:243–277.
- Valentinitsch, H. 1973. »Der ungarische und innerösterreichische Viehhandel nach Venedig in der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts: Ein Beitrag der Geschichte der staatlichen Exportpolitik.« *Carinthia I: Mitteilungen des Geschichtsvereines für Kärnten* 163:213–247.
- . 1975. »Ferdinand II., die innerösterreichischen Länder und der Gradiskannerkrieg 1615–1618.« V *Johannes Kepler Gedenkschrift 1571–1971*, ur. P. Urban in B. Sutter, 497–539. Gradec: Leykam.
- . 1981. *Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575–1659*. Gradec: Historische Landeskommission für Steiermark.
- . 1989. »Die Verpachtung von Handelsmonopolen durch den Landesfürsten in Österreich von der Mitte des 15. bis zum Ende des 18. Jhs.« V *Menschen, Münze, Märkte*, ur. G. Schöpfer, 85–95. Judenburg: Steierische Landesausstellung.
- . 2020. *Deželnoknežji rudnik živega srebra Idrija v obdobju med letoma 1575 in 1659: proizvodnja, tehnika, pravne in socialne razmere, obratovalna sredstva, trgovanje z živim srebrom*. Prevedel A. Leskovec. Ljubljana: Slovenska matica.
- Valvasor, J. V. 2009–2013. *Čast in slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska.

- Varanini, G. M. 2009–2010. »Considerazioni introduttive.« *Bollettino annuale della Civica Biblioteca Angelo Mai di Bergamo* 104–105:7–20.
- Verbič, M. 1952–1953. »Idrijski delavec v 16. stoletju.« *Zgodovinski časopis* 6–7: 531–551.
- . 1963. »Gospodarski stiki Loke z Idrijo v 16. in 17. stoletju.« *Loški razgledi* 10:97–103.
- . 1969. »O začetkih slovenskega čipkarstva s posebnim ozirom na Idrijo.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 17 (3): 157–160.
- . 1974. »Gospodarski in socialni položaj tolminskega kmeta v začetku 16. stoletja in upori tolminskih kmetov v letih 1513 do 1515.« *Zgodovinski časopis* 28 (1): 3–44.
- Videčnik, A. 1990. *Obrtništvo v Zgornji Savinjski dolini*. Mozirje: Obrtno združenje Mozirje.
- . 1997. »Spravilo lesa v Zgornji Savinjski dolini.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 68 (1): 95–109.
- Vilfan, S. 1952. »Od vinskega hrama do bajte: (prispevki k zgodovini bajtarstva in gostaštva v dolenjskih vinogradih).« *Slovenski etnograf* 5:107–142.
- . 1961. *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica.
- . 1963. »K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo: (gospodarsko-pravne podlage povesti o Martinu Krpanu).« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 11 (1): 1–12.
- . 1978. »Transportni stroški okrog leta 1600.« *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 5:79–88.
- . 1980a. »Delavci v agrarnem gospodarstvu.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, Zv. 2, *Družbena razmerja in gibanja*, ur. P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan, 355–402. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- . 1980b. »Kmečko prebivalstvo po osebem položaju.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, Zv. 2, *Družbena razmerja in gibanja*, ur. P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan, 279–353. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- . 1980c. »Zemljiška gospodstva.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, Zv. 2, *Družbena razmerja in gibanja*, ur. P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan, 75–239. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- . 1996. *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Cankarjeva založba.
- Villani, P. 1989. »Introduzione.« V *La pluriattività negli spazi rurali: ricerche a confronto*. *Annali dell'Istituto «Alcide Cervi»*, ur. P. Villani, 11–19. Rim: Istituto Alcide Cervi; Bologna: Il Mulino.

- Vodopivec, P. 2008. »O kmetijskih družbah na kranjskem, Štajerskem in Koroškem v predmarčni dobi.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 48 (1): 7–20.
- Voje, I. 1952–1953. »Kajžarstvo v logaškem gospostvu.« *Zgodovinski časopis* 6–7:650–662.
- . 1978. »Upliv puteva (saobračajnica) na raslojavanje slovenač kog sela u logašk om vlasteništvu.« *Jugoslovenski istorijski časopis* 17 (1–4): 149–157.
- Vries, J. de. 1974. *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500–1700*. New Haven, CT, in London: Yale University Press.
- . 1975. »Peasant Demand Patterns and Economic Development: Friesland, 1550–1750.« V *European Peasants and Their Markets: Essays in Agrarian Economic History*, ur. W. N. Parker in E. L. Jones, 205–266. Princeton, CA: Princeton University Press.
- . 1994. »The Industrial Revolution and the Industrious Revolution.« *The Journal of Economic History* 54 (2): 249–270.
- . 1999. »Great Expectations: Early Modern History and the Social Sciences.« *Review (Fernand Braudel Center)* 22 (2): 121–149.
- . 2008. *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. New York: Cambridge University Press.
- Westin, A., M. Isacson in T. Lennartsson. 2017. »Land and Labour as Resources of an Integrated Peasant Economy in a Swedish Mining District During the 1860s Great Famine.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 309–332. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Wiesflecker, P. 2008. »Skladatelj Jožef Katting – tam, kjer teče bistra Zila.« *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu*: 70–78.
- . 2009. »Ziljski furmani.« *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu*: 78–85.
- . 2011. »Zahomec – vas ›za holmcem‹: pripombe k zgodovini kraja v Spodnji Zilji.« *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu*: 88–94.
- . 2016. »Blagoslov živine in uroki pri živini: narodopisna študija iz Spodnje Zilje.« *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu*: 74–79.
- Zanini, A. 2009. »Proti Nemčiji in Ogrski. Sezonsko izseljevanje iz beneške Schiavonie«. V *Guziranje: dalla Schiavonia veneta all'Ongheria con le stampe dei Remondini/Z Beneškega na Ogrsko s tiskovinami Remondini*, ur. D. Rutar in A. Zanini, 67–84. Stregna: Comunità montana del Torre, Natisone e Collio.
- Zeloth, T. 2013. »Geschichte des Weinbaus im Lavanttal.« *Carinthia I: Mittheilungen des Geschichtsvereines für Kärnten* 203:205–242.
- Zupanič, I. 1969. *Zgodovina vinogradništva Slovenskih goric*. Maribor: Obzorja.
- Žontar, J. 1956. »Platnarstvo in sitarstvo v loškem gospostvu v 18. stoletju.« *Loški razgledi* 3:89–102.

- . 1956–1957. »Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine.« *Zgodovinski časopis* 10–11:32–121.
- . 1957. *Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. Stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- . 1960. »Villach und der Südosten: zur Geschichte der wirtschaftlichen und verwandtschaftlichen Beziehungen Villachs und seiner Bewohner zu Krain, dem Küstenlande und Kroatien bis zum Ende des 16. Jahrhunderts.« V *900 Jahre Villach: neue Beiträge zur Stadtgeschichte*, ur. Wilhelm Neumann, 459–522. Beljak: Herausgegeben von der Stadt Villach.
- . 1982. *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo.

V pogledih na slovensko zgodovino prevladuje podoba brezpravnega kmeta, ki živi v pasivnem družbenem in ekonomskem položaju. Koncept integrirane kmečke ekonomije izpodbija predpostavko, da je kmet stremel izključno k preživetju in da so bile dejavnosti onkraj samooskrbnega kmetovanja izraz gole potrebe. Nasprotno, razkriva, da kmet izkazuje voljo po doseganju boljšega življenjskega standarda ter jo udejanja.

V teoretičnem delu so predstavljeni pomembnejši koncepti, s katerimi se v evropskem zgodovinopisju obravnava kmečko kombiniranje virov dohodka. Posebno poglavje je namenjeno celoviti predstavitvi integrirane kmečke ekonomije. V empiričnem delu pa so predstavljene prakse kombiniranja dejavnosti po slovenskih deželah v zgodnjem novem veku. Izkaže se, da je povsod na slovenskem podeželju integrirana kmečka ekonomija prežemala vse sloje kmečkega prebivalstva.